

בטחון סוציאלי

כתב עת בנושאי רווחה ובטחון סוציאלי

מדיניות חברתית ועקרונות מוסר • עוצמת הרופאים במדינת הרווחה – מסגרת ניתוחית וחקר-מקרה
ישראלי • המשכיות ושינויים קצרי-טווח בדפוסי הפריזון וההפלה בקרב העולות מברית המועצות • גירושין בחברה
– מי זקוק לעזרה? מערכות התמיכה באב ובאם גרושים המגדלים את ולדיהם בעצמם • צריכת אלכוהול ושימוש לרעה
בסמים • העורף הסמוי – השתנות ערכם של צאצאים במשפחות של ברויים מתקבעים ומעוירים למחצה
בישראל • ילדות בחברה פוסט-מודרנית • "סיבוני הרך" כמכחן לקיומה של "תאונת עבודה" – האומנם סוף הדרך?

בטחון סוציאלי

כתב-עת בנושאי רווחה ובטחון סוציאלי

**יוצא לאור על-ידי
המוסד לביטוח לאומי**

**ירושלים • אדר תשנ"ד • פברואר 1994
חוברת 41**

בחוברת זו

במדיניות החברתית וכיחסה לעקרונות המוסר עוסק פרופ' דייוויד דוניסון, שנשא את ההרצאה השנתית התשיעית לזיכרו של ריצ'רד טיטמוס. מדיון רעיוני במקורה של הסמכות שבשמה פועלת, או אמורה לפעול, המדינה בימינו לטובת אזרחיה, עובר המחבר לתיאור המצב בכריטיניה והוא מסיים בהשוואה קצרה עם הנעשה בנושא זה בישראל.

"עוצמת הרופאים" על שלושת פניה – המקצועי, הכלכלי והפוליטי – היא נושא מאמרה של פרופ' יעל ישי, המצביעה על מקורות העוצמה הזאת וחולשותיה. על רקע עוצמת הרופאים בארצות אחרות מתואר המקרה של ישראל, שהוא שונה מן המקובל בהן בכמה מובנים.

מה הם דפוסי ושיעורי ההפלות בקרב עולות חדשות מברית המועצות לשעבר, שואל ד"ר איתן פ' סבטאלו ומביא נתונים מעודכנים ומבוססים על התופעה תוך השוואה עם עולות ותיקות יותר ועם נשים ישראליות ותוך אזכור המצב בארץ מוצאן של העולות.

מחקרם של ד"ר אורנה כהן ופרופ' מאיר לבנברג דן בתהליך ההסתגלות של בני זוג שהתגרשו למצבם החדש, כאשר על אחד מהם, האב או האם, מוטל להמשיך ולגדל את הילדים כמשפחה חד-הורית ("אימהית" או "אבהית") ועל אופני ומידת התמיכה ומקורות התמיכה שהם פונים אליהם ונעזרים בהם בתהליך זה.

על הקשר בין צריכת אלכוהול לשימוש לרעה בסמים בישראל עומדים גיורא רהב, פרופ' מאיר טייכמן וד"ר צפורה ברנע. במאמר מתוארים שלבי ה"התפתחות" של התהליך המוביל מצריכת אלכוהול לשימוש בסמים, שנתגלו במחקרים שנעשו בארצות הברית. על רקע זה מצביעים המחברים על כך שתיאוריה זו תקפה גם בישראל, בקרב מבוגרים בכלל ותלמידי תיכון בפרט, למרות ההבדלים בין שתי הארצות.

בהשתנות "ערכם" של ילדים וצאצאים בכלל בחברה הברווית העוברת שינויים גדולים, דנים פרופ' אבינועם מאיר וד"ר יוסף בן דוד. המעבר מתורה נוודית לאוכלוסייה היושבת ישיבת קבע ביישובים בעלי אופי עירוני למחצה שינה לחלוטין את מעמדם של הילדים בעיני הוריהם והחברה הברווית, הן מבחינה כלכלית והן מבחינות אחרות ועורר בעיות לא קלות עבור המבוגרים של חברה זו.

מאמר נוסף שעניינו גיל הילדות הוא מאמרו של ד"ר אהרן אכירס, הדן בגיל הילדות בכללו בעקבות המהפכה ה"פוסט מודרנית" שבה אנו נמצאים, היא התהליך העובר על החברות המערביות בשני העשורים האחרונים. המחבר מציג את התופעה של "היעלמות הילדות" בהקשר הרחב, תופעה המערערת את התפיסה ההתפתחותית המקובלת של החיים תוך טשטוש ההבחנות בין הילדות לשאר שלבי החיים, ועומד על ההשכלות שיש לכך לגבי הצורך בשינויי חקיקה וקבלת החלטות חברתיות.

עשרות שנים, כותב השופט יצחק לובוצקי, שימש "מבחן סיכוני הדרך" אמת-מידה עיקרית כדי לקבוע מתי פגיעה בדרך לעבודה וממנה נחשבות "תאונת עבודה". לאור פסקי דין שהוציא מתחת ידו בית הדין הארצי לעבודה ניכרים סימנים לדחיקת רגליו של מבחן זה ממקומו. המחבר קורא לבחינה מחדש של המבחן ושילוכו עם מבחנים אחרים.

בחוברת זו נוסף מדור חדש: סקירות ספרים חדשים בתחומי המקצועות הרלוונטיים. עורך המדור הוא ד"ר הלל שמיד, מבית-הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית בירושלים.

★

"כטחון סוציאלי" מופיע פעמיים בשנה, בחורף ובקיץ. מאמרים יש להגיש בשני עותקים, מודפסים ברווח כפול, על צד אחד של הדף. יש לצרף תמצית של המאמר באנגלית, וכן את שם המחבר ואת שם המאמר באנגלית. המאמרים מועברים לשיפוט אנונימי של אנשי מקצוע.

מען המערכת: "כטחון סוציאלי", מינהל המחקר והתכנון, המוסד לביטוח לאומי, שדרות וייצמן 13, ירושלים 91909.

הדעות וההערות המובעות במאמרים הן של המחברים והאחריות לתוכן הדברים מוטלת עליהם בלבד.

המערכת:

גבי עירא כהנמן (יו"ר)

לאה אחדות

פרופ' אברהם דורון

שלמה כהן

פרופ' משה סקרן

פרופ' אריה שירום

ד"ר מיכאל שלו

יוסי תמיר

העורך:

רפאל יוליוס

ISSN 0334-231X

דפוס אחוה, ירושלים

תוכן העניינים

5	פרופ' דיוויד דוניסון	מדיניות חברתית ועקרונות מוסר
		עוצמת הרופאים במדינת הרוחה –
20	פרופ' יעל ישי	מסגרת ניתוחית וחקר-מקרה ישראלי:
		המשכיות ושינויים קצרי-טווח בדפוסי הפריון
48	ד"ר איתן פי סבטאלו	וההפלה בקרב העולות מברית המועצות
		גירושין בחברה – מי זקוק לעזרה? מערכות התמיכה
		באב ובאם גרושים המגדלים את ילדיהם בעצמם
57	ד"ר אורנה כהן, פרופ' מאיר לבנברג	צריכת אלכוהול ושימוש לרעה בסמים
		גיוורא רחב, פרופ' מאיר טייכמן,
73	ד"ר צפורה ברנע	העודף הסמוי – השתנות ערכם של צאצאים במשפחות
		של בדווים מתקבעים ומעוירים-למחצה בישראל
		ילדות בחברה פוסט-מודרנית
		"סיכוני הדרך" כמבחן לקיומה של "תאונת עבודה" –
118	יצחק לובוצקי	האומנם סוף הדרך?
123		סקירת ספרים חדשים
129	אריה וולף, עו"ד	חקיקה ופסיקה סוציאלית
V-X		Summaries of the Main Articles

מדיניות חברתית ועקרונות מוסריים

מאת פרופ' דייוויד דוניסון*

הקדמה

כל מה שכתב ריצ'רד טיטמוס וכל מה שעשה היה ספוג בדאגה לזכויות אנוש ולאיכותם של יחסים בין בני אדם. כשהצטרפתי בשנת 1956 לקבוצתו הצעירה ב-London School of Economics נהגו לקרוא לו בחוג הפנימי על דרך ההלצה "אלהים". אבל לא קיבלנו ממנו עשר דיברות, וגם לא דוקטרינות ברורות של מוסר. הוא היה אדם שרצה לעשות את החברה שלנו הומאנית יותר; לשם כך יש קודם כל להבין אותה ואחר כך, אם יש בכך צורך – לשנותה, מלמטה. שיפוטו המוסרי הרריך אותו בעבודה זו, אבל הוא לא הלך בדרכו של מטיף, היינו לדבר מלמעלה כלפי מטה. זוהי, כך בדעתי לטעון, לעתים קרובות הדרך הטובה ביותר לאחז בה. לאמיתו של דבר, כל מה שבדעתי לעשות כאן אינו אלא להבהיר מעט מחשיבתו של ריצ'רד טיטמוס ולדחוף אותה בכמה משפטים קדימה.

באיזו סמכות?

היכן אנו מוצאים את העקרונות המוסריים והפוליטיים הנותנים לנו את הזכות לומר לעמיתינו האזרחים כיצד עליהם לנהל את החברה שלהם? בעבר נהגו בני אדם לפנות לאלים כדי לקבל הדרכה מסוג זה. רבים עדיין נוהגים כך היום. שום אדם בישראל אינו צריך שיזכירו לו שאמונות פונדמנטליסטיות, המתיימרות שברשותן מצויה ידיעה שאינה יכולה לטעות מהו החוק המוסרי וגם הזכות לכפות אותו בדרכים עקובות מדם, עודן שליטות בחלקים רבים של העולם¹.

אין רצוני לריב עם אלה המאמינים באלוהים. אמונה זו עוזרת לרבים להעניק משמעות לחייהם ותחושת כיוון לחברה שלהם. במקום זאת רצוני להזכיר להם שבני אדם מעצבים את האלים שלהם כך שיתאימו לצורכי זמנם ומשנים אותם שוב ושוב ומעניקים להם לבוש חדש ומוסר חדש עם שינויי הזמנים.

* לשעבר ראש המרכז למחקר בנושאי דיוור באוניברסיטת גלזגו, סקוטלנד.
הרצאה מס' 9 לזיכרו של ריצ'רד טיטמוס. ניתנה ביום 4 במאי 1993 בבית-הספר לעבודה סוציאלית על-שם פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים, תרגמה מאנגלית: עירא כהנמן.
1. ספרו של ג'לנר (Gellner, 1992), מביא דו"ח מאיר עיניים על השורשים החברתיים ועל הפונקציות הפוליטיות של הפונדמנטליזם בארצות מוסלמיות. אולם הוא היה מבקר את הטיעון הרלטביסטי שהצגתי כאן.

אסטרטגיות עיקריות לשם הענקת סמכות מוסרית לשיפוט פוליטיים: ראשית, היו כאלה שניסו לנסח לא תיאור של החברה הטובה עצמה, אלא את הדרכים ליצירת חברה כזאת. הם שאלו מה הם הכללים שיאמצו לעצמם אנשים נבונים ורודפי צדק בתור בסיס לחוזה שיאפשר להם ליצור את החברה הטובה; שנית, היו כאלה שבחרו ערך ראשוני – משהו שהוא חשוב כל כך שהוא חייב להיות המאפיין השליט בכל חברה שניתן לתארה כטובה – ואחר כך שאלו כיצד ניתן להרכיב ערך זה בתוך ההסדרים החברתיים. שתי מסורות אלה עודן קיימות היום.

חוזים חברתיים

עושה החוזים החברתיים המצוטט ביותר בימינו הוא ג'ון ראולס. בספרו *A Theory of Justice* (Rawls, 1972) הוא מזמין אותנו להצטרף לניסוי מחשבתי כדלקמן: נדמה לעצמנו שאנו עומדים לערוך חוזה חברתי בלי שנדע כלל מהו התפקיד שאנו עצמנו אמורים למלא בחברה שתיווצר. ב־600 עמודים של ניתוח הוא מפרט את מלוא ההשתמעויות של עיקרון שהוא דומה מאוד לזה שלמדנו על ברכי אמותינו: הילד הפורס את העוגה הוא האחרון שיבחר לעצמו פרוסה. החברה של ראולס תעניק לכל אזרח חלק שווה למדי של טובות ההנאה שלה. אי השוויון היחיד המותר הוא זה המיטיב עם העניים ביותר. מבקרו החריף ביותר של ראולס הוא רוברט נוזיק. נוזיק תוקף את ראולס וטוען

לאחרונה עקבה קארן ארמסטרונג אחר הגוונים ובני הגוונים של תהליך זה בספרה המצוין *A History of God* (Armstrong, 1993), אך כולנו יכולים לזהות את הדפוסים הרחבים יותר. האלים של חברות ציידים-מלקטים סגדו לאומץ הלב, לכוח וליכולת לסבול קשיים. המעבר לחברה המבוססת על חקלאות ועל טיפול בבעלי חיים העניק למסתורין של הפריזון, ולפיכך לנשים, מקום מרכזי בפולחן. המונותיאזם, שסגד לאלוהים זכר יחיד בתור מתוקק ושופט ביחסים בין בני אדם, עלה לשלטון כאשר המין האנושי החל לחיות ולסחור בערים. שאלתי קודם, מכוחה של איזו סמכות אנו מכתיבים מדיניות? הפנייה לאלוהים אינה משיבה על שאלה זו; היא מנסחת אותה מחדש. שכן מספר האלים כמספר החברות הזקוקות להם.

דקארט האמין שהוא נוצרי אדוק, אבל ה"השכלה" של המאה ה־18 – זרם הרעיונות שעמו נקשר שמו לעתים קרובות – הובילה אנשים במידה גדלה והולכת לחפש הדרכה מוסרית בידעה הניתנת לאימות באופן מדעי ומן הסוג המוחלט, שאיננה תלויה באידיאולוגיות דתיות ופוליטיות. מהי החברה הטובה וכיצד אפשר ליצור אותה, כך האמינו, הן שאלות שניתן לחקור אותן ומומחים יכולים לענות עליהן. כאשר כתב את המילון שלו סיכם ד"ר ג'ונסון השקפה בוטחת זו: "להתפלסף" פירושו "לחקור את הטבע; לגלות את הגורמים של התוצאות". המלה הנרדפת ל"פילוסופיה" היתה "מדע". הפילוסוף דייוויד יום היה שותף לדעה זו ואבותיה המייסדים של ארצות הברית של אמריקה, שקראו את כתביו, ביססו עליה את כל מפעלם.²

בעולם המערבי, הקפיטליסטי, צצו שתי

2. על היסטוריה פוליטית ופילוסופית זו ראה Adair, 1976.

אנושיים אינם "ניתנים" לנו בלי אפשרות שינוי, אלא הם תלויים במידה רבה בחברות שאנו חיים בהן. משום כך הם משתנים, כמו שהחברות עצמן משתנות. לחולל שינויים בערכים ובהעדפות של בני אדם באמת עשוי להיות, כפי שאראה בהמשך, אחת המטרות העיקריות של אלה המשנים את המוסדות ואת דרכי הפעולה של החברה.

ערכים ראשוניים

פילוסופים המצמידים את דגלם לתורן הערכים הראשוניים עריין חיים עמנו. הסיסמה המפורסמת ביותר מסוג זה – "חופש, שוויון ואחווה" – העלתה על ראש התורן שלושה ערכים ראשוניים. דבר זה היה חייב להזהיר אותנו כבר לפני זמן רב מפני הדילמות, שאליהן אסטרטגיה זו מובילה. האם חייבים אנו לבחור בין הדברים הטובים האלה? ואם כן, כיצד? החופש והשוויון וכו' של מי הם החשובים ביותר? כמה חופש וכו' יהיה מספיק?

למרות שאלות מייאשות אלה, דומה שאסטרטגיה זו פורחת עתה בעיקר באנגליה. בספרו *Violence for Equality* הונדרריך טוען, ש"עקרון השוויון, יותר מכל דבר אחר במחשבה המוסרית, ניצב כממליץ על עצמו" (Honderich, 1980, pp. 55–56). רוי הטרסלי, שהיה בשעתו סגן מנהיג מפלגת הלייבור הבריטית, בחר בחופש כערך ראשוני בספרו *Choose Freedom* (Hattersley, 1987). בשנות ה-30 אמנם קרא ריצ'רד טאוני (Tawney, 1931) לספרו המפורסם *Equality* (שוויון), אבל עיקר עניינו היה באחווה. יחד עם זה מצויים שמרנים שהיו דוחים את כל שלושת המועמדים הללו ובחרים בערכי יסוד שונים לחלוטין.

דוברט גיסבט אומר ב-*Against*

שהוא כל כך עסוק בשאלה של חלוקת העוגה שהוא מתעלם מן האופן שבו מייצרים אותה; שהוא כל כך דואג לזכויות שהוא מזניח את החובות; וכל כך עסוק בעתיד שהוא שוכח את ההיסטוריה, המעניקה זכויות לבני אדם החשים שהם עמלו כדי ליצור את מה ששייך להם. זכויות אלה יוצרות את הבסיס לחברה יציבה: החוזה החברתי של נוזיק היה מתבסס עליהן. את עקרונות היסוד של החוזה הזה נוזיק מסכם במשפט מאיים: "מכל אחד לפי בחירתו, לכל אחד לפי היבחרותו" ("from each as they choose, to each) (as they are chosen". Nozick, 1974). אם ייבנה אי פעם מקדש למרגרט תאצ'ר, משפט זה יוכל להתנוסס מעל המזבח שלו. מטרתי באזכור קצר זה של הטיעון דלעיל היא להצביע על כך ששני אנשים אלה שייכים לאותה מסורת רחבה. אי ההסכמה שלהם נסבה לאמיתו של דבר על סוג החברה, שאנו חיים בה, ועל סוגי הגברים והנשים המאכלסים אותה. בני האדם של ראולס עוסקים יותר בשאלה של חלוקת הדברים הטובים ופחות בזכויות רכוש, הם חוששים יותר למצוא את עצמם בסופו של דבר בין העניים ומצפים פחות למצוא את עצמם בין העשירים. אף אחת מן החברות החזויות אינה מעלה על דעתה את האפשרות שהצמיחה עלולה להסתיים. שתיהן אינדיווידואליסטיות מאוד. ההנחה היא, שבני אדם מחליטים החלטות לאחר ששקלו בדעתם את העלות והתועלת עבורם של דרכי פעולה שונות, בלי לתת את הדעת יתר על המידה לאיכות הכללית של היחסים בין בני אדם בכל חברה וחברה. כל אחד משני פרופסורים אלה של אוניברסיטת הרוורד הדגיש תכונות ואפשרויות שונות של העולם שבו הם כתבו: אמריקה של המעמד הבינוני בשנות ה-70 של המאה.

שניהם אינם מבינים שערכים והעדפות

לפני שנפנה את עיקר תשומת לבנו למדיניות חברתית הדוגלת בחלוקה מחדש.

צרכים

דרך נוספת להעלאת נקודות אלה היא לומר, שצרכים אנושיים משתנים כפי שהחברה משתנה. מסלואו הציע לנו מידרג של חמישה סוגי צרכים, החל מהישרדות פיזיולוגית וכלה במימוש עצמי. הוא טוען, שבני אדם אינם מסוגלים להקדיש תשומת לב רצינית לאחרונים אלא לאחר שהראשונים באו על סיפוקם במידה מספקת (Maslow, 1954).

לן דויאל ואיאן גוף מרחיקים לכת עוד יותר. בספרם החשוב *A Theory of Human Need* (Doyal & Gough, 1991) הם דוחים את המידרג של מסלואו ומציעים במקומו הגדרה של צרכים אנושיים "בסיסיים", "אובייקטיביים" ו"אוניברסליים", שכל החברות חייבות להתמודד עמם. זוהי שפת הערכים הראשוניים, תביעה להכתבה חברתית סמכותית. לדעתי, תביעה זו מרחיקה לכת יותר מדי. כדי לקדם אותה דויאל וגוף חייבים להגדיר את ה"מטרות האוניברסליות" ואת ה"צרכים הבסיסיים" שלהם הגדרה כה רחבה שניתן יהיה לפרשם בדרכים שונות בחברות שונות — כמו שאכן הם יצטרכו להיות.

כדי למצוא את הדרך בין הטיעונים האלה ריצ'רד טיטמוס היה מזכיר לנו בוודאי שיחד עם חופש, רמת חיים והצרכים של כל אדם עלינו לחשוב גם על האופי והאיכות של היחסים בין בני אדם בחברה, והדרכים שבהן אלה מסייעים לעצב ולשנות את הערכים והשאיפות שלהם.

Equality — זו ההצהרה הבריטית המקיפה ביותר של השקפה נגדית — שהוא היה מסרב "להכריז על איזה שהוא ערך יחיד שהוא עולה על כל האחרים". אבל אילו אילצו אותו לבחור, "לא יהיה זה צדק, ותהיה הגדרתו כאשר תהיה. קרוב לוודאי שיהיה זה הגנה או ביטחון, ומיד אחריהם שימור (במובן של שימור נורמות ודרכי חיים)" (Nisbet, 1983, p. 133. ההדגשות שלו).

ושוב אני מזכיר לכם את הטיעונים האלה כדי להראות שבאופן בסיסי יש בהם אי-הסכמה — לא על ערכי יסוד, אלא על סוג החברה שאנו חיים בה. אלה בינינו הדוחים את דאגתו של ניסבט לביטחון כערך מוביל חייבים להכיר בכך, שהעקרונות שלו מתקבלים על דעתם של בני אדם רבים בהרבה מחלקיו של עולם מסוכן זה שלנו. הם היו יכולים להתקבל על הדעת גם בבריטניה של המאה ה-17. אבל היום ביטחון כערך ראשוני אינו מגיע לרמת האפשרויות המוסריות של החברה שירשנו — ירשנו הודות לאומץ ולחזון הפוליטי של אבותינו, שהיו חושבים בוודאי שהחירויות הבסיסיות שהשיגו עבורנו צריכות לאפשר לנו עכשיו להתקדם הלאה ולכוון גבוה יותר. אולם עלינו להיות ישרים מספיק כדי להכיר בכך, שבחלקים רבים של העולם — וגם בחלקים אחדים של הממלכה המאוחדת — אלימות ואי סדר נפוצים במידה כזאת שכולנו היינו חשים צורך לאמץ משהו הדומה להעדפות של ניסבט — אילו חיינו שם. למרות שיש בני אדם המסוגלים לחוש אהבה וחמלה כלפי כל בני אדם חיים, אפילו לנוכח זוועות נוראות להחריד — בסיפורים ממחנות המוות קדושים אלה זוכים לשבחים — רובנו היינו מתקשים מאוד להמשיך ולהרגיש אהדה עמוקה כלפי מקופחים אילו ירה אחד מהם והרג את רעייתנו או בעלנו לעיני ילדינו. היינו רוצים לפחות להבהיר כמה דברים

לחקירה צולכת ובדיקה כיצד הם עומדים בה. אנו יכולים להציג בפני הדוגלים במדיניות שלושה סוגים של שאלות: ראשית, אנו יכולים לחלוק על התיאורים שהם מתארים את הסביבה שעבורה הם נותנים את מרשמייהם ולחלוק גם על התחזיות ועל הפרשנויות שלהם באשר למגמות בעתיד. שנית, אנו יכולים לחלוק על דרך ההנמקה שהם משתמשים בה כדי להגיע למרשמים הפעולה. שלישית, אנו יכולים לחלוק על הבחירות המוסריות שהם עושים.

שלושה סוגי אתגר אלה עשויים, בזה אחר זה, להוביל אותנו לומר: "הנחונים שלכם שגויים, התעלמתם מעובדות חשובות, או פירשתם לא נכון את הנחונים שהשתמשתם בהם". לחילופין נוכל לומר: "דבריכם אינם הגיוניים ואינם עקיבים במונחים של הטיעון שלכם עצמכם". או שנוכל לומר: "עליכם להתבייש!" עושי חוזים מניחים הנחות עובדתיות פשוטות על החברה בלי שיטרחו להוכיח שהן תקפות ואחר כך הם מסתמכים על טיעון אנליטי כדי להראות לאן טיעונים אלה יובילו אותנו. חסידי הערכים הראשוניים מנסים להביא אותנו לכך שנקבל את הבחירות המוסריות שלהם בלי שיטרחו להוכיח שאלה מתאימות במיוחד למקום ולזמן שהם בחרו לדון בהם; לאחר מכן הם מסבירים לאן אלה יובילו אותנו. קנאים ופונדמנטליסטים, המשוכנעים לחלוטין שהחוקים המוסריים שלהם חייבים לחול על כל האחרים, עומדים על נקודת המבט שלהם בתקיפות במקום לשכנע בעזרת טיעונים.

אולם הרלטיביסטים, הנאלצים לפעול בכל שלוש הרמות של הדיון, אינם מצפים שכולם אכן יגיעו לאותן מסקנות. טיעוניהם משאירים

מוסריות יחסית

מה שאני מציע הוא פילוסופיה יחסית. לכל סוציולוגיה קיים טווח של סוגי מוסר אפשריים, ולכל מוסר יש טווח של סוציולוגיות אפשריות. אפשר לבחור ביניהם: האחד לא בהכרח קובע ומכתיב את השני. אולם הסביבה הכלכלית והחברתית שלהם הולכת כברת דרך ארוכה כדי לעצב את התרבות ואת העקרונות המוסריים הזמינים בפוטנציאל לבני כל חברה. בנוסותם להגן על חברה כלשהי, או לשנותה, יש כאלה הפועלים מלמעלה כלפי מטה – מטיפים בשם עקרונות כלליים. אחרים, דוגמת ריצ'רד טיטמוס, שמחים יותר להתקדם מלמטה למעלה – הם בטוחים שהסדרים חברתיים תרבותיים יעשו עקרונות אנושיים לניתנים לביצוע. כל עוד הם נפגשים באמצע הדרך ומה שהם אומרים מתקבל על הדעת, כל נקודת מוצא היא טובה. אבל אלה הן נקודות מוצא בלבד, ואף אחת מהן אינה מספיקה בפני עצמה.

האם אפשר לקבל השקפה זו? לעתים קרובות הוזהרנו לבל "ניסוג ליחסיות", ויש רלטיביסטים שתיארו את עמדתם כדרכים שאכן מצדיקות מאוד חרדה. זו³. אולם כשהטיעונים נפרסים כראוי, צריך להיות ברור, שדווקא העובדה שעיקרון מוסרי מעוגן במציאות – מושרש בסביבה חברתית ובמגמות המתפתחות שלה – היא המעניקה לו סמכות.

כיצד אנו יכולים להאציל סמכות כזאת על מירשמי מדיניות? לא על-ידי כך שנעניק להם קדושה המונעת ביקורת, כי אם בחשיפתם

3. ראה, למשל, הקטעים שציטטו דויאל וגוף (Doyal & Gough, 1991, p. 33) מספרו של פאיראבנד (Feyerabend, 1978) ומחיבורים אחרים.

של בני אדם יחידים ושל הקבוצה נעשים ברורים מאוד. מוסדות מבוססים עם נוהלי עבודה מפותחים מאפשרים לעשות הערכה. אין פירוש הדבר, שאין מקום לוויכוח על הערכות כאלה. מה שרציתי להמחיש בעזרת הניסוי שלי אינו שהוא יספק שיפוטים שאין בהם טעות על כל מעשה, אלא שעבור כל אחד מהם יש לנו מסורת המבוססת על המעשה הרלוונטי ומוסדותיו, שאנו יכולים לשאוב מהם כדי לדון בשאלות מסוג זה. כמו־כן יש לנו מומחים היודעים רבות על המסורת והמסוגלים להתווכח זה עם זה בדרכים שישכילו אותנו.

הערכות כאלה, לאחר שהוסכם עליהן, אינן נשארות ללא שינוי לתמיד. ניקח לדוגמה את החקלאות. ככל שלמדנו יותר על תופעות הלוואי של חומרי הדברה ודישון, על הטווח של החקלאות האורגנית, על הצורך בצורות עמידות של חקלאות שלא יזיקו לסביבה שכולנו תלויים בה, כך השתנו גם דרכי העבודה החקלאית וההגדרות שלנו מהו חקלאי "טוב".

ניתן לחולל שינויים כאלה בעזרת ניתוח תבוני והכתבת מרשם מלמעלה למטה. לדוגמה, אנו אומרים לבני אדם "אל תעשנו!" לחלופין אפשר לחולל שינויים כאלה באמצעות שינוי הסביבה מלמטה כלפי מעלה — למשל, להטיל על טבק מס כזה שבני אדם ישוכנעו לחרול מעישון.

מקורות קדומים יותר של סמכות מוסרית, בין שנבעו מאלהים, מחוזים חברתיים או מערכים ראשוניים, הבטיחו הדרכה מוחלטת אוניברסלית ובלתי משתנה. כשלא היה בכוחם למלא את ההבטחה, חשו החסידים שהם אבודים ושבגדו בהם. כישלונות מסוג זה חייבים להופיע בתקופות סוערות. אז בני אדם נוטים להימנע ממאבק או לחפש מקלט מוסרי בחוגי קנאים שאין בהם מקום לטיעון הגיוני.

מקום לחילוקי דעות כנים ומסייעים להבהיר היכן בדיוק טמונים חילוקי הדעות. עליהם לבדוק את ההעדפות המוסריות של בני אדם אחרים מתוך כבוד ולהכיר בכך שאלה הן בחירות, ולא קלפייניצחון במשחק פילוסופי ולפיכך הן עלולות להידחות; גם הנאצים האמינו שהם צודקים מבחינה מוסרית. אם מקבלים את הטיעונים שלהם, הרלטיביסטים זוכים בסמכות נוספת מכוח העובדה, שמצפים מהם להיות משכנעים בכל שלוש הרמות: האמפירית, האנליטית והמוסרית.

אנו מנהלים את העבודה באוניברסיטה בצורה כזו שאינה מאפשרת כלל להביא את שלושת סוגי הדיון הללו יחד. תרומתם של מדעי החברה לוויכוח הפוליטי עניינה בעיקר בחלק הראשון, האמפירי, של הדיון, והיא נחלקת בין דיסציפלינות ומחלקות שונות — כלכלה, מדע המדינה, סוציולוגיה וכו' — שעלולות לא לתקשר זו עם זו. הפילוסופיה האקדמית מוגבלת בעיקר לסוג הדיון השני — הלוגי והאנליטי. אין מצפים משום אדם לומר בסמינר "אתה צריך להתבייש!", אף־על־פי שבכמה הזדמנויות זה אולי הדבר היחיד שמתאים לומר אותו.

כדי להסביר את הטיעון שלי אני מציע ניסוי חשיבה. תארו לכם שאתם עומדים בחדר הומה מאדם במדינה זרה. אין לכם מושג מי האנשים הסובבים אתכם, או מה הביא אותם לכאן. אדם נוסף נכנס לחדר ומישהו לידכם אומר: "הוא טוב"; לא יותר. כיצד תגיבו? תוכלו לשאול "טוב במה?" כל מה שניתן לכם הוא היגד המביע חיוב, שהוא כמעט חסר משמעות בפני עצמו.

אבל עכשיו מתברר לכם, שאתם עומדים במרכזה של... נאמר תזמורת העומדת להופיע בקונצרט; או באסיפה מקומית של איכרים; או בתוך קבוצת נהגים במירוץ. אך זיהית את המוסד ואת מעשיו (תזמורת ונגינת מוסיקה, לדוגמה) וכבר הקריטריונים להערכת הביצוע

העובדים בתוך מסורת אחת בחברות דומות. אך אין כל טעם לשאול אם פסלי השיש של מיכאלאנג'לו עולים על או נופלים מפסלי הברונזה של בניין מן המאה ה-19 בניגריה. משקים שונים עם תרבויות שונות, שבהם השתמשו האמנים בחומרים שונים למטרות שונות, דורשים סוגים שונים לגמרי של הערכה. שיפוטינו צריכים להתייחס לסביבה שבה עבדו האמנים. שיפוטים מוסריים דומים יותר לשיפוטים אסתטיים מאשר למעשים מתוך אמונה, לחוזים משפטיים, להוכחות מתימטיות או לתגליות מדעיות.⁴

האופי הדומה ביסודו של שיפוטים מוסריים ואסתטיים תואר כהלכה בידי אבישי מדגלית במסה "הקיטש בישראל" (Margalit, 1988). קיטש מבוסס על סמלים המוכרים לרבים והמעוררים רגש קל בלי חשיבה מעמיקה. סמלים כאלה יש לכל עם. למשל, דמות החייל הישראלי ליד הכותל המערבי, המופיעה על גבי גלויות דואר שניתן לראותן במקומות רבים בירושלים היא דוגמה מקומית.

מדיניות חברתיות

דיברתי על נהגים ידועים כמוסיקה, בחקלאות, בציור. האם אנו יכולים לדון באותו אופן גם בדבר כה מורכב כמו חברה שלמה, ויתרה מזו – חברה המשתנה כל הזמן בדרכים היוצרות צרכים והעדפות חדשים והמאפשרת ליצור ערכים חדשים? באמצעות שינוי ההסדרים שלה אנו יכולים לעזור

המשורר האירי וו"ב ייטס, שכתב בשעה שעל מדינתו עברה תקופה כזאת, עמד על שתי התשובות באופן מושלם: "דברים מתפוררים; המרכז אינו מסוגל להחזיק מעמד... הטובים ביותר חסרים כל שכנוע, ואילו הגרועים ביותר מלאים דחף של תשוקה" (Yeats, 1950). אולם עבור הרלטיביסט כל המקורות הללו של סמכות מוסרית יכולים לספק רק עקרונות, המושרשים בחברה מוגדרת בנקודה ידועה בזמן. אין שום עיקרון מסוג אחר. למרות שהדבר עלול להיראות כמו חולשה, נוכל לשאוב ממנו כוח. שכן אם העקרונות שלנו נובעים ממסורת בריאה, רלוונטית וחיה, עלינו לצפות לכך שהם יהיו נתונים דרך קבע לוויכוח ולהתפתחות מתמדת. הם מוכרחים להיות כאלה, מפני שהחברה שעמה הם חייבים לסייע לנו להתמודד גם היא מתפתחת.⁵

היינו מצפים שאזרחי ישראל ימצאו את עצמם בתקופת-מעבר מוסרית. להקים את המדינה ולהגן עליה היו חייבים להיות המשימות של הדור הראשון. להקים חברה סובלנית תרבותית, המכבדת ומקדמת בברכה את כל התרבויות – יהודיות ולא-יהודיות – שבנו את ביתן על אדמה מופלאה זו, עשויה להיות עתה הדרך היחידה לבנייה בטוחה על היסודות שהניח הדור הראשון. שינוי רדיקלי כזה בשאיפות הפוליטיות חייב לעורר ויכוח חריף. אך ויכוחים מסוג זה, כאשר הם נפתרים בהצלחה, עשויים להיות כור ההיתוך שבו מוגדר ומתגבש מוסר חדש. אין לנו קושי עם סוג חשיבה כזה כאשר אנו עושים שיפוטים אסתטיים. יש טעם להתווכח על מעלותיהם היחסיות של אמנים שונים של האסכולה האימפרסיוניסטית: ציירים

4. בטוחני, שקוראי ספריו של אלסדייר מקאינטייר מבינים עד כמה אני חייב לרעיונותיו. ראה: MacIntyre, 1981, 1988.

5. לסקירת הספרות על האסתטיקה והפילוסופיה של האמנות ראה Levi & Smith, 1991.

פרקים לדיון הארוך הרבה יותר שהערכה כזאת דורשת.

תחילה העדות האמפירית: אנו זקוקים להבנה של מצבה הנוכחי של המדינה ושל מצבה הצפוי בעתיד. ככל המשקים המפותחים יותר והקפיטליסטיים של העולם המערבי היתה נטייה לחלוקה בסיסית של הכנסות ורכוש (לפני שמובאים בחשבון מסים והטבות), כדי להיעשות בהדרגה שוויוניים יותר (Brown, 1977). לפני 20 שנה, בשנת 1972 בערך, התהפכה המגמה הזאת. בגלל סיבות שהכלכלנים עודם מתווכחים עליהן, החלוקה הבסיסית של הכנסות לפני מס ולפני הטבות נעשתה מאז שוויונית פחות ופחות. רבים יותר עובדים בעבודות לא קבועות, ששכרן נמוך; רבים יותר מובטלים מעבודה; ורבים יותר מן המובטלים מחוסרים עבודה במשך פרקי זמן ממושכים מאוד (חלוקות העושר הן מורכבות יותר: הן תלויות באופן שבו מתייחסים לדיור ולזכויות פנסיה). זהו שינוי בעל חשיבות היסטורית ובריטניה שותפה לו באופן מלא, יחד עם שכנותיה.

לשינוי יש השלכות פוליטיות. כאשר גילו בני אדם בשכבות הביניים של המשק שסיכויי ההעסקה שלהם ומשכורתם נתונים בסכנה הם הגנו על עצמם על חשבונם של העניים יותר, שהיה להם פחות כוח פוליטי. בבריטניה הוכנסו שינויים מרחיקי לכת במסים ובהטבות, במיוחד בשנות ה-80, ובשני המקרים נלקח כסף מן המחצית הענייה יותר של האוכלוסייה וניתן כסף למחצית העשירה יותר, דבר שהביא להחמרת המגמות הכלכליות הבסיסיות (Hills, 1990).

תהליכים פוליטיים אלה פועלים בצורות שונות, הן באמצעות מוסדות של השמאל והן אלה של הימין. קיצוצים בשירותים החברתיים מוטלים בעיקר על אלה שבהם תלויים העניים יותר: שיכון ציבורי ודמי אבטלה, לדוגמה. הולכת ונוצרת שפה שלמה כדי להצדיק זאת;

ביצירת ערכים מוסריים חדשים. אולם מי יוכל לומר אז אילו ערכים הם הטובים ביותר? זוהי גירסה מפחידה יותר של הבעיה הישנה של המספר הסידורי, שלמדנו בלימודי שנה א' בסטטיסטיקה. האם עלינו למדוד שינויים במחירים ממוצעים בהסתמך על סל מצרכים שנקנה אשתקד או על-פי הסלים השונים של מוצרים שנקנו השנה? הדברים מסתבכים עוד יותר, כאשר מציגים את שינויי המחירים והשפעות אחרות על מניעיהם של בני אדם מתוך כוונה לשנות את הערכים שלהם — לשנות את סל המוצרים שהם רוצים לקנות. בשלב מאוחר יותר קבלת המדיניות החדשה אצל המצביעים עשויה להיות סוג של נבואה המגשימה את עצמה, שמומשה בהשפעתה של אותה מדיניות עצמה על החברה.

קביעת מדיניות היא משימה מפחידה — משימה היאה לאל — שכן כאשר אנו משנים חברה, אנו עוזרים ליצור, לטוב או לרע, סוגים חדשים של בני אדם עם ערכים חדשים. אבל נקודת המבט של הרלטיביסט מלמדת אותנו, ששינויים אלה יתרחשו בין שאנו ממלאים ובין שאיננו ממלאים תפקיד בתהליך. אנתרופולוגים, שתפקידם להתבונן ולהסביר, אך לא להכתיב, עשויים להרגיש שהם רשאים להתחמק מן הוויכוח. אך מנתחי מדיניות יודעים, שאם יסרבו להציג מרשם, מישהו אחר ישמח לעשות זאת ואז לא תהיה להם שום סיבה להתלונן על כך שהתוצאה אינה מוצאת חן בעיניהם. משום כך הם חייבים לנסות.

רצוני להראות כיצד סוג זה של הערכה עשוי לפעול. אף-על-פי שנוכל ללמוד רבות מניסיוןן של מדינות אחרות אפשר ליישם מרשמים פוליטיים רק בזמן ובמקום מוגדרים. וזהו פירושה של יחסיות. הממלכה המאוחדת בשנת 1993 היא המקרה שאני מסוגל להעריך היטב. אולם אני יכול להציע כאן רק ראשי

פה מקרובים ומשכנים. אבל כאשר כל בני משפחתך וחבריך מובטלים, אתה נדחק מתוך רשת המידע הזאת. וכך יותר ויותר מבני השכונות האלה שוקעים לתוך הביצה של אבטלה לטווח ארוך שאנשיה אולי לעולם לא ימצאו עוד את הדרך ל"חדרי המכונות" של המשק. דבר זה מסייע ליצור את אפקט גלגל השיניים, כלומר כאשר הכלכלה מתאוששת, מספר המובטלים לעולם אינו יורד לרמה הנמוכה הקודמת; ואז, כאשר האבטלה שוב מתחילה לעלות עם תחילת המיתון הבא, היא עולה מסף גבוה יותר מזה הקודם.

אם עוני מוגדר כחיים מהכנסה הנופלת מ-50% של השכר הממוצע במדינה, אזי בבריטניה גדל העוני במידה גדולה יותר ועכשיו יותר בני אדם חיים בה בעוני מאשר בכל מדינה אחרת בקהילייה האירופית. גידול זה בעוני הועמס בעיקר על כתפי משפחות עם ילדים תלויים, בעלי שכר נמוך, מובטלים והורים בודדים (Oppenheimer, n.d.).

האם יש חשיבות לחלוקות אלה? אף-על-פי שרמת החיים של העניים עלתה פחות מזו של שאר האוכלוסייה, היא ממשיכה לעלות באיטיות. אי השוויון הגובר הוא בעל חשיבות מפני שהוא משפיע באופן הניתן למדידה על ההתנהגות ועל סיכויי החיים — השפעה שתשפיע בסופו של דבר על כל אחד.

בבריטניה חובות שלא שולמו, בתים שהוחרמו, העדר דיור בקרב צעירים וסימני מצוקה נוספים הפוגעים במשפחה, בכל אלה היתה עלייה. תוחלת החיים הממוצעת של גברים ושל נשים במיטב שנותיהם ירדה: זהו שינוי היסטורי של המגמות. וילקינסון (Wilkinson, 1992, p. 1082) הראה, שבמדינות העשירות בעולם, חלוקת ההכנסות ותנאי החיים, ולא הרמה, הם הקובעים את הבריאות ואת תוחלת החיים. ככל שגדל בבריטניה אי השוויון, כך גלשנו

משתמשים בביטויים, כגון: "תת-שכבה" (the underclass), "תלות ברווחה" (welfare dependency) וכדומה — ביטויים שמשתמע מהם שהעניים אחראים בעצמם למצוקתם. ההוצאה הציבורית מועברת מהספקה ישירה של שירותים להקלות מס על הוצאה פרטית — שינוי המעביר כסף לאלה המשלמים את שיעורי מס ההכנסה הגבוהים יותר. האיגודים המקצועיים וגם המעסיקים מתחמקים מכל ניסיון לדון בקווים מנחים מרכזיים להסדרי שכר ודבר זה מטה את כף המאזניים של יכולת המיקוח לטובת החזקים ביותר. למרות הופעתם העלובה על בימת העולם, שוב ושוב העניקו לעצמם אנשי הצמרת של העסקים הפרטיים אצלנו תוספות הכנסה גדולות יותר ממה שהשיגה שארית האומה. בינתיים מבוטלות מועצות השכר, שהוקמו כדי להגן על העובדים בעלי השכר הנמוך ביותר.

ואז, כאשר תוספות שכר מופרזות במצורף עם פרוץ עבודה נמוך ועם צריכה אישית הממומנת בעזרת חובות יוצרים אינפלציה ואת המשבר הבלתי נמנע במאזן התשלומים של בריטניה, מדיניות הממשלה מגיבה בהשלכת אנשים נוספים מן העבודה. אבטלה והפחד מפניה, המתפשט ברבדים הנמוכים של שוק העבודה, הפכו להיות המכשיר העיקרי שלנו בניהול המשק. אבטלה גוברת, אמר שר האוצר שלנו אשתקד, היא "מחיר שכדאי לשלמו" כדי להביא את המשק תחת שליטה; וככה זה עבור אלה שיש להם משרה בטוחה. בערים שלנו קיימת הפרדה גוברת של העניים ביותר, ריכוזם בשכונות, שבהן חיים רבים מאוד שהם מובטלים והורים בודדים רבים, המתקיימים בעיקר על תשלומי הביטחון הסוציאלי. הן המגזר הפרטי והן המגזר הציבורי מונע משכונות מופרדות אלה השקעות. בתחתית שוק העבודה שמועות על מקומות עבודה פנויים עוברות בעל-

וכמה מאנשי החצר המייעצים להם מעוניינים שדבר זה אכן יתרחש. מצב זה סולל את הדרך להתקפה חריפה יותר על מדינת הרווחה.

דתות

מהו התפקיד שהדת ממלאת בהתפתחויות אלה? כוחה של הנצרות בחיי האומה הולך ויורד מזה דורות, אבל אין פירוש הדבר שהבריטים זקוקים פחות לדת. כל החברות האנושיות זקוקות למערכת של אידיאות כלליות המעניקות משמעות לחיי היחיד והחברה, משרישות את חבריהן כעבר (קרוב לוודאי שזהו עבר אגדי), מעניקות להם תחושת כיוון ותקווה לעתיד ומציעות להם מוסר — אמצעי להערכת מעשים, בני אדם וקהילות. עבור ישראלים רבים היתה הציונות דת כזאת; והקיבוצים היו המנורים שלה (Carmichael, 1991, pp. 180–181).

בבריטניה פנו רבים מבני המעמד הפוליטי לצורה גסה של הכלכלה כאל דת חדשה. זו ממלאת את כל התפקידים הללו. בדומה לדתות אחרות, היא ממקדת את תשומת הלב באופן יעיל מאוד בבעיות אחדות ויחד עם זאת מקשה אפילו לדון באחרות. כמו כל הדתות גם זו צורה משוכשת של רעיונות המייסדים. ככלות הכל, אדם סמית היה פרופסור לפילוסופיה של המוסר וכתב ספר עב כרס על התיאוריה של הרגשות המוסריים לפני שפנה לעסוק בעושר העמים. בהיותה לא יותר מאשר דיסציפלינה מקצועית, כוחה של הכלכלה מעורר כבר זמן רב פליאה. היא לא איפשרה לעוסקים בה לחזות מראש באופן אמין מגמות כלכליות וגם לא לנהל בהצלחה את המשק. אבל אלה אינן מטרותיה של דת. אם מסתכלים עליה כך, היא פועלת טוב

במורד טבלת הליגה הבינלאומית של תוחלת החיים. ההידרדרות המתרחשת בחברות השוויוניות פחות מגיעה עד למאון השישים מלמטה. אם לאמץ את האזהרה המוכרת בעניין עישון טבק, נוכל לומר למרבית עמיתנו "אי השוויון מזיק לבריאות".

בעקבות זאת מופיעות הפרעות מסוגים שונים. עבירות נגד רכוש, שהן מרבית העבירות הרשומות אצלנו, מתרבות עם התגברות האבטלה ובשנים האחרונות ניכרת בהן עלייה דרמטית. גם מספרם של סוגי התמכרות גדל מאוד. בתי-ספר באזורים שגבר בהם העוני מוסרים על קשיים גדלים והולכים לקיים התנהגות תרבותית.

מתחים אלה משפיעים על כולנו. כמשלמי מסים כולנו תורמים לגידול האדיר בתשלום ההטבות הסוציאליות למובטלים ובעלויות של שירות בריאות ההולך ונעשה יקר יותר ויותר. כולנו נפגעים מן הפשיעה או מן הפחד מפניה, מאבטלה או מן הפחד ממנה, מפרמיות ביטוח גבוהות יותר ומעלויות השיטור ומן העלות הגדלה והולכת של בתי כלא ושאר שירותי הענישה.

מדוע אפוא בני אדם מצביעים עבור אלה המובילים אותם לכיוונים אלה? אני פונה עתה למגמות הפוליטיות, שהן גם סיבה וגם תוצאה של שינויים חברתיים אלה. הולך ונוצר מצב — במיוחד בתחומי הדיור והפנסיות, וכבר נראים סימנים ראשונים להתפתחויות דומות בחינוך ובתחום הבריאות — שבו בני אדם חשים שעליהם למצוא דרך להימלט מן השירותים הציבוריים אל האלטרנטיבות הפרטיות הטובות ביותר שהם יכולים להרשות לעצמם. במקום לעמוד שכם אחד עם עמיתיהם האזרחיים ולשפר את השירותים החברתיים, שכולנו תלויים בהם, הם מתחילים לראות באלה ובבני אדם המשתמשים בהם מעמסה על משלמי מסים כמוהם. די ברור שאחדים מחברי ממשלה

מתפתחת חברה של "שני שלישים/שליש אחר". הפער הגדל בין אלה השייכים לזרם המרכזי ובין אלה המורחקים לשוליים משפיל ומזיק לכולנו. כמו בחלקים נוספים רבים של אירופה יש סימנים לכך, שבני אדם משתמשים בקבוצות שוליים של בני מיעוטים מסוגים שונים כמו בשעיר לעזאזל כדי להטיל עליהן את האשמה לייאושם. כינתיים, עבור המרוצים מעצמם מגמות אלה מוצאות את ההצדקות שלהן בדת "השוק החופשי". כחברים צעירים בצוות של ריצ'רד טיטמוס בשנות ה-50 נהגנו לגחך לנוכח החשדנות שגילה טיטמוס כלפי הכלכלנים. אחדים מאתנו התחנכו אצל כלכלנים, וידענו שיש ביניהם בני אדם אינטליגנטיים, אנושיים ומתקדמים. אני חושב שטיטמוס, אילו היה עדיין עמנו, היה מגיע למסקנה שחששותיו היו מוצדקים.

סבורני, שרבים יסכימו לכך, שהמאפיינים הבסיסיים של עולם טוב יותר, שניתוח זה מצביע אליו, ברורים מספיק. זה יהיה עולם שבו יתייחסו כלפי כל בני האדם החיים במידה שווה של כבוד ולפיכך יהיה זה עולם שבו סבל אנושי הניתן למניעה אכן יימנע, וסבל ניתן לריפוי אכן יירפא. משום כך יהיה זה גם עולם שבו אלה המורחקים היום יזכו לאוזן קשבת ויוכלו להשמיע את קולם בענייני המדינה שלהם ואי אפשר יהיה להתעלם מהם — שכן כל עוד הם נשארים חסרי אונים, הם לא ימצאו לעולם את הדרך אל הזרם המרכזי של החברה שלהם. זה יהיה גם חייב להיות עולם המקבל ומכבד את כל המסורות — כל הגזעים, התרבויות והדתות — בתנאי שהן יגלו סובלנות דומה כלפי זולתן. מצויים בידינו המשאבים ליצור עולם כזה: הדבר יהיה קשה מבחינה פוליטית, אך לא בלתי אפשרי מבחינה כלכלית.

קל מאוד לומר זאת במלים, אבל אין מגיעים אליו? ומהי העזרה שאנו, כחוקרי

למדי; היא מסבירה — מבחינה מוסרית, לא מדעית — איך העולם מתנהל ומעניקה יוקרה לאלה הזוכים בעושר בשווקים תחרותיים ומצדיקה את עוניים של המפסידים, הן ברמה האישית והן בזו הבינלאומית. "מכל אחד לפי בחירתו, לכל אחד לפי היבחרותו". היא מתבססת על מעשיות עממיות על גן עדן אגדי — השוק החופשי התחרותי המושלם. היא טוענת, שהכיסה ופיזרה את הצבאות הזרים שאיימו בעבר על המערב. יש לה כוהנים גדולים, המתקשרים זה עם זה בשפות פרטיות וסמלים חשאיים. יש בה כיתות הלוחמות אלה באלה ואתרי קודש — באולמות ההרצאה של האוניברסיטות של שיקאגו ופנסילבניה ובמסדרונות הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית.

מסקנות אחדות

התמונה של בריטניה כפי שהצגתי אותה כאן היא תמונה קודרת עבור שוחרי הקידמה. היא משמיטה מספר יוזמות נדיבות הפותחות אפשרויות חדשות ויצירתיות יותר — רבות מהן נתמכות בידי סוכנויות של הממשלה עצמה. המציאות יותר מורכבת מכפי שמסגרת זו מאפשרת להראות, אבל המגמות העיקריות ברורות.

שינויים כלכליים בסיסיים מפלגים את החברה שלנו. פילוגים אלה הולכים ומחריפים עקב תהליכים פוליטיים המחוללים שינויים במיסוי, בהטבות סוציאליות ובהסדרים רבים אחרים ומבודדים את העניים יותר בשכונות דוחות הזכות לשירותים עלובים. אנו מתחילים בכפיית ההרחקה על בני הדרור החדש עוד לפני שהם יצאו מן העריסה: המספרים הגדלים של בני אדם השרויים בעוני מורכבים בעיקר ממשפחות עם ילדים תלויים.

ולהפיץ את מטמון הרעיונות שנוסו ונבחנו, רעיונות שכל חברה זקוקה להם בשביל היום שבו הפולטיקאים שלה יחפשו ברחיפות דרכי מדיניות ותוכניות חדשות שיחליפו את אלה שאיבדו את אמינותם⁶. אתם יודעים היטב מהי העבודה הדרושה, רבים מכם מבצעים אותה. הרעיונות שהעליתי עשויים להציע נושאים נוספים למחקר ולהוראה.

עלינו להגיע להבנה טובה יותר של הצרכים, של הדרכים שבהן כלכלה מתקדמת יוצרת צרכים חדשים ושל האופן שבו תהליכים פוליטיים מחריפים אותם בכך שהם מקשים על חסרי הכוח להתמודד עמם. מחקר כזה יראה שכל דור, בעוד הוא נעשה באופן קיבוצי עשיר יותר, ממציא מחדש עוני בצורות חדשות. באופן זה יובהר הצורך בהגדרה יחסית של עוני ובה בעת גם יוצע מהי הדרך הטובה ביותר להקטנת מספרם של אלה הסובלים ממנו.

מן ההכרח שתהיה לנו הבנה ברורה יותר של הדרכים שבהן המדיניות בנושא העוני מושפעת מעולם שבו אוכלוסיות גדולות והולכות נאבקות על משאבים שיש להם גבול, עולם שבו כל משחק לובש יותר ויותר אופי של "סכום אפס".

אנו יודעים הרבה על הדרכים שבהן ערכים פוליטיים ומוסריים מעצבים מדיניות ואת דרכי הביצוע שלה, והרבה פחות על הדרכים שבהן מדיניות ומעשה מעצבים ערכים פוליטיים ומוסריים. כדי להביא דוגמה גסה: החלטתם הנחושה של השמרנים הבריטיים להפריט את הדיור הציבורי והחלטתה הראשונית של מפלגת הלייבור להתנגד למדיניות זו נבעו בחלקן מאמונתם המשותפת שדיירי השיכונים הציבוריים מצביעים ללייבור, ואילו בעלי דירות ובתים

המדיניות החברתית, מסוגלים להציע לאלה הרוצים להגיע לשם?

השלכות אקדמיות

טיעונים הגיוניים ומחקר מדעי אינם מסוגלים, כשהם לעצמם, לשנות את העולם. משטרים קיימים והרעיונות השולטים בהם, זוכים להגנה תקיפה. כדי לתולל בהם שינוי רציני יש לערער תחילה את האמון בהם. דבר זה מצריך בדרך כלל תקופה של אי שקט שאי אפשר לתכנן אותה או לחזותה מראש באופן מדויק. כל מה שאנו יודעים הוא, שבתכרות שבהן אי השוויון גובר, תקופות כאלה יחזרו ויופיעו. המרכסיסטים צודקים בעיקרו של דבר בטענתם, ששינוי חברתי מתחולל באמצעות קונפליקט.

אבל ההתמוטטות של משטר או של עקרונות היסוד שלו רק מספקת הזדמנות לשינוי – הזדמנות שלא תנוצל באורח קונסטרוקטיבי, אלא אם כן כבר מצויות במוחותיהם של בני אדם רבים תוכניות משכנעות כיצד להפוך את העולם למקום טוב יותר. אי יציבות כשהיא לעצמה עלולה להוביל רק לתוהו ובוהו או לפאשיזם. יש אמת גם באמונה ה"פביאנית" הרציונלית, שרפורמה חברתית דורשת ניסוי רב-שנים תוך פיקוח זהיר, ניתוח שיטתי והערכה וגם חינוך ציבורי נרחב.

שינויים קטנים במדיניות – שאחדים מהם מועילים – מתרחשים כל הזמן בכל המשטרים למיניהם. אבל אם מתפשטים שינוי גדול, אזי תפקידנו כאקדמאים – תפקיד צנוע, אבל חשוב בכוח – הוא לעזור לפתח

6. פיתחתי טיעונים אלה בפרק האחרון של ספרי *A Radical Agenda* (Donnison, 1991).

היחידה שיש בה שכונות שבהן כיבוד החוק מתפורר ואיש אינו מוכן לבקש את עזרת המשטרה או לסייע לה. ניתן לראות דפוסים אלה בחלקים רבים של העולם.

אין מרשם פלא לפתרון בעיות אלה. אבל אני מאמין שאנו יודעים משהו על הנתיב שעלינו ללכת בו. כיצד יכולים בני אדם שנדחקו לשוליים להימלט מאוזלת יד ומהשפלה? האם הם יכולים לעשות זאת בלי להזדקק לאלימות ולפשע המשפילים וההורסים את החברה שאליה הם רוצים להיכנס? אלה הן הבעיות המרכזיות.

בין שאנו רואים בהם פרטים או קהילות, בני אדם המורחקים מן הזרם המרכזי של החברות שלנו נוטים לעמוד אי שם על סולם התגובות שתיארה קיי קרמיכל בספרה *Carmichael, Ceremony of Innocence* (1991, pp. 180–181). במקרה הגרוע הם שוקעים באדישות ואינם מסוגלים לעשות דבר; אולם הם עלולים להמשיך ולהידרדר לדיכאון, מצב עלוב למדי – כך נדמה – אך לפחות הם מסוגלים לחוש כאב, והם אינם אוהבים זאת. כדי להיחלץ מן הדיכאון עליהם לעבור דרך הכעס. אז קשה מאוד לטפל בהם, אבל אין דרך לעקוף שלב זה שיש בו ניצוץ של תקווה. אחר כך מגיעה פרשת דרכים גורלית. הם עלולים לפנות אל הפשע: גניבת מכוניות, פריצות, סחר בסמים – מעשים הרסניים, אבל לפחות מאמץ חיובי לקחת את גורלם בידיהם, תופעה נפוצה בקרב בני אדם שאינם רואים לפנייהם שום דרך לגיטימית לעשות זאת. או שהם עלולים לפנות למחאה ולפעילות פוליטית: פטיציות, הפגנות, מהומות... לעתים קשה לדעת מה ההבדל בין דרכים אלטרנטיביות אלה: "לוחמי חופש" בעיני אחדים נחשבים "טרוריסטים" בעיני אחרים. אבל אם הם נוקטים את דרך המחאה בהצלחה, לומדים לנהל משא-ומתן עם מרכאיהם ומגלים שהם

מצביעים עבור השמרנים, האם צדקו? אם כך, מדוע – וכיצד השפיעו בחירות אלה על הנוגעים בדבר?

מוסדות, נהגים, מסורות – אלה יחד עם מיתוסים וסמלים שהם יוצרים ומשמרים, הם מושגי מפתח בניתוח שהצגתי כאן. כיצד הם פועלים בתחומים המעניינים אותנו? מה הם המוסדות, הנהגים והמסורות הבונים אומה? האם אומה זו יכולה להיות אומה המכבדת את כל אזרחיה והדואגת לכולם? בישראל השפה העברית, בתי-הספר והצבא נראים בבירור בעיני רבים כתשובה לראשונה מבין שאלות אלה; יחד עם זאת הם עלולים לפלג עוד את האוכלוסייה הרחבה יותר המתגוררת בחוף גבולותיה של ישראל. האם יש תשובה לשאלה השנייה?

כיצד יכולים קבוצות, נהגים ומסורות שהורחקו לשוליים לבנות לעצמן מוסדות, נהגים ומסורות משלהן, שיעניקו להן כבוד ומקום מכובד בחברה הרחבה יותר? באילו נסיבות יתירו להן הקבוצות השליטות לעשות כן?

השתמעויות פוליטיות

שאלות אלה מובילות לתוך הניתוח הפוליטי. בסיום הרצאתי רצוני לדבר אליכם ממש כאילו הייתי מדבר אל אזרחי ארצי. שכן ארצי אינה היחידה שבה יש לרבים סיבה להרגיש שהם מורחקים מהזדמנויות של הזרם המרכזי; הם חשים מנוצלים, מרוששים, מושפלים וחסרי כוח; כשרונותיהם שלהם ושל ילדיהם מסוכלים ומבוזבזים. זו אינה המדינה היחידה שבה אי צדק ועוול אלה מושתתים לא פעם על גזע ועל דת; ואשר הפילוגים האלה מעמיקים והולכים ומעודדים הפרת החוק, אלימות ומעשי טרור. היא אינה המדינה

הסוציאלי ואלה מאלצות ממשלות לנטוש הטבות אוניברסליות היוצרות הרגשה של אזרחות משותפת ולסמוך במקום זאת על סעד לעניים מותנה במבחן אמצעים ועל פנסיות פרטיות לעשירים הממומנות באמצעות הנחות מס – מדיניות המפלגת את החברה והורסת את העקרונות המקוריים של מערכת הביטחון הסוציאלי עצמה. ואז, אם מתפתחות אלימות והפרות סדר, הצעירים שלנו נסחפים לתוך הלחצים המשחיתים של חברה אימפריאליסטית – בצבא, במשטרה (דוגמת עיתונאים העובדים עבור אמצעי תקשורת הנתונים לפיקוח הצנזורה) ובדרכים נוספות.

איננו יכולים למצוא דרך לצאת מן הדילמות האלה בלי מנהיגות פוליטית בעלת שיעור קומה הפועלת החל מן הרמה המקומית ועד הרמה הלאומית. המגזר הפרטי חייב להיות מעורב באותה מידה כמו המגזר הציבורי. כישורים כאלה ניתן למצוא רק לעתים נדירות בלי עידוד ולחץ מצד גורמים בינלאומיים. ולא רק בבוסניה. אם אכן יצליחו הבריטים בסופו של דבר ליישר את ההדורים בצפון אירלנד, ההישג הזה יזקף במידה רבה לזכותם של אנשים בדבלין ובוושינגטון. אם יתחילו להתייחס ברצינות רבה יותר לצורכיהם של עובדים המקבלים שכר נמוך, של הורים בודדים ושל מובטלים, יזקף הדבר במידה גדולה לזכותם של סטנדרטים שהונהגו במקומות אחרים בקהיליה האירופית.

משעה שהתהליכים הפוליטיים של משא-ומתן התחילו לנוע בצורה משכנעת, כל השירותים הציבוריים צריכים למלא תפקיד באיחוי השברים: שירותי החינוך, ההכשרה המקצועית והתעסוקה, המשטרה והצבא, הדיור, הביטחון הסוציאלי ושירותי העבודה של הקהילה והחברה; המגזר הפרטי וגם הציבורי. עלינו לומר לכל אחד מהם: אם אינך מוכן להיות חלק מן הפתרון, אזי תהיה

מצליחים למצוא אוזן קשבת, הם ממשיכים אל פעילות יוצרת יותר – פוליטית, כלכלית וחברתית. הם אינם יכולים להגיע לכך אלא אם כן הם מקבלים מידת מה של כוח מקבוצות שליטות בחברה שלהם, ואלה אינן מוותרות עליו ברצון.

בספרו *Justice and Only Justice* ג'ס אטיק (Ateek, 1989, pp.9-10), מצוטט אצל (Ellis, 1990, p. 127) מתאר תהליך זה ומזכיר לנו כמה זמן הוא עלול להימשך: "תוך פרק-זמן של ארבעים שנה עברו הערבים הפלסטינאים בישראל מהשפלה והלם לייאוש והשלמה ומהם למודעות גבוהה ולהתעוררות... מעם שנשללה ממנו זהותו לעם שזכה בה מחדש".

נתתי לסיפור זה תסריט אופטימי ועקבתי אחר העלייה מאדישות ליצירתיות, שרבים מאתנו היינו עדים לה, הן אצל בני אדם יחידים והן בקהילות. אבל מתרחשים גם תסריטים פסימיים – לאמיתו של דבר אלה יכולים להיגרם בידי רשויות עוינות או חסרות כישרון. יחידים וקהילות מוחים עלולים להידחף חזרה לדיכאון ולאדישות, או לסטות לעבר עבריינות ואלימות באשמתם של גורמים המדכאים או המזניחים אותם. בדרום-אפריקה ניתן לראות היום חברה המתנדנדת על הסף של אפשרויות שונות אלה. ואולי כך הדבר גם בישראל? כאשר בני אדם נסוגים לאדישות קודרת הם עלולים להיראות, לזמן מה, פחות בעייתיים עבור הקבוצות החברתיות השליטות והמכשיר שלהן, המדינה. אבל כושרם לזעום ולהתמרד אינו נעלם. בצפון אירלנד המתינו בני אדם במשך 600 שנה שזה יקרה.

לאחר שהפילוגים המציינים את בריטניה ואת ישראל הרחיקו לכת במידה מספקת הם מתחילים להשחית את החברה כולה. כאשר אנו משתמשים בשיעורי אינפלציה גבוהים ולא יציבים כדי לנהל את המשק, אנו מטילים עלויות על מערכת הביטחון

חלק מן הבעיה. אבל זה כבר נושא למאמר אחר.
 האם יש לנו סיכוי להשיג את הדברים
 האלה? ריצ'רד טיטמוס היה אומר, שעלינו
 להמשיך ולנסות.

ביבליוגרפיה

- Adair, Douglass, "That Politics May be Reduced to a Science", Chapter 19 in: Donald W. Livingston & James T. King (eds.), *Hume: a Re-evaluation*, Fordham University Press, New York, 1976.
- Armstrong, Karen, *A History of God*, Heinemann, London, 1993.
- Ateek, Naim Stifan, *Justice and Only Justice, A Palestinian Theology of Liberation*, Mary Knoll, Orbis, New York, 1989.
- Brown, Henry Phelps, *The Inequality of Pay*, Clarendon Press, Oxford, 1977.
- Carmichael, Kay, *Ceremony of Innocence*, Macmillan, London, 1991.
- Donnison, David, *A Radical Agenda*, Rivers Oram Press, London, 1991.
- Doyal, Len & Gough, Ian, *A Theory of Human Need*, Macmillan, London, 1991.
- Feyerabend, Paul, *Science in a Free Society*, New Left Books, 1978.
- Ellis, Marc H., *Beyond Innocence and Redemption*, Harper and Rowe, San Francisco, 1990.
- Gellner, Ernest, *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, London, 1992.
- Hattersley, Roy, *Choose Freedom*, Michael Joseph, London, 1987.
- Hills, John (ed.), *The State of Welfare*, Clarendon Press, Oxford, 1990.
- Honderich, Ted, *Violence for Equality*, Penguin, Harmondsworth, 1980.
- Levi, Albert William & Smith, Ralph A., *Art Education, A Critical Necessity*, University of Illinois Press, 1991.
- MacIntyre, Alastair, *After Virtue*, Duckworth, London, 1981.
- MacIntyre, Alastair, *Whose Justice? Which Rationality?*, Duckworth, London, 1988.
- Margalit, Avishai, "The Kitsch of Israel", *New York Review of Books*, 35, 24 Nov. 1988, p. 23.
- Maslow, Abraham, *Motivation and Personality*, Harper and Rowe, New York, 1954.
- Nisbet, Robert, "The Pursuit of Equality", Chapter 4 in: William Letwin (ed.), *Against Equality*, Macmillan, 1983, p. 133.
- Nozick, Robert, *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell, Oxford, 1974.
- Oppenheim, Carey, *Poverty: the Facts*, London, Child Poverty Action Group (1-5 Bath St. ECIV 9PY).
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Clarendon Press, Oxford, 1972.
- Tawney, Richard, *Equality*, Allen and Unwin, London, 1931.
- Wilkinson, Richard, "National Mortality Rates: the Impact of Inequality", *American Journal of Public Health*, Vol. 82, No. 8 (August, 1992).
- Yeats, W.B., "The Second Coming", *Collected Poems*, Macmillan, London, 1950.

עוצמת הרופאים במדינת הרווחה – מסגרת ניתוחית וחקר-מקרה ישראלי

מאת פרופ' יעל ישרי*

מבוא

שביעות הרצון של האזרחים. באיזו מידה עשויים הרופאים – הספקים העיקריים של שירותי הבריאות – לקדם או לעכב מימוש שאיפה זו? תשובה לשאלה זו מחייבת דיון טרומי במרכיבים, בממדים, במקורות ובמגבלות של עוצמתם של הרופאים.

מאז ומתמיד נהנו הרופאים מיחס של כבדהו וחשדהו. בשל סיבות היסטוריות, פסיכולוגיות וסוציולוגיות רופאים נתפסו כשליחי האל, מצילים ומושיעים, מלאכים בחלוק לבן (Jonsen, 1991). גם רב אלעזר יעץ לתלמידו: "כבד את רופאך עד שלא תצטרך לו" (תענית פ"ג, ה"ו). חוקרים מודרניים יותר חששו מפני "עריצות של מומחים" (Lieberman, 1970), שתופעל באמצעות הרופאים ותמנע מן המדינה לפעול לקידום האינטרס הציבורי. הספרות הענפה שדנה בעוצמת הרופאים והאוניברסליות של מקצוע הרפואה מאפשרות להציג את הבעיה במסגרת תיאורטית רחבה. הייחודיות של הפוליטיקה הישראלית מחייבת דיון בנושא לאור המציאות המקומית. מאמר זה מוקדש לבירור שני הממדים הללו. לאתר דיון כללי בסוגיה יסקר חקר המקרה הישראלי.

הבריאות, על אף שהיא משאת נפש של כל אדם, הופקעה מרשות היחיד והיתה למצרך ציבורי שהוא בתחום אחריותה של מדינת הרווחה. תכנונם והספקתם של שירותי הבריאות משקפים העדפות פוליטיות ונטיות אידיאלוגיות (מיינרד, 1993). יש מדינות (דוגמת בריטניה) שנטלו על עצמן אחריות ישירה להספקת שירותי הבריאות; יש מדינות (דוגמת גרמניה) שהעבירו את מרכז הכובד לקופות חולים; מדינות אחרות (דוגמת שווייץ) אימצו לעצמן הגדרה מצומצמת יותר של סולידריות חברתית תוך הסתמכות רבה על רפואה פרטית (Immergut, 1991). יחד עם זאת, יש כיום הסכמה רחבה בכל הדמוקרטיות המתועשות, שאין להפקיר את בריאות האזרחים לחסדי השוק בלבד (צ'וניחובסקי, 1993). בתוך מסגרת הסכמית זו כל מדינה שואפת ליישם את העדפותיה ולארגן את שירותי הבריאות בדרך שתפחית עלויות, תגביר את הצדק החברתי ותרכיב את

---

* החוג למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה.

השכל הישר והאינטואיציה" (דאהל, 1976, עמ' 32). כאשר הדברים אמורים ברופאים הובחנו בספרות המחקר שלושה מדדי עוצמה מרכזיים:

(א) עוצמה מקצועית-פרופסיונלית. אחד מעקרונות היסוד של הפרופסיונליזם, שגם הרופאים אמונים עליו, הוא השירות הציבורי המבוסס על תחושת שליחות וייעוד (Freidson, 1986; Wilding, 1984). בגלל מחויבותם (המשוערת) של הרופאים לרווחת הציבור, העניקה להם החברה עוצמה רבה בתחומי עיסוקם המקצועי: שליטה ברישוי ובהענקת מומחיות מקצועית, פיקוח על הכשרת כוח אדם רפואי ועל תכני העבודה הרפואית (Bjorkman, 1982); יכולת לקבוע סטנדרטים מקצועיים המכתיבים את דפוסי האבחון והטיפול הרפואי; פיקוח על האתיקה הרפואית (Elston, 1977); שליטה על עובדי בריאות אחרים ועל התנהגות הצרכנים – הפציינטים.

(ב) עוצמה כלכלית. יש מי שראו ברופאים "מעמד כלכלי" שכל מעמד אחר הוא מנסה לקדם את האינטרסים שלו ולשמור על הישגיו החומרניים (Weber, 1986). העוצמה הכלכלית באה לידי ביטוי ביכולת לקבוע את ההכנסה של הרופאים ומרכיביה; להשפיע על תקציב הבריאות הלאומי או האזורי ועל דרך חלוקתו. רופאים הם גם "שומרי שער" הקובעים מתי אדם זכאי לפיצויים ולהטבות בגין נכות או מחלה (Stone, 1979). המידה שבה הם עושים שימוש בעמדת מפתח זו משפיעה על מידת עוצמתם לגבי חלוקת המשאבים הלאומית.

(ג) עוצמה פוליטית. כקבוצת לחץ חזקה הרופאים עשויים לרכוש גם עוצמה פוליטית; זאת אומרת, לקבוע את ארגון שירותי הבריאות ולנהל אותם בפועל (Elston, 1991). "הארגון" כולל גם את קביעת מרכיבי סל הבריאות המגדיר זכויות לשירותים שונים.

עוצמת הרופאים: הגדרות

מדינות הרווחה מקציבות לבריאות נתח נכבד מעוגת ההכנסה הלאומית הנע, במדינות השוק המשותף, בין 6 אחוזים בערך (בדנמרק) ל-10 אחוזים בערך (בפינלנד). נושא הרפואה כמעט אינו יורד מסדר היום הפוליטי בישראל ומתוצה לה. אינה דומה מדינה אחת לרעותה בשיטת הספקת שירותי הבריאות. יתר על כן, ויכוחים בלתי פוסקים על דפוסי השירות ומחיריהם יצרו מערכת דינמית הנתונה לשינויים מתמידים. מדינות רבות, ביניהן אוסטרליה, ספרד, איטליה וגרמניה, הנהיגו בעשור האחרון רפורמות יסודיות במערך שירותי הבריאות שלהן (Rodwin, 1989). בבריטניה, בהולנד, בניו-זילנד, בישראל ואפילו בארצות הברית, הוצעו רפורמות המצויות בשלב זה או אחר של יישום. על אף (ואולי בגלל) התמורות התכופות, הרופאים תופסים עמדת מפתח המאפשרת להם להשפיע על מדיניות הבריאות במדינות הרווחה.

עוצמה היא אחד המושגים הבסיסיים ביותר במדעי החברה. יחד עם זאת, לא נמצאה שיטה נקייה מבחינה תיאורטית ומדויקת מבחינה אמפירית למדידתה. על-פי ההגדרה הקלאסית של מקס וֶבֶר, בעל העוצמה עשוי לשנות את התנהגות וולתו חרף רצונו של האחרון. הגדרה זו היא כוללנית מדי ואינה מתייחסת להבחנה בין בעלות על משאבי עוצמה ובין הפעלתם; זאת אומרת, בין עוצמה כמשאב ובין עוצמה כתוצאה של השימוש בו. יתר על כן, הקשיים האמפיריים והפסיכולוגיים הכרוכים במדידת העוצמה מקשים על איתורה (Dahl, 1963). כפי שקבע דאהל, "המושגים של 'יותר' או 'פחות' עוצמה, אף יותר ממונחי העוצמה גופם, הושארו בתורה הקלאסית לתחומם של

בעיה ציבורית הממוקמת במקום גבוה בסדר היום הפוליטי של מדינות הרווחה. פרלמנטים, ממשלות וועדות חקירה למיניהן ברחבי העולם המערבי נותנות את דעתן על סוגיות הקשורות בבריאות. ניתן להבחין בארבע זירות מרכזיות במגזר הבריאות של מדינות דמוקרטיות: הפוליטית, הביורוקרטית, הציבורית והפרופסיונלית.

הזירה הפוליטית

בעבר היתה הרפואה עניין אישי שבין חולה לרופאו. הפוליטיזציה של שירותי הבריאות הביאה להפיכתה של הבריאות למצרך ציבורי ולעלייה במעורבות הפוליטיקאים בהספקת השירות (Starr & Immergut, 1989). מדינת הרווחה מקצה תקציבי עתק לבריאות. ברוב המדינות קיים משרד מיוחד שעניינו בריאות. בריטניה ושוודיה מדגימות מקרים קיצוניים של מעורבות פוליטיקאים בהספקת שירותי הבריאות. ממשלת בריטניה אימצה (בשנת 1946) חוק ביטוח בריאות ממלכתי שהעניק למדינה תפקיד מפתח בתחום הבריאות. שוודיה צעדה בעקבות בריטניה כאשר הפכה (בשנת 1974) שיטת ביטוח וולונטרית לביטוח חובה המקיף את כל האוכלוסייה. גם צרפת (Wilsford, 1991), גרמניה (Altenstetter, 1989) והולנד (Baakman et al., 1989) שקלו הנהגת רפורמות בשירותי הבריאות שחייבו מעורבות גדולה של פוליטיקאים בתהליכי עיצוב המדיניות. השפעתם של הפוליטיקאים על מגזר הבריאות ניכרת בעיקר בעתות של שינויים. מאחר שכאמור לעיל, מגזר זה נתון ברוב המדינות לתמורות תכופות, חלה עלייה בהשפעת הפוליטיקאים על עיצוב מדיניות הבריאות. פוליטיקאים מציבים יעדים למערכות הבריאות ומעניקים לגיטימציה לשירותיה. הם מגייסים משאבים חומריים ואנושיים (המצויים בתחרות עם מגזרים אחרים של מדינת הרווחה) ומקצים אותם

משלושת סוגי העוצמה המנויים כאן ניתן לגזור את שלושת הפנים של מדיניות הבריאות שעליה הרופאים עשויים להשפיע: הפן המקצועי – הכרוך בהסדרת מקצוע הרפואה והתוויית גבולותיו; הפן הכלכלי – המתייחס לצד התקציבי של מגזר הבריאות; הפן הפוליטי – העוסק בהכרעות עקרוניות, אידיאולוגיות ובעיקר פוליטיות, על מבנה מערכת שירותי הבריאות. יש לציין, שמרכיבים אלה של עוצמת הרופאים אינם עומדים בפני עצמם אלא משפיעים אהדדי זה על זה. עוצמה פוליטית עשויה להביא להעברת סמכויות רבות לידי הרופאים ואף לשיפור מצבם הכלכלי. שליטת הרופאים בצמתים כלכליים של שירותי הבריאות עשויה להשפיע על ממדי עוצמתם הפוליטית והמקצועית.

כאשר מדובר בהפעלת עוצמה, דינם של הרופאים כדין כל קבוצה חברתית מאורגנת אחרת במדינה דמוקרטית, אשר לרשותה עומדות שתי דרכי פעולה: היא יכולה לאפשר קידום מדיניות ציבורית בדרך של תמיכה או סיוע בביצוע או במידע, או בדרך של השתתפות בפועל בתהליך קבלת ההחלטות. הקבוצה יכולה להפעיל את השפעתה גם בדרך של בלימה, זאת אומרת, בסיכול כוונותיהם של מעצבי המדיניות. בשני המקרים יש צורך בהפעלת עוצמה. מרכיבי העוצמה של הרופאים ומגבלותיה הם נושא הדיון הזה.

מקורות עוצמתם של הרופאים

זירת מגזר הבריאות עוצמתם של הרופאים נובעת, בין היתר, ממידת מעורבותם בזירות השונות של מגזר הבריאות (Bjorkman, 1989). כאמור, בריאות איננה עוד בעיה פרטית, אלא

או מתיש שאיננו מאפשר פעילות ציבורית. הביטוי "קופת חולים" בא לסבר את האוזן בלבד, שכן הקופה איננה של החולים אלא, במקרה הטוב, למענם. יחד עם זאת, עליית קרנה של הדמוקרטיה המשתתפת לוותה בתשומת לב רבה יותר לצרכים של הצרכנים, גם אם לא גובשו בתיווכה של קבוצת אינטרס מאורגנת. כך, לדוגמה, מעצבי הרפורמה בנושאי הבריאות במדינת אורגון שבארצות הברית ביססו את הגדרת סל הבריאות הציבורי על ההעדפות של האזרחים, שבאו לידי ביטוי באמצעות סקרי דעת קהל ואספות מקומיות (Dougherty, 1991). אף-על-פי שרוב החולים אינם מאורגנים, שני סוגים של איגודים וולונטריים פועלים במגזר הבריאות: הסוג האחד הוא של ארגונים המאגדים חולים במחלות כרוניות לא חריפות (כגון סכרת), שהסובלים מהן פועלים בצוותא לשם קידום מטרותיהם. הסוג השני הם איגודים שפעיליהם אינם בהכרח חולים בעצמם, אלא הם מתארגנים למען קידום מטרה ציבורית (כגון האגודה למלחמה בסרטן או "אנוש", שעניינה חולי הנפש). כל אלה – ציבור בלתי מאורגן, חולים מאורגנים וקבוצות הפועלות למען חולים אחרים – פועלים בהקשר תרבותי-פוליטי המעניק משקל דיפרנציאלי לערכי בריאות וחולי. מכלול הערכים מציב את המסגרת לפעולת הרשויות בנושאים של מדיניות בריאות. העלייה שחלה במעמדן של הקבוצות המאורגנות הנלחמות את מלחמתם של חולי האיידס בארצות הברית היא דוגמה מאלפת להשפעת ערכים על הזירה הציבורית של מגזר הבריאות.

זירת המומחיות הפרופסיונלית המומחים הם הספקים בפועל של שירותי הבריאות. הם מחזיקים במפתח להספקת שירותים אלה. ככל שההתמודדות מבוססת על ידע מקצועי, על הכשרה ספציפית ועל

למגזר הבריאות. פוליטיקאים עשויים לפעול למען שינוי, או לבלום תמורות שמציעים מתנגדיהם.

זירת הפקידות הבכירה

גם כאשר המדינה נוטלת על עצמה אחריות להספקת שירותי הבריאות היא מקימה, בדרך כלל, רשות מינהלית המפקחת על הספקת השירותים, או גם עוסקת בה בפועל. שוודיה, לדוגמה, החליטה לבזר את הספקת השירות והאצילה לרשות המקומית, באמצעות מועצות המחוז, סמכות להפעיל במישרין את שירותי הבריאות. מועצות אלה מאוישות בעיקר בפקידים. במדינה המודרנית גדל והתעצם כוחה של הפקידות הבכירה. "המנדרינים" (Dogan, 1968) הם לא רק עושי דברם של הפוליטיקאים, אלא גם בעלי השפעה אוטונומית רבה על עיצוב המדיניות וביצועה. המומחיות שהם רוכשים, המבוססת על ניסיונם ועל הוותק שלהם בשירות הציבורי, הקשרים שלהם עם בעלי העניין והיכולת שלהם לעכב או לזרז ביצוע של החלטות פוליטיות העניקו להם עוצמה אדירה שהיתה לצנינים בעיניהם של שוחרי הדמוקרטיה הייצוגית (Mosher, 1968).

הזירה הציבורית

נקודת הכובד של הדמוקרטיה הייצוגית היא באליטות שנבחרו לשלוט על-פי הליכים חוקיים ומוסמכים. בשני העשורים האחרונים עלתה התביעה לחזור לשורשיה של הדמוקרטיה המשתתפת, המעניקה משקל רב לציבור ובעיקר לאזרחים, אשר הסוגיה הפוליטית הנדונה היא מעניינם הישיר. אף-על-פי שכל אדם נזקק במהלך חייו לשירותי בריאות (לפחות עם לידתו), השחקנים העיקריים בזירה הציבורית הם החולים, הבאים במגע ישיר עם ספקי השירות. ארגוני חולים אינם כנמצא. מחלה היא תהליך חולף

מעמדם ואת כושר הביטוי שלהם לקידום מטרותיהם האישיות והציבוריות. קיצורו של דבר, מומחיותם של הרופאים, מעמדם החברתי ויוקרתם, גרמו לכך שכל זירות הפעולה שבהן מתנהל המשחק הפוליטי בנושאי הבריאות פתוחות בפניהם, אם גם במידה שונה (Bjorkman, 1989).

מעמדם של הרופאים בזירה הפרופסיונלית מורכב יותר. רק לעתים נדירות הם עושים מאמץ ליצור חזית אחידה עם קבוצות מועסקים נוספות במגזר הבריאות. ההשכלה, ההתמחות והיוקרה הנלוות לתואר ברפואה חוצצות בין הרופאים ובין עובדים אחרים, שתרומתם אולי אינה חיונית פחות לחברה ולחוליה. עובדה זו היא מקור לעוצמה – שכן לרופאים יש שליטה דומיננטית בזירה הפרופסיונלית; ולחולשה – שכן הם סגורים בתוך ד' אמותיהם המקצועיות ואינם כורתים ברית עם בעלי אינטרסים אחרים במגזר הבריאות.

תנאי סביבה

מידת השפעתם של הרופאים היתה נושא למחקרים רבים שיקצו המצע מלמנות אותם (לדוגמה, Eckstein, 1960; Safran, 1967; Stone, 1980; Freddi & Bjorkman, 1989; Wilsford, 1991; Immergut, 1992). את מסקנותיהם ניתן לקבץ בשלוש קטגוריות מרכזיות: עוצמת הרופאים היא תוצאה של מבנה המערכת הפוליטית והיחסים בין מרכיביה, של שוק מגזר הבריאות ושל משאבי הרופאים עצמם.

מבנה המערכת הפוליטית

מידת ההשפעה של הרופאים תלויה במה שכוונה בספרות המחקר "מבנה הזדמנויות

מומחיות, כך גדל כוחם של הפרופסיונלים. מבחינה זו הרופאים נהנים מיתרון ברור, שכן לא כל ספקי שירותי הבריאות הם "פרופסיונלים" במלוא מובנה של המלה. אחיות/אחים, עובדי סיעוד אחרים, עובדי מינהל ומשק ועובדים של מערכת האבחון (לבורנטים וטכנאים) הם פחות "פרופסיונלים" מאשר עמיתיהם הרופאים במובן זה שניתן ביתר קלות למצוא להם תחליף. ברם, גם להם יש שאיפות לסטטוס מקצועי ולתגמולים הנלווים אליו; גם להם יש קשר בלתי אמצעי עם החולה שניתן לנצלו לצורך השפעה על מערכת הבריאות; גם הם, כעמיתיהם הרופאים, נוקטים שורה של סנקציות הממחישות את כוחם ואת תלותם של הפוליטיקאים בשירותיהם.

מידת השפעתם של הרופאים תלויה ביכולתם לכרות בריתות ולצבור תמיכה בכל אחת מארבע הזירות: הממשלית-נבחרת, המינהלית, הציבורית והפרופסיונלית. במספר מדינות מקובל שרופא מכהן כשר לענייני בריאות. גם כאשר משרת המיניסטר איננה מאוישת בידי מי שהתמחה ברפואה, מקובל שבעל תואר דוקטור לרפואה המכהן כחבר פרלמנט (אין כמעט פרלמנט בעולם המודרני שעם חבריו לא נמנים מספר בעלי תואר כזה) תורם ממומחיותו לעיצוב מדיניות הבריאות. רופאים תופסים, דרך קבע, עמדות מפתח בצמרת המשרדים הממשלתיים העוסקים בנושאי בריאות, בין שהסוגיה מטופלת במשרד שזהו תחום עיסוקו הבלעדי או במסגרת משרד כללי לשירותי רווחה. רופאים מכהנים בוועדות ציבוריות שמטרתן לבדוק את שירותי הבריאות או לנהל אותם. רופאים מומחים תורמים לעיצוב מדיניות ספציפית בתחום שירותי הבריאות (לדוגמה, מדיניות למניעת מחלות לב). הם עומדים בראש אגודות וולונטריות העוסקות בנושאי בריאות ומנצלים את הקשרים החברתיים שלהם, את

על-פי העדפותיו. בארצות הברית, שבה העוצמה מחולקת בצורה אופקית בין שלוש רשויות הממשל הפדרלי (הנשיאות, הקונגרס ובתי המשפט) ואנכית – בין השלטון המרכזי בווינגטון ובין הממשלים בחמישים המדינות, פתוחים בפני הרופאים ערוצים רבים להשפעה על מדיניות הבריאות (Yishai, 1992).

מבנה ההודמנויות הפוליטי מניח מראש שיש הבחנה בין המדינה ומוסדותיה (הממשלה) ובין החברה ומרכיביה (לדוגמה, ארגוני רופאים). מושג הקורפורטיזם, שאף הוא רלוונטי להערכת עוצמת הרופאים, מתייחס למדינה ולארגונים חברתיים כאל שותפים. קורפורטיזם הוא הסדר מוסדי שבאמצעותו נוצרת שותפות קבועה בין ארגונים ציבוריים (על-פי רוב כלכליים או פרופסיונליים) ובין רשויות המדינה (Williamson, 1989; Schmitter, 1974). העקרונות הקורפורטיסטיים מיושמים באמצעות מועצות או ועדות, שחבריהן הם נציגי המדינה ונציגי הארגונים הציבוריים, שיש להן סמכות לעצב ולבצע מדיניות. השותפות בין המדינה ובין ארגוני האינטרסים מבוססת על הסדרי חליפין: המדינה מאצילה סמכות לקבוצה חברתית תמורת הסכמתם של נציגיה להסיר את התנגדותם להסדרים שהשלטון מציע. הקורפורטיזם משמש מכשיר לריסון תביעות ולקידומן בעת ובעונה אחת. קיומו מותנה בנכונות המדינה לחלוק את עוצמתה עם "זרים" שאינם חלק אינטגרלי של השלטון. יחד עם זאת, ההסדרים הקורפורטיסטיים מבטיחים את המדינה מפני זעזועים ומעניקים לה טווח שליטה רחב. שותפות זו תורמת גם לרווחתם של ארגוני האינטרסים. היא מעניקה להם נגישות ישירה וממוסדת למוקדי החלטה חשובים, שאינה תלויה בגחמות של שליטים מקריים. מחקר משווה על עוצמתם של הרופאים מצא,

פוליטיות" (Political opportunity) (structure. Kitschelt, 1986). מושג זה מצביע, באמצעות קריטריונים שונים, על מידת הפתיחות של המערכת הפוליטית ועל חלוקת העוצמה בין מרכיביה. הניסיון לתהות על יכולתם של הרופאים להטיל וטו על החלטות פוליטיות הביא למסקנה שמרכיבי המערכת הפוליטית הם התורמים לעוצמתם יותר מאשר משאביהם הכלכליים או הארגוניים. אימרגוט (Immergut, 1991;) (1992) מצאה, שבמשטר פרלמנטרי הנשען על רוב מוצק המחוזק בקונסנזוס מקיף, כוחם של הרופאים אינו בא לידי ביטוי. שוודיה היא דוגמה קלאסית למשטר מעין זה. אף-על-פי שבמדינה נהוגה שיטת בחירות יחסית, התרבות הפוליטית השוודית מגנה חילוקי דעות בוטים ואינה מעודדת התנגדות מיליטנטית של קבוצות מאורגנות למדיניות הרשמית. אפילו סוגיות השנויות במחלוקת תריפה במדינות רווחה אחרות (כגון מדינות מוניטאריות) מחיישבות באמצעות מיקוח ופשרה. מידת המחלוקת סביבן במערכת הפוליטית השוודית היא אפוא קטנה. קונסטלציה זו מותירה לרופאים מרחב מחיה מצומצם להפעלת לחץ על מקבלי החלטות. כישלונם של רופאי שוודיה לסכל רפורמה שהונהגה בשנת 1969 (רפורמת "שבע הקרונות"), אשר פגעה קשות בהכנסתם ובאוטונומיה שלהם, מעידה על חולשה יחסית (Carder & Klingberg, 1980;) (Heidenheimer & Johansen, 1985).

לעומת זאת, במערכת פוליטית ביזורית, שהעוצמה הפוליטית מחולקת בה בין גורמים שונים, יש לרופאים הזדמנויות למכביר להשפיע ולצבור עוצמה. שווייץ וארצות הברית מדגימות עיקרון זה. בשווייץ מנצלים הרופאים את משאלי-העם לשם קידום האינטרסים שלהם. משאלים אלה מאפשרים לציבור מאורגן לעצב מדיניות

שירותי הבריאות מתבצעת בעיקר באמצעות המגזר הפרטי (ארצות הברית); (ג) כאשר יש שילוב בין המדינה ובין גורמים ציבוריים (הולנד). הסדרים אלה הם תוצאה של יחסי כוחות פוליטיים (שעוצמת הרופאים היא אחד המרכיבים שלהם), של אילוצים כלכליים (שוק ההון והטכנולוגיה) ושל גורמים היסטוריים-תרבותיים, כגון מידת החשיבות שמייחסים לחיי אדם, או רמת הבריאות המצופה (Field, 1989). מחקר משווה על עוצמת הרופאים במדינות שונות מצא, שהשפעת ארגון הרופאים בארצות הברית (AMA) עולה על זו של עמיתיהם במדינות אחרות (Bjorkman, 1985), אך לא ברור אם השפעה זו היא תוצאה של חלוקת העוצמה הפוליטית (יכולת הרופאים להשפיע על נציגים בקונגרס) או של מבנה שוק הבריאות. הדעת נותנת, שדווקא במדינה שיש בה בולטות לרפואה ציבורית תגבר השפעתם של הרופאים. המחויבות הפוליטית להספקת שירותי בריאות מגדילה את תלותה של המדינה בספקי השירות. לעומת זאת, נראה שבתנאים של עלויות גאות ועודף כוח אדם רפואי עוצמת הרופאים עשויה להיות נמוכה יותר. במחקר על מערכת הבריאות בהולנד נמצא שהשפעתם של הרופאים גברה ככל שתפוקות הממשל היו יותר טכניות ופחות עקרוניות (Cox, 1992). ההסבר התרבותי מוסיף נדבך לעוצמת הרופאים. נראה, שהשפעתם גדלה עם העלייה בחשיבותה של הבריאות כמשאב אישי וציבורי (Yishai, 1992).

משאבי הרופאים

הדיון במשאבי הרופאים כרוך בסכנה של טאוטולוגיה, שכן משאבים הם גם התוצאה

שדפוסי הקורפורטיזם יוצרים אווירה נוחה מאוד להשפעה (Godt, 1987). במדינה שיש בה מסורת של שותפות בין רופאים ובין הרשות, דוגמת גרמניה המערבית, ניתנת לרופאים הזדמנות להשפיע במישרין על מדיניות הבריאות (Stone, 1980).

הסדרים קורפורטיסטיים מעודדים כינון לשכת רופאים (דוגמת לשכת עורכי הדין בישראל). לשכה איננה גוף וולונטרי, אלא ארגון שהקמתו ותפעולו מעוגנים בחוק המדינה. החוק מחייב את כל הרופאים להשתייך ללשכה, לשלם את מסיה ולהישפט בפני מוסדותיה על עבירות של אתיקה רפואית. לשכת רופאים נהנית ממעמד פורמלי בכל הנוגע לחקיקה בענייני רפואה (שהיא מצומצמת יותר מאשר חקיקה בענייני בריאות). בידיה מופקדות סמכויות רבות בנושאים של רישוי והתמחות. הלשכה, הפועלת בשתי מדינות מערביות – בגרמניה (Ärzttekammer) ובבריטניה (General Medical Council) – מעניקה לרופאים עוצמה רבה כלפי חבריהם וכמידת מה גם כלפי השלטון (Moran & Wood, 1993). יחד עם זאת יש לציין, שהיא מגבילה את חופש התמרון של רופאי המגזר הציבורי במאבקי שכר. כתוצאה מכך, גם במדינות שקיימת בהן לשכה, הרופאים מתארגנים במסגרת איגוד מקצועי המייצג את האינטרסים הכלכליים שלהם (לדוגמה, ה-British Medical Association).

שוק מגזר הבריאות

קטגוריה זו כוללת הסדרים מוסדיים להקצאת שירותי בריאות, הערכים המתווים הסדרים אלה (Webber, 1991), והמשאבים הכלכליים והאנושיים הזמינים להם. ניתן להבחין בשלושה הסדרים מרכזיים: (א) כאשר שירותי הבריאות נשלטים בידי המדינה או אחת מסוכנותיה (בריטניה); (ב) כאשר הספקת

הם מייצגים את בעלי המקצוע המועסקים במגזר הציבורי, או חלק מהם. איגוד רופאים עשוי להיות אוניברסלי, דהיינו לכלול את כל סוגי הרופאים למקצועותיהם, התמחויותיהם ודרגותיהם (דוגמת איגוד הרופאים בישראל), או מפוצל ליחידות משנה על-פי מקום התעסוקה, ההתמחות (רופאים כלליים לעומת רופאי בתי חולים – כנהוג בכריטיניה), או דרגה מקצועית – בכירים לעומת זוטרים. ההסתדרויות הרפואיות בצרפת ובדנמרק מדגימות התארגנות על סמך פיצול.

רופאים בכל אתר נהנים מיוקרה רבה. החלוק הלבן שהם לובשים מאציל להם הילה מיוחדת המבדילה אותם מבני תמותה אחרים. מבחינה זו מצפים מארגוני הרופאים לתרגם את יוקרתו של המקצוע לעוצמה ארגונית. יחד עם זאת, עוצמתו של ארגון רופאים, כזו של כל ארגון אחר, נבחנת על-פי שני מדדים מרכזיים: המשאבים הארגוניים (חברים, ממון, מיסוד) ומידת הלכידות הארגונית (Wilsford, 1987). מידת השליטה של ההסתדרות הפרופסיונלית על פעולות חבריה היא מרכיב מרכזי בעוצמתה הארגונית. ככל שהיא עתירת נכסים ארגוניים וככל שהיא מלוכדת יותר, כך רבים סיכוייה לנצל את משאבי חבריה לצורך השפעה. לעומת זאת, ביזור, פיצול ותחרות בין ארגוני רופאים גורעים מן העוצמה שהם יכולים לרכוש ולהפעיל במה שנוגע להשפעה על מדיניות ציבורית.

מגבלות על עוצמת הרופאים

ההנחה שהבריאות איננה רק בעיה פרטית, אלא יש לה משמעויות ציבוריות מרחיקות לכת תרמה לעלייה בכוחם של המומחים המופקדים על הספקת שירותי רפואה. בה

של ההשפעה, ולא רק הגורמים לה. הסכר מעגלי זה הוא אחד הקשיים לקביעת אמות מידה מדויקות ל"עוצמה". המשאבים הרלוונטיים לדיון זה הם ההיקף ואיכות הארגון של המקצוע הרפואי.

הסתדרויות רופאים הן תופעה ששורשיה עתיקים. אמנם, במשך מאות שנים לא היו הרופאים מאורגנים בשום מסגרת ואחריותם וזיקתם היו לחולה בלבד. אך כבר בראשית המאה ה-16 (בשנת 1518) החל לפעול באנגליה ארגון מקצועי של רופאים (Royal College of Physicians), שהיה הראשון מסוגו בעולם (Berlant, 1975, p. 154). תוך זמן קצר רכש ארגון זה את הזכות להעניק רישוי לעסוק ברפואה ולהעניש את אלה העוסקים במקצוע ללא היתר. בארצות הברית נוסדו ארגוני רופאים כבר סמוך להכרזת העצמאות (Berlant, 1975, pp. 191–217).

ניתן להבחין בשלוש צורות עיקריות של ארגוני רופאים: הסוג הראשון הוא ארגון וולונטרי שחבריו מצטרפים אליו כדי לקדם את ענייניהם המקצועיים, כדי לקשור קשרים חברתיים וכדי לזכות בתגמולים סלקטיביים דוגמת ביטוח זול או כנסים מקצועיים. ההסתדרות הרפואית בארצות הברית (AMA) היא דוגמה קלאסית לסוג כזה של ארגון. ההסתדרות פתוחה לכל מי שהוא או היא בעלי רישיון לעסוק ברפואה. אין חובת השתייכות, אין סנקציה על פרישה.

הסוג השני של ההסתדרות רופאים הוא זה המחייב הצטרפות על-פי חוק. כאמור לעיל, לשכות הרופאים בגרמניה ובכריטיניה מדגימות הסדר זה. אין, כמובן, חובה לעסוק ברפואה, אך כל מי שרוצה לרפא חולים חייב, על-פי חוק המדינה, לשלם מסים ללשכה המקצועית של הרופאים ולהיות חבר בה.

הסוג השלישי של ארגון רופאים הוא איגוד מקצועי. כאשר הרופאים מתארגנים במסגרת איגוד מקצועי (צרפת היא מקרה בולט)

כשעה נוצרו במדינת הרווחה תנאים שריסנו את עוצמתם הארגונית של הרופאים. ניתן להבחין בעשרה גורמים מרכזיים המכרסמים בעוצמתם של המומחים: הגדרה חדשה של "בריאות"; התפתחות הרפואה החלופית; צרכנות רפואית; העלות הגדלה של שירותי הבריאות; התמורה הפוחתת של ההשקעות במערכת הבריאות; עודף בכוח אדם רפואי; פרולטריוזיה של המקצוע; ביורוקרטיזציה של המקצוע; התפתחות מערכות מידע וסטנדרטיזציה של טיפולים רפואיים.

הגדרה חדשה של בריאות

כל אדם רוצה ליהנות מבריאות טובה, אך לקראת סוף המאה העשרים יש למושג בריאות משמעות שונה מזו שהיתה לו בעבר. במדינות מודרניות גוברת ההכרה שטיפול רפואי שמרני אינו עוד התשובה הבלעדית לבעיות בריאות. להיות בריא היום אין פירושו רק להיות משוחרר ממחלות, אלא גם היכולת ליהנות מאיכות חיים גופנית ונפשית הכרוכה בפעילויות שאינן רפואיות. בריאות כרוכה היום באורח חיים יותר מאשר בממצאים של מעבדה. הרפואה המונעת, שהוזנחה במידה רבה בידי הרפואה המודרנית, כבשה לה היום מקום מרכזי בלוח הבריאות של אזרח מדינת הרווחה. סגנון חיים "בריא" אינו בהכרח בתחום שליטתם של הרופאים, שרבים מהם מעדיפים להעניק שירותים וטיפולים רפואיים המזכים אותם בתהילה ובתמורה כספית (מוס, 1988, עמ' 161). יתר על כן, מחקרים הוכיחו, ששינויים באורח החיים והסביבה מועילים לבריאות יותר מאשר טיפול רפואי (Contandriopoulos, 1991). בשתי המחלות הקטלניות ביותר – מחלות לב וסרטן – חלה התקדמות הקשורה לתנאי סביבה (הפחתת רמת הכולסטרול והשומנים בדם ומניעת עישון) יותר מאשר בשיטות הריפוי.

רפואה חליפית

בעקבות הנאמר לעיל התפתחה בעולם המערבי מערכת בריאות חליפית (או כפי שהיא קרויה לעתים – משלימה) שהרופאים הכריזו עליה מלחמת חורמה. עדיין חסרים ממצאים מחקרניים מדויקים על היקפה של התופעה, המכונה בלשון גנאי quack medicine (דהיינו "רפואת אליל"), אך במדינות המערב נפוצים מכונים העוסקים באברים ספציפיים (כגון כירופרקטיקה) או בגוף כולו (רפואה הוליסטית) כפטריות אחר הגשם. מידת הלגיטימציה שהרפואה החליפית נהנית ממנה שונה ממדינה למדינה. בבריטניה, לדוגמה, שומרים הרופאים על המונופול שלהם בקנאות רבה; לעומת זאת בארצות הברית יש הכרה חוקית בכמה מקצועות של הרפואה החליפית (בעיקר כירופרקטיקה) (Moran & Wood, 1993).

צרכנות רפואית

התפוצה הרחבה של המידע הרפואי תרמה לירידה באמון שהחולה חש כלפי הרופא. הסרת מעטה המיסתורין מן המקצוע יצרה גל של תביעות משפטיות בגין "רשלנות רפואית". ההכרה בזכות הציבור לדעת והחשש מפני תביעות אלה הביאו את הרופאים לרצות להתגונן מפני החולים שלהם, במקום להפעיל עליהם עוצמה. יתר על כן, גופים מאורגנים שונים בחברה המודרנית נוטים לגלות יחס עויין כלפי הממסד הרפואי בגלל סיבות שונות. התנועה הצרכנית, לדוגמה, מבקרת את מיסחור הרפואה ואת תאונת הבצע (כביכול) של העוסקים בה. התנועה לזכויות האזרח קוראת תיגר על מונופול הרופאים בתחום ההחלטות הרפואיות ותובעת את מימוש "זכות ההסכמה" המבוססת על מידע (informed consent). לביקורת זו הצטרפו קטגורים מקרב הרופאים עצמם, המצביעים

את הספקנות הגוברת באשר לתוצאות. למרות הראיות המצביעות על כך ששיעורי ההישארות בחיים דומים בסוגי טיפול שונים, הרופאים ממשיכים לטעון שרק הטיפול שלהם הוא היעיל וחושפים בכך את אי-הדיוק של אומנות הרפואה (מיינרד, 1993).

עודף בכוח אדם רפואי

הרפואה עדיין נחשבת מקצוע יוקרתי ביותר. על אף הגידול העצום שחל במוסדות המכשירים רופאים, התחרות על קבלה לבתי-הספר לרפואה היא עזה ברוב מדינות העולם (גרמניה היא חריג). הביקוש הגואה תרם להיצע של מוסדות להכשרת רופאים שתוצאתו היא עודף של רופאים ברוב הארצות המפותחות. תפוצת המקצוע לא הועילה לעוצמתם של העוסקים בו.

פרולטריוזיה של המקצוע

לא זו בלבד שיש בשלהי המאה העשרים הרבה יותר רופאים מאשר בעבר, רבים מהם הם שכירים הכפופים למוצא פיו של מעסיקם. התיזה המצביעה על "הפרולטריוזיה" של הרפואה (McKinlay & Arches, 1985) גורסת, שהרופאים מועסקים היום בפס ייצור המשפיע על האוטונומיה שלהם ועל עוצמתם. כתוצאה מתהליך זה הם מאבדים את יכולתם לשלוט באמצעי הייצור שלהם (שיטות הטיפול) ובהכנסתם, הכפופה להסכמים קולקטיביים.

ביורוקרטיזציה של המקצוע

הרופא אינו רק שכיר, הוא גם בורג קטן במכונה ביורוקרטית ענקית שהשפעתו עליה היא מעטה. בצד שירותי הרפואה הפרטיים המוענקים לחולה במשרדו של הרופא, מתפתחים במדינה המודרנית מוסדות ותאגידים רפואיים המנוהלים בצורה מקצועית והמפעילים על הרופא מערכת בקרה

על התנהגות מקצועית בלתי הולמת, כגון אשפוזים מיותרים (אפשטיין ואחרים, 1987). התנועה הפמיניסטית מתלוננת על היחס המשפיל של הרופאים (הגברים) כלפי החולים (תולות) (Ehrenreich & English, 1978). בספרו "נקמת הרפואה" קובע איוון איליץ (1978), ממבקרי החריפים של הממסד הרפואי, שהרופאים החלו לסכן מאוד את הבריאות.

עלות שירותי הבריאות

ברוב (אם גם לא בכל) מדינות הרווחה חל גידול בהוצאות הציבוריות לבריאות. גידול זה גורע מסעיפים אחרים של השירותים החברתיים. ארצות הברית מספקת את הדוגמה הבוטה ביותר לעלייה דרמטית בהוצאות לבריאות (שהגיעו בשנת 1991 ליותר מ-11 אחוזים של התל"ג) בצד אבטלה מעמיקה, כיסי עוני ואומללות אנושית. מאחר שהרופאים הם היצרנים העיקריים של שירותי הבריאות הוצאה ציבורית זו נזקפת לחובתם. אמנם ארצות הברית איננה נתפסת כמדינת רווחה קלאסית; ובכל זאת היא אינה מתערת לחלוטין ממחויבותה לבריאותם של אזרחיה.

התמורה השולית הפוחתת

על אף העלייה בעלויות הסתבר, שאין קשר סטטיסטי בין גובה ההוצאה הלאומית לנפש על שירותי בריאות ובין המדד המרכזי ליעילותם של שירותים אלה – תוחלת החיים. באנגליה, לדוגמה, שבה ההוצאה הלאומית לבריאות היא מן הנמוכות באירופה, תוחלת החיים גבוהה יותר מאשר באירלנד, המקדישה לרפואה תקציבים גדולים. יתרה מזו, גם כאשר שירותי הרפואה מתייקרים, לעתים קרובות ללא שיפור ממשי במצב הבריאות של האוכלוסייה, אין בכך ערובה לשביעות רצונם של הצרכנים (צ'רניחובסקי, 1993, עמ' 12). על כך יש להוסיף

DRG — Related Groupings) מבטאת את הצורך, ואת היכולת, להציב את הטיפולים הרפואיים בתוך מסגרת סטנדרטית. תהליך זה, שכונה בשם "דהפרופסיונליזציה" של הרפואה (Starr, 1982), תרם לירידה בסמכותם של הרופאים כפרטים וכקבוצה מאורגנת.

"חיצונית". חוקרים קבעו, שהרופא אינו כשיר לניהול (Duran-Arenas & Kennedy, 1991; Hunter, 1992; Duran-Arenas et al., 1992). חסרות לו, בדרך כלל, ההכשרה המקצועית והאוריינטציה הדרושה למילוי תפקידי ניהול בכירים. שליטת המנהלים בתאגידי ענק רפואיים מפתחה אפוא מעוצמתם של הרופאים.

עוצמת הרופאים: חקר מקרה ישראלי

בחינת שלושת סוגי העוצמה — הפרופסיונלית, הכלכלית והפוליטית — אינה מעלה תמונה חד-משמעית לגבי כוחם של הרופאים בישראל, שכן בכל תחום יש נקודות תורפה בצד מאזן זכות. יחד עם זאת, נראה שכוחם הגדול ביותר הוא בזירה הפרופסיונלית. תרגום עוצמה זו למונחים כלכליים ופוליטיים הוא חלקי בלבד.

תלות גוברת במערכות מידע עידן המחשבים לא פסח על מגזר הבריאות. תסמונות, אבחונים ודרכי טיפול מבוססים היום על טכניקות רפואיות מתקדמות המסתייעות במחשבים מתוחכמים. ההתמחות המקצועית הגוברת והצורך להשתלט על כמות עצומה של מידע בפרק זמן שגם אם הוא ארוך יחסית למקצועות אחרים עדיין מוגבל בהיקפו, מונעת מן הרופאים לרכוש השכלה מעמיקה כמדעי המחשב. לעתים קרובות הרופא תלוי בעמיתו המומחה למחשבים. תלות זו פוגעת בעוצמתם של הרופאים.

עוצמה מקצועית-פרופסיונלית
לכאורה, הרופאים מהווים קבוצת לחץ חזקה המפילה את חתיתה על חולים, מנהלים ופוליטיקאים. עיון מדוקדק במרכיבי עוצמתם הפרופסיונלית של הרופאים מאשר טענה זו במידה רבה, אף-על-פי שהוא מצביע גם על מוקדי חולשה. נקודות התורפה בעוצמתם המקצועית של רופאי ישראל הן השליטה במערך ההשכלה הרפואית ובאתיקה הרפואית. בית-הספר הראשון לרפואה במדינת ישראל נוסד בשנת 1949 באוניברסיטה העברית בירושלים. במהלך עשרים השנים הבאות נפתחו שלוש פקולטות נוספות לרפואה (באוניברסיטת תל-אביב, בטכניון בחיפה ובאוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע). תוספת זו היתה בעיקר פרי לחצים מקומיים של רופאים ששאפו להשתלב

סטנדרטיזציה של הטיפולים הרפואיים לבסוף, חל שינוי בסוג הטיפול הרפואי שהרופא מעניק לחולה שלו. בעבר היה הטיפול תוצאה של שיקול דעת, של היכרות אישית בין רופא לחולה ושל הניסיון המקצועי שצבר הרופא במהלך שנות עבודתו. האבחון והתוויית הריפוי עדיין מבוססים על החלטה אינדיווידואלית של הרופא (או של צוות רפואי) המטילה על שכמו אחריות רבה. ברם, גם בתחום זה חל שינוי דרמטי. הצורך בריסון ההוצאות, הצבירה של הידע הרפואי ורצונו של הרופא להימנע מעימות עם החולה שלו או עם רשויות החוק, יצרו מערכת של טיפולים סטנדרטיים הפוגעים במידת מה בשיקול דעתו של הרופא. גם שיטת התקצוב שהתפתחה בארצות הברית (Diagnostic

הרופאים עצמו לא הצליח לקרוא את חבריו לסדר ולהשליט עליהם את כללי האתיקה הרפואית.

אמנם, בהסתדרות הרפואית פועלת ועדת אתיקה עליונה (שיושב הראש שלה ושישה עשר חבריה נבחרים בידי צירי הוועידה הכללית), אך זו לא היתה יעילה משני טעמים: ראשית, הוועדה הוסמכה לדון רק בתלונות שאין עמן עבירה פלילית. במלים אחרות, נבצר ממנה לדון בנושאים של טיפול רשלני או לא הוגן (Malpractice). שנית, לוועדת האתיקה של ההסתדרות הרפואית ניתנה סמכות להגיש קובלנה רשמית למשרד הבריאות נגד רופא שסרח. ברם, נקיטת צעד זה היתה מונעת את המשך הדיון בוועדת האתיקה בשל "סוב-יודיצה", שכן אין מטפלים באותה תלונה בשתי ערכאות בעת ובעונה אחת. עד כה נרתעה ועדת האתיקה של ההסתדרות הרפואית מהפעלת סנקציות חריפות, אפילו בתחום סמכותה. רק לעתים נדירות ביותר פורסם בכתב העת שלה — מכתב לחבר — פסק דין מרשיע נגד רופא. לחצים פנימיים והסתייגויות ענייניות מנעו טיפול יעיל בתלונות נגד רופאים. יחד עם זאת, להסתדרות הרפואית ניתנה דריסת רגל בהליכים המיועדים לשלול (או להתלות) את רישיונו של רופא. לאחר מאבק ממושך, שבו מחתה ההסתדרות הרפואית בתוקף על הניסיון להפקיע מידיה את זכותה להיות מעורבת בהליכי שיפוט הנוגעים לרופאים, קבע המחוקק שוועדה מיוחדת, בהשתתפות נציג מנכ"ל משרד הבריאות, נציג היועץ המשפטי לממשלה ונציג מטעמה של ההסתדרות הרפואית תדון ותפסוק. מאבק זה חייד את ניגודי האינטרסים שבין המדינה ובין הרופאים. המדינה טענה, שאין לסמוך על שיקול הדעת של הרופאים, המודרך על-פי עקרונות המונופול המקצועי; הרופאים טענו, שאין לסמוך על שיקול הדעת של

במערך ההשכלה הגבוהה. נימוקים שונים, כיניהם הלחץ העצום של הפונים והמחסור ברופאי קהילה המוכנים לשרת בקפר, הועלו בידי מצדדי פתיחת בתי-הספר לרפואה. נאמר גם, שעודף רופאים הוא ברכה לעוסקים במקצוע, שיוכלו להתמסר לתוליהם ולהתפנות למחקר ולהשתלמות (ישי, 1990, עמ' 137). ההסתדרות הרפואית, כארגון, לא היתה מעורבת בפרטי התכנון והביצוע של ההכשרה הרפואית. יתר על כן, תכני הלימודים נקבעים באופן אוטונומי בידי סגל הפקולטות במסגרת האוניברסיטה הכפופה לכללים הנוקשים של המועצה להשכלה גבוהה. מועצה זו אף קובעת — באמצעות הקצאת תקנים ומשאבים אחרים — את היקף כית-הספר ואת מספר תלמידיו.

גם בתחום השליטה על האתיקה הרפואית לא הגיעו הרופאים להישגים מרשימים. חלוקת הסמכויות בין משרד הבריאות ובין הרופאים בנושא האתיקה אינה מוסדרת בצורה בהירה. המשרד מטפל בבעיות של התנהגות לא הולמת באמצעות ועדות שקמו מכוח פקודת הרופאים. אלה כוללות את נציג היועץ המשפטי לממשלה, את הממונה על המקצועות הרפואיים במשרד הבריאות ואת נציג ההסתדרות הרפואית. על-פי עדות מבקר המדינה, רמת תפקודן של ועדות אלה היא נמוכה ביותר. בסוף שנות השמונים קבע המבקר, ש"תיקי קובלנה נסגרו בלי שדנו בהם כלל בגלל העדר טיפול במשך שנים; הוראות מנכ"ל המשרד בדבר הכנת הצווים הדרושים כדי להפעיל עונשים נגד בעלי מקצועות רפואיים שנמצאו אשמים, ואפילו צווים חתומים בידי השר, לא מולאו, ולכן הענישה לא יצאה לפועל..." (מבקר המדינה, 1988, עמ' 297). לא ברור אם תפקוד לקוי זה הוא תוצאה של חוסר אונים מינהלי או שהוא מבטא את התנגדות הרופאים להליכים שיפוטיים נגד עמיתיהם. מכל מקום, ארגון

לכך שהסדרי הרישוי בישראל היו הליברליים ביותר ככל המדינות המפותחות. דבר זה בא על תיקונו בשנת 1987 עם הנהגת בחינות רישוי (נוסטריפיקציה). החוק הפקיד בידיה של ועדה בת תשעה רופאים, הכוללת ארבעה נציגי המועצה המדעית (על-פי המלצת יושב-הראש שלה), ארבעה נציגים של בתי-הספר לרפואה בארץ (על-פי המלצת הדיקן) ונציג אחד ויחיד של משרד הבריאות (אף הוא רופא), את הסמכות לערוך את הבחינות ולבדוק אותן. הסדר זה הפקיד, להלכה ולמעשה, את נושא רישוי הרופאים שלא סיימו את חוק לימודיהם בארץ בידיהם של הרופאים עצמם.

גם נושא ההתמחות הרפואית הוא בשליטה בלעדית של הרופאים. ראשיתן של תקנות ההתמחות במאי 1960, כאשר פרסם משרד הבריאות הוראות (במסגרת תקנות שהיו תוספת לפקודה המנדטורית של העוסקים ברפואה), שקבעו כיצד ומתי אפשר להעניק לרופא תואר "מומחה" באחד מענפי הרפואה. אף-על-פי שהיוזמה היתה של משרד הבריאות, תאמו תקנות אלה את תקנון ההתמחות שעובד במועצה המדעית. התקנות אזכרו במפורש את המועצה המדעית, שעל-פי המלצתה יעניק מנכ"ל משרד הבריאות לרופא כשיר את התואר "מומחה". במהלך השנים הואץ תהליך החקיקה בנושא ההתמחות. תקנות נוספות הרחיבו את שורת המקצועות שבהם אפשר להתמחות, קבעו את משך ההתמחות ומיסדו באופן הדרגתי את תהליך ההכשרה לקראת התואר "מומחה". החל משנת 1976 נקבעה חובת העמידה בבחינות כתנאי לקבלת התואר "מומחה". חובה זו העניקה כוח עצום למועצה המדעית וביססה את מעמדה בציבור. כוח זה התעצם וגבר בשנות ה-90 כאשר הרופאים העולים ממדינות חבר העמים שאפו להשתלב בממסד הרפואי בישראל.

הפקידים שאינם "מומחים" (ישי, 1990, עמ' 103-104).

תחום אחר שבו לא עלה בידי הרופאים להפעיל שליטה על חבריהם שלהם הוא הפרסומת הרפואית. פקודת הרופאים, וכן חוקי האתיקה של ההסתדרות הרפואית, אוסרים על רופא לפרסם את כשירותו, סגולותיו ויכולתו, זולת בשלט שממדיו ותוכנו נקבעו במדויק. על אף האיסור, מכריזים רופאים רבים בפומבי ובאמצעות כלי התקשורת על הישגים או פעולות שלדעתם יקנו להם מוניטין. ההסתדרות הרפואית רואה תופעה זו בחומרה רבה, אך עד כה לא הצליחה לעקור אותה מן השורש.

סקירת יתר הקטגוריות המרכיבות את העוצמה הפרופסיונלית מציגה תמונה מרשימה המעידה על עוצמה רבה. פקודת הרופאים (נוסח חדש, 1976) ותקנותיה, מסדירות את ההיבט הקונסטטיטוציוני של עוצמת הרופאים. הרישיון לעסוק ברפואה בישראל מוענק על-ידי מנכ"ל משרד הבריאות על סמך המלצתה של ועדה מייצגת שחבריה הם נציג משרד הבריאות (רופא) ושני רופאים נוספים שמונו בידי שר הבריאות מתוך רשימה שהגישה לו ההסתדרות הרפואית בישראל. תהליך הרישוי במדינת ישראל הוא פשוט ביותר. על-פי החוק, מוענק רישיון לעסוק ברפואה לכל מי שממלא אחר שלושה תנאים: הוא אדם הגון, יש לו השכלה רפואית והוא אזרח ישראל או בעל רישיון לישיבת קבע בישראל. עד שנת 1987 בעלי השכלה רפואית, לצורך הרישוי, היו כל מי שמוסד להשכלה גבוהה בישראל העניק לו תואר המעיד על סיום חוק לימודיו כרופא (כפוף להכרת המועצה להשכלה גבוהה באותו מוסד) וכל מי שלמד רפואה בבית-ספר לרפואה בחוץ-לארץ, שמנכ"ל משרד הבריאות הכיר בו על-פי רשימה מאושרת בידי ארגון הבריאות העולמי. האתוס של קליטת העלייה גרם

זולת מרות המקצוע. בוויכוח על זכותו על החולה להימנע מקבלת טיפול רפואי כתב אחד הרופאים: "מערכת השיקולים נשארת רפואית, ואין בה מקום לגורמים אחרים" (רביד, 1993. ההדגשה הוספה).

עוצמתם של הרופאים בולטת גם במה שנוגע לשליטה במקצועם. החוק הישראלי תוחם את העיסוק הרפואי ומגביל אותו, במידה רבה, לרופאים בלבד. הגבלה זו חלה גם על הרופאים: "רופא מורשה לא יעסוק בכל מלאכה אחרת, מסחר או עסק מסחרי" (פקודת הרופאים, פרק ב', ס' 10); אך בה בשעה מי שאינו רופא מורשה לא יעסוק ברפואה ולא יתחזה, במפורש או מכללא, לעוסק ברפואה או כמוכן לעסוק בה. רק רופאים רשאים לתת מרשם; רק רופאים שנקבעו לכך רשאים לעסוק בפעילות רפואית ידועה. תקנות מטעמו של שר הבריאות, שנקבעו לאחר התייעצות עם ההסתדרות הרפואית (באישור ועדת העבודה והרווחה), קובעות פעולות מיוחדות של עיסוק ברפואה שרשאים לבצע רק רופאים מורשים בעלי כשירויות שנקבעו. כך, למשל, רשאים רק רופאים בעלי תואר מומחים בכירורגיה לבצע פעולות פולשניות.

שליטתם של הרופאים בפרופסיות אחרות היא חלשה יותר. המחוקק הישראלי תחם את עיסוקן של האחיות בהוראות מפורשות (כשירויות לבצע פעולות חריגות, פקודת הרופאים, נוסח חדש, התשל"ז), ולא הכפיפו אותן לרופאים. יחד עם זאת קבע החוק במפורש, שהרופא רשאי להעסיק, בפיקוחו האישי, אחיות, חובשים ועוזרים בקשר לעיסוק המקצועי. מכאן מסתברת עוצמה ידועה של הרופא בזירה המקצועית.

לסיכום, נראה שלרופאים בישראל, כמו לעמיתיהם במדינות מערביות אחרות, יש שליטה רבה על הפן המקצועי של עבודתם. הסמכת הרופאים, התמתותם ותיתום עבודתם

לשליטה המונופוליסטית של הרופאים על הכניסה למקצוע ועל ההתמחות בו היו גם היבטים לא פורמליים: רופאים עולים שעמדו בקריטריונים שנקבעו (ותק של 20 שנים בעיסוק ברפואה קלינית שוועדת העבודה והרווחה הקטינה אותו ל-14 שנים) זכו לרישיון ולהכרה במומחיותם על סמך הסדר של "הסתכלות" במחלקות בתי החולים או במרפאה במשך 6 חודשים. לאישור מנהל המחלקה היתה אפוא השפעה קריטית על עתידם המקצועי. ברוב המכריע של המקרים (94% מתוך 790 רופאים בתקופה 1989-1991) קיבלו הרופאים העולים רישיון עבודה (נייראל ואחרים, 1993).

במידה רבה (אמנם לא שלמה) הרופאים שולטים גם בהתוויית סוגי האבחון והטיפול הרפואי. מאחר שהרפואה בישראל היא בעיקרה ציבורית, המעסיק (בשיתוף פעולה עם רופאים) קבע סל תרופות שעל הרופאים להיזקק לו. כך, למשל, האשימו חולים במחלת הגושה את הנהלות קופות החולים בהתארגנות קרטלית לגיבוש קריטריונים אחידים לאישור טיפול תרופתי חדש לחברי הקופות החולים במחלה. אף-על-פי שמשרד הבריאות אישר תרופה חדשנית, רק מחציתם מקבלים את הטיפול במימון קופות החולים. למרות זאת אין הרופא הישראלי כפוף למגבלות חמורות ככל הנוגע לטיפול בחוליו. הוא רשאי להפעיל שיקול דעת המבוסס על קריטריונים מקצועיים בלי שיהיה כפוף לסנקציות מינהליות. הפיקוח על רופאים החורגים מן הנורמות באופן לא סביר ושולחים את חוליהם לבדיקות יתר הוא רפואי ולא מינהלי. יתירה מזו, הרופא הישראלי קובע באופן כמעט בלעדי את הזכות לחיים ולמוות. רופאים מאיישים וערות המעניקות אישורים להפסקת היריון; בהעדר חוקים מסדירים, רופאים קובעים את זכות האדם למות. אליבא דהרופאים אין עליהם מרות

565). על-פי גירסה אחרת בעיית הכנסתם של הרופאים איננה נעוצה בקיפוח יחסי, אלא בחלוקה פנימית של ההכנסות בקרב קהיליית הרופאים. שליטתה של הצמרת המקצועית על הקידום, תנאי העבודה, התגמולים הכספיים וההכשרה של הרופאים הזוטרים היא חזקה ביותר (Sussman & Zakai, 1991). דורון (1992) מחזק גירסה זו כאשר הוא קובע, ש"הרופאים כבר שנים רבות אחת מקבוצות העובדים בעלות השכר הגבוה בארץ". אכן, הדימוי הציבורי של הרופא מזוהה עם רווחה חומרית, ולא עם מצוקה.

אף-על-פי שמרבית הרופאים בישראל הם שכירים, סוד גלוי הוא שיש להם מקורות הכנסה נוספים, שלא במסגרת הסכמי השכר הקיבוציים. חלק גדול של הרופאים המועסקים בבתי החולים עוסק ברפואה "שחורה" – מתן טיפול פרטי בין כותלי מוסד בריאות ציבורי עבור תמורה כספית. אף-על-פי שאין נתונים מדויקים על ממדיה של התופעה היא, כנראה, נפוצה ביותר (מבקר המדינה, 1986, עמ' 247). הזכות החוקית לפרקטיקה פרטית בתוך בית החולים הציבורי היתה אחד התנאים לתמיכתם של הרופאים (רופאי המדינה) בתוכנית תיאגוד בתי החולים שהציע שר הבריאות אולמרט בשנת 1991 (ישי, בדפוס). נוסף על כך, גם בישראל כבר נראים ניצנים של תופעה, שבארצות הברית היא נפוצה מאוד, שרופאים מפנים את חוליהם לשירותי אבחון או לטיפול שיש להם בהם אינטרסים כספיים.

האם תרגמו הרופאים את מעמד הכלכלי להשפעה על חלוקת משאבי הבריאות? משאבי הבריאות במדינת ישראל מוקצים באמצעות משרד האוצר שריכוז בידיו עוצמה רבה בפיקוח על כלל ההוצאה הציבורית. בעבר התלוננו שרי בריאות שממעטים להתייעץ אתם כאשר לתקציב המגיע לנושא שהם מופקדים עליו (ישי, 1990, עמ' 565).

נשלטים למעשה, גם אם לא להלכה, בידי אנשי המקצוע. הפער בין ההלכה למעשה נובע מן התקנה המחייבת קבלת אישור של המנהל הכללי של משרד הבריאות (ובמקרים אחדים גם ועדת כנסת) לפעולות הקשורות במקצוע הרפואי. אף-על-פי שהמנכ"ל הוא עצמו רופא, נראה שהמדינה שאפה להותיר בידיה את זכות המלה האחרונה. תופעה זו בולטת בעיקר במה שנוגע לשמירת טוהר המידות. העובדה, שמשרד הבריאות הוא הפוסק האחרון (לפני הערכאות המשפטיות) בנושאים של אתיקה רפואית, מעידה על מידה ידועה של חוסר אמון במומחים המקצועיים. כפי שביטא זאת אחד הפקידים הבכירים במשרד הבריאות: "לא מקובל עלי לתת לחתול סמכות לשמור על השמנת".

עוצמה כלכלית

על-פי עדותם של הרופאים הכנסתם היא ירודה ביותר בהשוואה לזו של עמיתיהם במדינות המערב. בעדותו בפני ועדת החקירה הממלכתית (ועדת נתניהו) פרס ד"ר רם ישי, מי שהיה אז יושב-ראש ההסתדרות הרפואית, יריעה רחבה של נתונים המעידים על מצבם הכספי הגרוע של רופאי ישראל, הן בהשוואה לעמיתיהם במדינות אחרות והן בהשוואה לבעלי מקצועות חופשיים אחרים בישראל. על-פי טענות הרופאים שכרם אינו כולל תוספות ייחודיות בגין המקצוע, אינו כולל החזרי הוצאות של ממש, הוא סביר רק כתוצאה מעבודה רבה נוספת מעבר לשעות המקובלות. עקב כך הוא יורד פלאים כשהרופא יוצא לגמלאות, יוצא לחופש או לוקה בבריאותו. גירסה זו לא זכתה לאישוש חד-משמעי של חוקרים שאינם רופאים, בעיקר משום שנתונים על שכר הרופאים במוסדות ציבוריים אינם כוללים הכנסות ממקורות אחרים, כמו רפואה פרטית או רפואה ציבורית נוספת (Rosen, 1989, p. 565).

הבריאות רציניים מדי מכדי למסור אותם לרופאים" (ישי, 1990, עמ' 193). הדברים הגיעו לידי כך שנציגי ארגון הרופאים נאלצו להפציר ביושב-ראש ועדת הכנסת שדנה בחוק להזמין לישיבת הוועדה. התהליך נשלט כולו בידי המערכת הפוליטית, שהותירה סדק צר בלבד לבעלי המקצוע. יושב-ראש ההסתדרות הרפואית, שקבל על השפעתן הרבה של המפלגות על מדיניות הבריאות, קבע ש"ארגון וולונטארי בלתי מפלגתי כהסתדרות הרפואית השפעתו היא אפסית. הדברים אמורים גם אם החוק עשוי לקבוע את כל דרך עבודתם של הרופאים בעתיד" (ישי, 1976).

בשנת 1981 דנה הכנסת בהצעה נוספת להנהגת ביטוח בריאות ממלכתי. אף-על-פי ששר הבריאות (אליעזר שוסטק) התחייב שלא תנוסח, לא תעובד ולא תגובש הצעת חוק ללא היועצות מתמדת עם "הנוגעים בדבר", שוב נאלצה ההסתדרות הרפואית לתור אחר הזדמנות להשמיע את דעתה בנושא זה אשר "ישפיע ישירות על הרופאים כפרטים ועל כל דמותה של הרפואה" (ישי, 1981). בשני המקרים ידוע היה שההסתדרות הרפואית דוחה את גירסת שר הבריאות. בשני המקרים היא נותרה מחוץ למעגל המחליטים. יחד עם זאת הצליחה ההסתדרות הרפואית לסכל הצעות חוק לביטוח בריאות. לצורך זה הסתייעה במפלגות שתמיכתן היתה חיונית להישרדות הקואליציה (ישי, 1990). בעת כתיבת דברים אלה אישרה הכנסת, בקריאה ראשונה, את הגרסה השלישית של ההצעה לביטוח בריאות ממלכתי. גם הפעם גובשה ההצעה בלי שיתופה של ההסתדרות הרפואית, אך ערוצי ההידברות בין משרד הבריאות ובין ארגון הרופאים התרחבו מאוד. זאת, בין היתר, משום שעל גרסה זו אין מחלוקת עקרונית בין השר ובין ההסתדרות הרפואית.

תהליך דומה התרחש כאשר על סדר יומו

51-53). אם פקירי המשרד הנוגע בדבר אינם משפיעים על ההקצאה, קל וחומר הרופאים, שאינם נשאלים ואינם מגיבים. יחד עם זאת, הרופאים משפיעים על חלוקת משאבי הבריאות באמצעות תביעות השכר שלהם. השביתות, הסנקציות וסכסוכי העבודה שההסתדרות הרפואית בישראל מעורבת בהם תרמו בעבר להטבות שכר מרשימות (שלפי דברי מנהיגיה הן נשחקות תוך זמן קצר). השפעה מסוג אחר היא זו המתייחסת לרכישת ציוד רפואי. לדוגמה, לרופאים היתה השפעה רבה על פתיחת מכוני צינתור לב בבתי חולים, גם כשלא היתה לכך הצדקה עניינית (Yishai, 1991).

גם בישראל, כמו במדינות אחרות, הרופאים מקבלים החלטות פרטניות שיש להן משמעות כלכלית רחבה. כאשר הם קובעים אחוזי נכות, זכות לפיצויים ולתגמולים, הם יוצרים עובדות כלכליות ברמה הלאומית. בהעדר נתונים אין אפשרות להעריך את ממדיהן הכלכליים של ההחלטות הרפואיות בנושאים אלה.

מדיון זה עולה, שיש לרופאים עוצמה כלכלית שמרכיביה הם בעיקר פרופסיונליים. רוצה לומר, לרופאים יש השפעה (שנויה במחלוקת) על רמת הכנסתם. מעורבותם בחלוקת משאבי הבריאות היא עקיפה יותר ונמוכה יותר.

עוצמה פוליטית

השתתפות הרופאים בעיצוב מדיניות הבריאות של ישראל איננה חד-משמעית. ההיסטוריה של מדיניות זו רצופה ניסיונות חקיקה שלא עלו יפה, חלקם בגין התנגדות הרופאים. בשנת 1973 הונחה הצעת חוק ביטוח בריאות על שולחן הכנסת. הרופאים לא היו שותפים להצעה ולא השפיעו על עיצובה. יושב-ראש ההסתדרות הרפואית בישראל דאז, ד"ר נח קפלינסקי, הצהיר באירוניה, ש"ענייני

מספר חברי הכנסת שהיו בעלי תואר ברפואה (ד"ר משה סנה, ד"ר בן-ציון הראל, ד"ר שמשון יוניצ'מן וד"ר חיים כנוביץ). בכנסת ה-13 היתה עלייה בולטת בייצוג הרופאים ושלושה מהם (ד"ר גונן שגב, ד"ר יורם לס וד"ר אפרים סנה) מכהנים בבית הנבחרים. אמנם לא כל חברי הכנסת הרופאים עוסקים בנושאי בריאות, אך חלק מהם מפגין פעילות בתחום זה.¹ שאלת ייצוגם של הרופאים בקרב הפקידות הבכירה במשרד הבריאות היא מורכבת יותר. מנכ"ל משרד הבריאות, וגם המנהלים הרפואיים של בתי החולים, הם רופאים על-פי חוק. יתר על כן, ועדות חקירה חשובות שהמליצו המלצות בנושאי מדיניות הבריאות היו מאוישות ברופאים. יחד עם זאת, יש לציין שמינויים אלה אינם בהכרח על דעתה של ההסתדרות הרפואית. הרופאים שגויסו לפקידות הבכירה (או לחברות בוועדות בכירות) נבחרו על בסיס אישי, ולא על בסיס קבוצתי-ארגוני. בחירתם אינה מבטאת בהכרח את עוצמת "הרופאים", אלא את כישוריהם, ניסיונם ודעותיהם שלהם. האם נהנים הרופאים מתמיכת דעת קהל בישראל? לשאלה זו אין תשובה חד-משמעית. בהעדר סקרי דעת קהל על מידת האמון שהחולים רוחשים לרופאיהם ועל תמיכתם בפעולותיהם קשה להסיק מסקנה חד-משמעית לגבי זיקתם של הרופאים לציבור. העובדה שההסתדרות הרפואית נזקקת לשירותיו של משרד גדול ליחסי ציבור, ושהיא מפרסמת מודעות ענק בכלי התקשורת כשהיא מעורבת בסכסוך עבודה, מעידה על שאיפתה לזכות בתמיכה ציבורית רחבה. כאמור, לא ברור אם תמיכה זו אמנם קיימת.

של משרד הבריאות עמדה תוכנית תיאגוד בתי החולים. אחת ממסקנותיה המרכזיות של ועדת נתניהו היתה להפקיע את בתי החולים בישראל מניהול המדינה (או קופת החולים הכללית) ולהעניק להם עצמאות מינהלית. מאחר שבשלב הראשון דובר רק על חמישה בתי חולים ממשלתיים, ניהל משרד הבריאות משא-ומתן עם ארגון רופאי המדינה (שהוא חטיבה בהסתדרות הרפואית). מידת השותפות בין שני המוסדות – משרד הבריאות וארגון הרופאים – היתה גדולה מאשר בעבר, בעיקר הודות לעובדה שהצליחו לגבש מסגרת של תועלות הדדיות שעלתה בקנה אחד עם האינטרסים של שני הצדדים. לסיכום, נראה שהשפעה הפוליטית של הרופאים בישראל איננה ממוסדת ואיננה מעוגנת בהסדרים של קבע. אף-על-פי שנפתחו ערוצי הידברות רחבים יותר בין הרופאים ובין רשויות המדינה בהשוואה למה שהיה בעבר, לא ברור אם הידברות זו מעידה על עלייה בהשפעת הרופאים. יתירה מזו, לא ברור אם השינוי בדפוסי האינטראקציה הוא תוצאה של הסכמה (מקרית) על עקרונות, של מיקוח מוצלח המבוסס על קח-והן, או שהוא פרי של הכרה בעוצמת הרופאים.

מרכיבי עוצמת הרופאים

הזירה

רופאי ישראל, ככלל, אינם נוטים להיות מעורבים בחיים המפלגתיים. עד כה טרם כיהן רופא כשר בממשלה. עד הכנסת ה-13 ניתן היה למנות על אצבעות יד אחת את

1. לדוגמה, ח"כ גונן שגב הניח על שולחן הכנסת הצעת חוק לפיה מותר יהיה לאפשר לחולה סופני למות בכבוד. הארץ, 4 במאי 1993.

באפריל 1993); כאשר הרופאים נוקטים עיצומים הם עושים זאת מתוך חרדה לרמת הבריאות. אף-על-פי שפראזיולוגיה "ציבורית" נהוגה גם במדינות אחרות, במדינת ישראל, שבה עדיין שוררים הערכים הקולקטיביים, היא נפוצה יותר ולגיטימית יותר. האתוס הציבורי שולל אפוא הפעלת עוצמה בידי קבוצה גם אם היא מייצגת את מי שנחשבים עדיין מקצועית וחברתית.

שוק מגזר הבריאות

מערכת הבריאות במדינת ישראל היא אחד האיים הפוליטיים ששרדו לאחר שהתפרקו המפלגות מתפקידיהן החברתיים. ההכרעות וההסדרים, לפחות עד העת האחרונה, הודרכו על-פי שיקולים מפלגתיים. העובדה שהמבטח הגדול ביותר במדינה — קופת חולים הכללית — היא למעשה שלוחה ארגונית של מפלגה פוליטית, הטביעה את חותמה על שוק מגזר הבריאות בישראל. עובדה זו הביאה, מטבע הדברים, לחסימת ערוצי השפעה בפני הרופאים, שאינם מוגדרים כקבוצה אלקטורלית שיש לחזר אחר תמיכתה. גורם נוסף שגרע מעוצמת הרופאים הוא עודף כוח האדם הרפואי. במדינת ישראל תמיד היה עודף רופאים. המיפקד הרשמי האחרון של הרופאים פורסם בשנתון הסטטיסטי של 1983. באותה שנה היו בישראל 11,895 רופאים. נתונים כינלאומיים הציבו את ישראל באחד המקומות הראשונים מבחינת היחס בין רופאים לאוכלוסייה, עוד לפני שהוצפה בגל העלייה האחרון ממדינות חבר העמים (World Bank, 1991, p. 259). שיעור הרופאים מתוך אוכלוסיית העולים (2.5%) הוא גבוה בהרבה משיעורם בקרב האוכלוסייה הוותיקה (0.35%). מספטמבר 1989 עד יולי 1992 הגיעו לישראל 10,450 עולים מחבר העמים שהיו רופאים על-פי הצהרתם. עד סוף שנת 1992 קיבלו רק 2,900

תנאי הסביבה

כמדינת ישראל יש שלטון ריכוזי ומפלגות רבות עוצמה. מפלגות מאיישות משרות ציבוריות ובמידה רבה משפיעות גם על עיצובה של המדיניות הציבורית. ארגון הרופאים, השומר על זהות אפוליטית, מתקשה להשתלב בתוך מוקדי העוצמה. יתר על כן, הריכוזיות, שבאה לידי ביטוי גם במינהל הממשלתי, מקשה על פתיחת ערוצים חליפיים להשפעה דוגמת אלה הקיימים בארצות הברית. בישראל מתפתח לאטו דפוס על דמוקרטיה טריטוריאלי (שאחד מסימניה הוא השאיפה לשנות את שיטת הבחירות ולהעמידה על בסיס אזורי מצומצם יותר); ברם, עדיין אין תביעה לדמוקרטיה פונקציונלית המאפשרת לבעלי מומחיות מקצועית להיות שותפים בתהליך עיצוב המדיניות. מבנה המשטר בישראל פועל אפוא לרעת הרופאים.

ניתן לזהות בישראל כמה סימנים המאפיינים הסדרים קורפורטיסטיים. קבוצות האינטרס הן מונופוליסטיות וריכוזיות (רק התאחדות תעשיינים אחת; רק הסתדרות עובדים אחת), מאורגנות היטב ובעלות עוצמה. יחד עם זאת, במדינה חסרים ההסדרים המוסדיים לשותפות עם ארגונים וולונטריים; חסרה גם הגכונות מצד המדינה לחלק את עוצמתה עם "זרים" (Yishai, 1991a). כל תביעותיה של ההסתדרות הרפואית לכונן לשכת רופאים (שלאחרונה מועלות בלשון רפה יותר) העלו חרס. רק עורכי הדין קיבלו מעמד מיוחד של "לשכה" סטטוטורית הנהנית משותפות ממוסדת עם המדינה. יתירה מזו, במדינת ישראל עדיין קיימת (במידה פחותה מאשר בעבר) דה-לגיטימציה של תביעות פרטיקולריות. כאשר המורים שובחים הם מנסים למנוע "פגיעה במערכת החינוך בישראל" (מתוך מודעה שפורסמה בעיתונות בעת שביתת המורים

נכנס לתפקידו, יש דיונים נרחבים גם בנושאי בריאות, אך גם הם מושמים בצל לנוכח בעיות הביטחון ותהליך השלום. חלק משרי הבריאות עסקו יותר בנושאים של מדיניות חוץ מאשר בבעיות רפואה; חלקם חיפשו הזדמנות לעבור למשרד יותר "חשוב" ופחות מורכב. יתר על כן, הבריאות לא נתפסה כמטרה, אלא כאמצעי לבניין הארץ וליישובה. קופת חולים הכללית נוסדה כמכשיר לערבות הדדית שמטרתו היתה לסייע ליהודים להשתתף באופן פעיל בכיבוש השממה ובהפרחתה. תמונה זו עומדת בסתירה לנעשה בארצות הברית, אשר בה הבריאות הפכה להיות נושא לפולחן אישי המצריך השקעה גדולה של זמן ומשאבים.

משאבי הרופאים

ההסתדרות הרפואית היא אחד הארגונים הוותיקים והמבוססים במדינה. בראשיתה (בשנת 1912) התלבטו מייסדיה אם לראות בה הסתדרות של רופאים המתאגדים לשם קידום האינטרסים הכלכליים והמקצועיים שלהם או הסתדרות רפואית שעיקר מעייניה ברפואה. לבטים אלה הסתיימו כאשר הוחלט לאמץ את שתי המטרות גם יחד. ההסתדרות הרפואית היא ארגון היציג של רופאי ישראל, הן על-פי הדין והן על-פי המציאות. עובדה זו היתה לצנינים בעיניה של הסתדרות העובדים הכללית, שלא ראתה בעין יפה את ייצוגם הנפרד של הרופאים. אף-על-פי שלהסתדרות הרפואית בישראל אין מעמד של לשכה, רשויות המדינה מכירות בה כבנציגה בלעדית של הרופאים². המועצה המדעית, אחד ממוסדותיה היוקרתיים ביותר של ההסתדרות הרפואית, מופקדת על שמירתה וקידומה של רמת הרפואה בישראל. נציגי המועצה

רופאים בערך רישיון עבודה (ניראל ואחרים, 1993). חרף קשיי הקליטה, רבים מהם נקלטים בשוק העבודה. על-פי נתוני המועצה המדעית, למעלה ממחצית הרופאים העולים עמדו בבחינות הרישוי (שנקר, 1993). אחרים מחכים לתורם למקום הסתכלות או שהם עדיין לומדים בקורסי הכנה (הממומנים בידי המדינה), שאחוז המצליחים לעמוד בבחינה בקרב בוגריהם הוא יחסית גבוה. נתונים אלה מעידים, שישראל מוצפת רופאים בלי שהמדינה או הסתדרות הרופאים יעמדו בפרץ. הצפה זו עומדת בסתירה למגמה הקיימת ברוב מדינות המערב להגביל את מספר הרופאים, לצמצם את הפקולטות לרפואה ולהטיל הגבלות חמורות על הגירת רופאים (Moran & Wood, 1993). עודף הרופאים עשוי היה, על-פי התיאוריה, לגרוע מכוחם של רופאי ישראל, אך בינתיים שמרו הללו על עוצמתם. הפער ביוקרה ובמוניטין בין הרופאים בוגרי בתי-הספר לרפואה בארץ (או במדינות המערב) ובין עמיתיהם ממדינות חבר העמים הותיר בידי הראשונים שליטה מלאה על המקצוע.

אם ההיצע הגדול לא גרע מכוחם של הרופאים, הנה המסגרת הנורמטיבית שבה הם פועלים היא פחות נוחה. אמנם, המסורת היהודית מקדשת את החיים ("כל המקיים נפש אחת בישראל כאילו הציל עולם מלא") ובריאות תקינה, כפי שמעידים סקרי דעת קהל, חשובה מאוד לאזרח הישראלי, אך הבריאות כמשאב פוליטי איננה עומדת בראש סדר היום. על הפוליטיקה הישראלית שולט נושא הביטחון. ניתוח שטחי של תכני התקשורת הכתובה והאלקטרונית מצביע על בולטותו של נושא זה. מדי פעם, כאשר שר בעל יוזמה

2. במאי 1993 התברר בפני בית הדין לעבודה סכסוך בין רופאי קופת חולים ובין ההסתדרות הכללית. האחרונה טענה שההסתדרות הרפואית בישראל אינה זכאית לשמש ארגון יציג של רופאי הקופה, למרות שעשתה כן במשך שנים רבות (ארידור, 1993). בפסק הדין (יולי, 1993) הכיר בית הדין בכשירותה הייצוגי של ההסתדרות הרפואית.

רופאי קופת חולים הכללית (המהווים בערך 43 אחוזים מכלל החברים) ובין רופאי המדינה (המהווים בערך 35 אחוזים מכלל החברים). אף-על-פי שחלק מרופאי קופת חולים הם רופאי בתי חולים, האינטרסים הסקטוריאליים הקשורים למקום העבודה חזקים יותר מאשר האינטרסים המקצועיים הקשורים לסוג התעסוקה הרפואית.

הפיצול הפנימי בהסתדרות הרפואית הביא לשינוי התקנון שביטא את כוחם העולה של "הארגונים" (כך כונו תת-היחידות). התקנון החדש של ההסתדרות הרפואית (שאומץ בשנת 1985) העניק להם מידה רבה של אוטונומיה: הם גובים מסים וזכאים לקבוע את שיטת הבחירות למוסדותיהם. הם רשאים גם לנהל משא-ומתן נפרד עם מעסיקיהם כאשר העניין נוגע רק להם (המשא-ומתן על תיאגוד בתי החולים שהתנהל בין משרד הבריאות ובין ארגון רופאי המדינה הוא דוגמה מצוינת). כוחם של הארגונים בא לידי ביטוי בעיקר בהרכבת מוסדות ההסתדרות הרפואית, בראש ובראשונה הוועד המרכזי. אף-על-פי שהתקנון קובע שחבר הוועד "אינו כפוף לאף מרות זולת מצפונו הוא, כללי האתיקה וחוקי המדינה" ונבחר בוועידה הכללית, הרכבו נקבע "על-פי מפתח מוסכם ובהתחשב במשקל היחסי של הצירים שנבחרו על-ידי הארגון ביחס למספר חברי הוועד המרכזי" (מתוך התקנון). את ניגוד האינטרסים פתרה ההסתדרות הרפואית בעזרת סעיף נוסף בתקנונה, שקבע שכאשר פורצת מחלוקת בין הארגון ובין מוסדות ההסתדרות הרפואית הארגון רשאי לפעול באורח עצמאי רק בתנאי שהוא זוכה ברוב מיוחס של 80 אחוזים בוועד המרכזי.

למרות שההסתדרות הרפואית מנסה לשמור על חזית אחידה, היא מתקשה לגייס תמיכה כללית של חבריה בהרבה נושאים, בעיקר באלה הקשורים לסוגיות

המדעית חברים בוועדות הרישוי, עורכים את בחינות ההתמחות וקובעים סייגים לעיסוק במקצוע.

"צפיפות" הארגון (היחס בין החברים בפועל ובין אלה הזכאים להיות חברים) היא מרשימה ביותר ומתקרבת למאה אחוזים. הסיבות להצטרפות הן שונות: השגת תו חניה של רופא, הזכות להשתתף במכרזים, קבלת מידע על כנסים והשתלמויות ובעיקר — מתן תחושת השתייכות לקהילייה הרפואית. יחד עם זאת, יש לציין שקיים גם יסוד לא וולונטרי בחברות בהסתדרות הרפואית, שכן בהיותה ארגון יציג מסיה מנוכים מרופאים שכירים (שהם רוב מניינו ובניינו של הארגון) באופן אוטומטי. להסתדרות הרפואית יש מבנה ארגוני ריכוזי. לסניפים אין השפעה על ניהול הארגון ועל החלטותיו. התקנון (שעבר שינויים לפני כמה שנים. ראה ישי, 1987) מסדיר את חובות החברים ואת זכויותיהם, את המבנה והתפקוד של המוסדות הנבחרים ואת מעמדן של יחידות המשנה. להסתדרות הרפואית יש מספר ביטאונים המופצים בין החברים.

נקודת התורפה של ההסתדרות הרפואית היא גודלה והיקפה. ההסתדרות הרפואית מדגימה, בחייה הארגוניים, את קללת השפע. ההסתדרות הרפואית מאגדת את כל רופאי ישראל על מקצועותיהם, מקומות עבודתם ודרגותיהם. על אף העובדה שמרבית הרופאים בישראל מועסקים במוסדות ציבוריים קיימת בקרבם דיפרנציאציה גדולה המבוססת על אינטרסים שונים, ולעתים אף מנוגדים. עובדה זו יוצרת מתחים פנימיים חריפים. הפיצול המרכזי בהסתדרות הרפואית הוא על בסיס מקום עבודה, ולא על בסיס העיסוק. לכאורה, יש ניגוד אינטרסים בין רופאי המרפאות (רפואה קהילתית) ובין רופאי בתי החולים (רפואה קריטית). למעשה, הפער הארגוני הגדול ביותר הוא בין

לא אימצו את שיטות הרפואה המונעת המקובלות במדינות מתועשות אחרות. אחוז המעשנים בישראל הוא מן הגבוהים בעולם (Yishai, 1991, p. 135). הגנים הציבוריים בערים הגדולות אינם מוצפים ברצים הסוגדים לפולחן הכושר הגופני. קיצורו של דבר, הישראלי משתדל להבריא בעזרת לקיחת תרופות (בכמויות אדירות), ולא באמצעות שינוי אורח חייו. "ההגדרה החדשה" של הבריאות לא שינתה את סגנון חייו באופן מהותי.

למרות האמור לעיל מתפתחת לאטה רפואה חלופית, אם גם בקצב הרבה יותר אטי מאשר במערב. בהעדר מחקר המתעד את ממדי התופעה דברים אלה מבוססים על התרשמות בלבד. עיון במדריך דפי זהב מעלה שבחיפה, עיר של רבע מיליון תושבים, יש רק חמש חנויות לממכר "מזון טבעי" ורק שישה מרפאים העוסקים ברפואה הומיאופאטית. נתונים אלה, המהווים אינדיקציה גסה בלבד, מעידים על תפוצה דלה של רפואה חלופית. הגישה הצרכנית לרפואה מתפתחת בצעדים מדודים מאוד. יש עלייה ניכרת בתביעות משפטיות על רשלנות רפואית (אין נתונים מדויקים), אך התופעה עדיין איננה מכת מדינה כפי שהיא בארצות הברית ואינה יוצרת נטל כלכלי כבד על מוסדות הבריאות. פה ושם יש טרוניות על האתיקה הרפואית במדינת ישראל (ראויים לציון מיוחד ספריו של ד"ר נודלמן, 1985, 1986; ראה גם דו"ח מבקר המדינה שצוטט לעיל), אך אין תנועה שמטרתה המרכזית היא לבקר את הרופאים ואת פעולותיהם. תופעה זו אינה מיוחדת למגזר הבריאות. גם תנועת הצרכנים, התנועה הפמיניסטית ותנועות איכות הסביבה

עקרוניות של מדיניות בריאות. החלטותיה הן לעתים קרובות פשרה חסרת שיניים המבטאת קונסנזוס רחב שאינו ניתן לתרגום אופרטיבי. רופאי ישראל מעדיפים לקיים מסגרת פדרטיבית רופפת כדי לנצל את יתרונות האחדות. המחיר שהם משלמים עבור מסגרת זו הוא חולשה ארגונית. יחד עם זאת, בתחום אחד ההסתדרות הרפואית מצליחה ליצור חזית אחידה: סכסוכי עבודה עם המעסיקים הציבוריים. במהלך תקופת קיומה הכריזה ההסתדרות הרפואית על יותר מ-20 שביתות, בתוכן "השביתה הגדולה" בשנת 1983, שקורותיה ומהלכיה היו נושא לעבודות ולמחקרים רבים (לדוגמה, ישי, 1986). בכל האירועים הללו מספר הפרות השביתה היה מצומצם ביותר. אף-על-פי שהחלטות על הפסקת עבודה מתקבלות בדרך כלל בוועד המרכזי, החברים מן השורה מבצעים את הוראות הנהגתם. בנושא זה הצליחה ההסתדרות הרפואית לגלות לכידות המניבה "עוצמה".

מגבלות על עוצמת הרופאים בישראל

באיזו מידה חלות על רופאי ישראל מגבלות העוצמה? בחינת הקריטריונים שהוצגו לעיל מעידה, שהכרסום במרכיבי העוצמה של הרופאים הוא מוגבל יחסית למדינות מערביות אחרות.

אזרחי ישראל אינם עסוקים בפולחן הבריאות כמו עמיתיהם במערב. אף-על-פי שהם מרבים לבקר אצל רופאים³, רובם

3. מספר הביקורים הממוצע של הישראלי אצל רופא הוא 8.4 פעמים בשנה, בהשוואה ל-4.8 פעמים בארצות הברית, 3.6 פעמים בקנדה ו-3.2 פעמים בהולנד (השירות הרפואי בישראל 1988, עמ' 63)

וחרב, אנשים שהגיעו אליה ממדינות שבהן רמת הבריאות היא ירודה במיוחד (כגון אתיופיה) ומצב ביטחוני רעוע. את ההישגים הדמוגרפיים של מדינת ישראל זוקפים לזכותה של מערכת הבריאות בכלל ולזכותם של הרופאים בפרט, שיוקרתם יצאה נשכרת.

כפי שכבר צוין לעיל, אחת מנקודות התורפה המרכזיות של מערכת הבריאות בארץ היא עודף הרופאים שאין דומה לו במדינה מערבית אחרת. יחד עם זאת יש לזכור, שעודף זה איננו יוצר עומס על המערכת בגלל שלוש סיבות. ראשית, עם הגידול במספר הרופאים חל גם גידול במספר החולים. עובדה כלכלית ידועה היא, ששוק הרפואה מייצר את עצמו ומתאים את הביקוש להיצע. שנית, הרופאים עצמם שולטים על שוק הבריאות מאחר, כפי שתואר לעיל, שהמתקן הפקיד בידיהם את מפתחות הרישוי. שלישית, שוק העבודה אינו מגיב בחיוב על תוספת הרופאים. גם כאשר הם מצליחים לעבור את הבחינה עדיין ארוכה הדרך להשגת משרה. מסיבות אלה עודף כוח האדם לא גרם פיחות רציני בעוצמת הרופאים.

תיאור הפרולטרניזציה של הרפואה הולם מאוד את רופאי ישראל, שחלק גדול מהם אכן מועסקים כשכירים במוסדות ציבוריים. גם כאן יש להוסיף הסתייגות הנובעת מן המציאות המשתנה. הנתונים מעידים על עלייה מרשימה בתפוצתה של הרפואה הפרטית. בתקופה שבין 1978 ל-1986 גדל מספר הקבלות לבתי חולים פרטיים ב-9.4 אחוזים לשנה, בעוד ששיעור הקבלות לכל בתי החולים הכלליים בארץ גדל רק ב-3.7 אחוזים לשנה (מוסדות אשפוז וטיפול יום בישראל, 1988). יש גם עלייה (בלתי

סובלות במדינת ישראל מחולשה כרונית. הפסיביות הידועה של האזרח הישראלי, שליטת המדינה (והמפלגות) בחיים המדיניים והחברתיים ובולטותו של גושא הביטחון גרמו לכך שעניינים הקשורים לאיכות החיים נדחקו לשוליים או שמכוונת אותם יד שכלל איננה נעלמה, מאחר שהיא שוכנת בהיכלי השלטון בירושלים.

עלות שירותי הבריאות במדינת ישראל בשנת 1991 היתה 7.9 אחוזים מן התל"ג. בהשוואה למדינות אירופה, סכום זה גבוה רק מזה של דנמרק (5.6 אחוזים בשנת 1987) ובריטניה (6.1 אחוזים מן התל"ג בשנת 1984) (מערכת הבריאות, 1988, עמ' 62). אף-על-פי שחלה עלייה בהוצאה הלאומית לבריאות, הן במונחים מוחלטים והן במונחים יחסיים, המצב אינו מעורר דאגה. יתר על כן, על-פי ממצאי המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל פחת בצורה ניכרת חלקה של הממשלה בייצור שירותי בריאות ועלה חלקו של המגזר הפרטי. השחיקה הכוללת ביותר חלה בשני מרכיבי הוצאה ממשלתית לבריאות: התמיכות הכלליות למוסדות בריאות לא ממשלתיים והקצאה לאשפוז כללי (וינבלט ובלנקט, 1993, עמ' 45). המסקנה העולה מנתונים אלה היא, שצמצום העלויות הציבוריות של שירותי הבריאות איננו יעד קרדינלי העומד בראש סדר העדיפויות.

הצמצום בעלויות מגזר הבריאות לא השפיע על התוצאות שמבחנן העליון הוא תוחלת החיים. אזרחי ישראל נהנים מתוחלת חיים ארוכה בעיקר כאשר מדובר בגברים⁴. עובדה זו מרשימה לאור הבעיות המיוחדות של האוכלוסייה הישראלית – פליטי שואה

4. תוחלת החיים של הגברים בשנת 1985 – 73.1 – גבוהה יותר מאשר בכל מדינות אירופה. תוחלת החיים של הנשים – 76.6 – נמוכה יותר מאשר במרבית מדינות אירופה.

הנתפס כחיוני לבניית האמון בין החולה למטפלו. שבירת האנונימיות המאפיינת כיום את התהליך הרפואי, כך נטען, עושה עוול לחולה ולמרפא גם יחד. מכל מקום, אותה אנונימיות איננה תוצאה של הכנסת שירותי מיחשוב למגזר הבריאות, אלא של נורמות יסודיות שמקורן בראשית התיישבות היהודים בארץ.

לאחרונה, במסגרת הניסיונות לחולל שינויים במערכת הבריאות, מדובר גם על סטנדרטיזציה של טיפולים רפואיים (DRG). בינתיים עניין זה הוא בגדר חזון לעתיד לבוא. לא נראה, שבהסדר זה דווקא טמון האיום על עוצמתם של הרופאים.

מסקנות

הדיון דלעיל ממוקד בשתי שאלות מרכזיות: האחת, כמה עוצמה יש לרופאים במדינת הרווחה בכלל ובמדינת ישראל בפרט; השנייה, למה הם צברו עוצמה זו? מה הם מקורותיה ומגבלותיה? התשובה לשאלה הראשונה (כמה?) כוללת מימד אמפירי ונורמטיבי: האם יש לרופאים עוצמה? האם ראוי שתהיה להם השפעה על עיצוב מדיניות הבריאות? הניסיון למקם את הרופאים בישראל בתוך המסגרת הניתוחית הכללית מעלה שלוש מסקנות עיקריות לגבי ממדי עוצמתם ומקורותיה:

(א) עוצמתם של הרופאים באה לידי ביטוי בעיקר בתחום המקצועי-פרופסיונלי. לרופאים יש שליטה מונופוליסטית על מפתחות הכניסה למקצוע ועל גבולותיו. כמו בארצות אירופה (ובניגוד לארצות הברית), שליטה זו היא ריכוזית ונתונה בידי גוף אחד. בניגוד לחלק גדול מארצות אירופה, מדינת ישראל לא הפקיעה את עצמה

מתועדת) במספר הרופאים המגישים שירותי בריאות במסגרת קבוצתית (group practice). מכאן, שבד-בבד עם שחיקת מעמדו של הרופא כעובד שכיר במוסד ציבורי גדול יש גם גידול בתעסוקתו כבעל מקצוע פרטי.

העובדה, שחלק גדול מרופאי ישראל מועסקים במוסדות ציבוריים מכפיפה אותם להנהלה שאיננה תמיד רפואית. אף-על-פי שבראש בתי החולים והמרפאות עומדים רופאים, לא תמיד יש להם עמדת מפתח בתהליך קבלת ההחלטות, המוכרעות בצמרת הפוליטית. יחד עם זאת, כפיפותם של רוב הרופאים בישראל איננה להייררכיה המינהלית, אלא דווקא להייררכיה הרפואית. ראש המחלקה בישראל מכהן תקופה בלתי קצובה ואי אפשר להזיזו מתפקידו. במכתב לחבר (ירחונה של ההסתדרות הרפואית) התלונן רופא (בעילום שם, כמובן) על "תסמונת אלוהים" של מנהל המחלקה שאי אפשר לערער על החלטותיו ואי אפשר לבקר את פעולותיו. המאפיין הבולט ביותר של תסמונת זו היא התחושה "שאינן גבול ליכולת למשול" (איש אילם, 1986). נראה אפוא, שלא הביורוקרטיזציה היא בעוכרי עוצמת הרופאים, אלא הבדלי הסמכות בתוך הקהילייה שלהם עצמה.

גם בישראל, כמו במדינות מערביות אחרות, יש תפוצה רחבה של מחשכים ומערכות מידע. אך בישראל הנתק בין החולה ובין דופאו אינו נגרם בעטיו של המחשב, אלא מחמת השיטה הרפואית. אחת התלונות המרכזיות נגד מערכת הבריאות בישראל היא, שלחולים יש חופש בחירה מצומצם ביותר. עד לפני זמן לא רב הם לא היו רשאים לבחור רופא, מוסד רפואי או שיטת טיפול. היחס הפטרוני כלפי האזרח המאפיין את רשויות המדינה בא לידי ביטוי גם במגזר הרפואי. במסגרת הרפורמות המיועדות למגזר זה מדובר גם על שימת דגש בחופש הבחירה

מעמד הנחות בהשוואה לרופאים במדינות מערביות אחרות (מה שמעיד על השפעה נמוכה), אך העלייה בלגיטימציה של שילוב בין הרפואה הציבורית והפרטית, והתרחבות שוק הבריאות הפרטי, מגמדים את משמעותה של נקודת תורפה זו בעוצמת הרופאים.

(ב) בחינת מרכיבי העוצמה של הרופאים מעלה תמונה מורכבת. רופאים נוטים להסתגר בד' אמותיהם המקצועיות ואינם מעורבים בזירות השונות של מערכת הבריאות. הם אינם נוהרים לפוליטיקה ואינם מרבים להופיע על במות ציבוריות שלא בענייני מקצועם או לחוות דעה בבעיות שיש להן נופך "פוליטי". אמנם בשנים האחרונות קם איגוד של רופאים שמטרתו לשפר את שירותי הבריאות בשטחים (עמותת רופאים ישראלים-פלשתינאים), אך לגוף זה אין השפעה על מעמד הרופא בישראל. כאשר רופאים מכהנים במינהל הרפואי הם מאמצים גישה "ציבורית" שאינה עולה בהכרח בקנה אחד עם האינטרסים המיוחדים שלהם.

גם תנאי הסביבה לא היטיבו עם הרופאים. המערכת הפוליטית בישראל אינה מצטיינת בפתיחות יתירה ואינה נוטה להתחלק עם גופים חיצוניים בסמכויותיה ובכוחה. זוהי תרבות שלטונית שאינה מיוחדת למגזר הבריאות. רופאים, כמומחים אחרים, אינם שותפים טבעיים לעיצוב מדיניות ציבורית. המסורת הפוליטית בישראל אינה רואה בבעלי המקצוע מומחים הרשאים לעשות לביתם, אלא "שליחים" המצווים להגשים יעדים לאומיים. אף-על-פי שאבד הכלח על מרכיבים רבים של מסורת זו, היא עדיין נטועה עמוק מכדי שאפשר יהיה לשרשה לחלוטין. המערכת הפוליטית בישראל היא ריכוזית, נוקשה במידה רבה ולא נוטה לשינויים (ראה, לדוגמה מספר הדוחות שכתב חיים קוברסקי, לשעבר מנכ"ל משרד הפנים, על מבנה השירות הציבורי, שלא יושמו למרות

לחלוטין מניהול ענייניהם המקצועיים של הרופאים. עד כה סירבו הרשויות בעקשנות להעניק להסתדרות הרפואית מעמד של לשכה ולהפקיד בידיה באופן בלעדי את תהליכי הרישוי וההתמחות. סירוב זה עשוי לנבוע ממסורת שלטונית ארוכת ימים של ריכוז סמכויות בידי המדינה עצמה ואי האצלתן לגופי משנה. על-פי גירסה אחרת, נוכחותו של משרד הבריאות בתהליכים אלה היא פורמלית בלבד וחסרת משמעות כאשר הדברים אמורים בקבלת החלטות. שליטת הרופאים בענייניהם המקצועיים אולי איננה שלמה מבחינה חוקית, אך היא חיה וקיימת מבחינה מעשית.

לעומת זאת, הניתוח דלעיל מצביע על חולשה פוליטית לכאורה של הרופאים שמעורבותם בעיצוב מדיניות הבריאות היתה, בדרך כלל, שולית מאוד. אין זאת אומרת שהרופאים לא הצליחו לבלום מדיניות שלא היתה רצויה להם, אלא שבלימה זו היתה חריגה ולא היתה יוצאת אל הפועל אלמלא מעורבותן הרבה של מפלגות פוליטיות. כך, למשל, הצליחו הרופאים, למרות חולשתם הפוליטית, לסכל את כוונת המדינה לחוקק חוק ביטוח בריאות ממלכתי בשתי גירסותיו הקודמות. השפעתה של ההסתדרות הרפואית היתה, במקרים דנן, מוגבלת לסיכול כוונות הממשל. מומחיות חבריה לא נוצלה לצורך עיצוב מדיניות רציונלית ויעילה יותר.

אשר לפן הכלכלי של עוצמת הרופאים, גם כאן התמונה אינה חד-משמעית. לכאורה הרופאים כפופים להסדרי השכר המקובלים במשק הישראלי והם אינם משפיעים במישרין על הקצאת משאבי הבריאות. יחד עם זאת, אין להתעלם מן ההשפעה העקיפה שיש להם (כבודדים יותר מאשר כארגון) על אופן החלוקה של משאבים אלה לאחר שנקבעה כמותם במשרד האוצר. יתירה מזו, אמנם הרופאים מתלוננים על קיפוח בשכרם ועל

את עוצמתם להשפעה של ממש רק בנושאים הקשורים להסדרת המקצוע שלהם ופחות בנושאים הקשורים למדיניות בריאות. גם העוצמה הכלכלית היא נחלתה של שכבה מצומצמת בקהילייה הרפואית. עוצמה זו לא תורגמה להשפעה על הקצאת משאבי הבריאות. חסרונה של ההשפעה הפוליטית גורם שלושה נזקים: הוא מתסכל את הרופאים, הוא מפריע (או הפריע בעבר) למדינה לחולל שינויים במגזר הבריאות והוא מונע מן הציבור את התועלת הכרוכה בעיצוב מדיניות המבוססת על שותפות עם המומחים. מקביעה זו עולה גם התייחסות נורמטיבית לבעיית עוצמתם של הרופאים. הצורך בשיתוף הרופאים בתהליך עיצוב מדיניות הבריאות אינו נובע רק משליטתם בידע, אלא גם מן ההנחה הדמוקרטית שכל אדם המושפע מהחלטות הממשלה זכאי ליטול חלק בעיצובן. כוחו של כלל זה יפה בעיקר למומחים, שתרומתם לניהול המדינה, בידע ובתמיכה, היא חיונית. מכך לא משתמע שהמדינה חייבת להפקיד את סמכות ההכרעה בידי הרופאים, שלא נבחרו ושאינם חייבים במסירת דין-וחשבון לבוחר. תמיד קיים החשש, שטיטמוס ביטא אותו לפני שנים רבות, שמא אנשי הפרופסיה לא יגלו את האחריות הציבורית המתבקשת משליטתם בשירות, או שהם ידאגו בראש ובראשונה לקידום האינטרסים שלהם עצמם (Titmus, 1958). אולם, חשש זה אינו צריך למנוע פיתוח יחסי גומלין בין המדינה לרופאים שיאפשר שילוב המומחיות עם תפיסות של קדימויות חברתיות, על-פי עקרונותיה של מדינת הרווחה.

החלטת ממשלה מפורשת (בנידון). כללים אלה חלים גם על מערכת הבריאות. ועדות החקירה שקמו במהלך השנים לא הצליחו עד כה לחולל שינויים דרמטיים בתחום חיוני זה. לכך יש להוסיף את העובדה, שהרפואה בארץ היא ציבורית, נשלטת בידי גופים מרכזיים בעלי אוריינטציה פוליטית מובהקת שיש להם אינטרסים משוריינים בשימור המצב הקיים.

(ג) הסברים אלה משכנעים בעיקר לאור העובדה שבחינה מדוקדקת במרכיבי השחיקה בעוצמת הרופאים אינה מוצאת הקבלה בין המצב בישראל למצב במדינות מערביות אחרות. נהפוך הוא: בישראל עדיין רווחת במידה רבה ההגדרה השמרנית של הרפואה; אין קריאת תיגר ממשית מצדם של ארגונים אקולוגיים, צרכניים וכיוצא באלה; הרפואה החליפית מתפשטת באיטיות רבה. גם בחינת הממדים הכלכליים של השחיקה אינה תמיד רלוונטית לישראל. המדינה מוצפת רופאים, אך מספר המתדפקים על שעריהם של בתי-הספר לרפואה הוא עדיין גדול מאוד. המקצוע עדיין נהנה מיוקרה רבה. יתירה מזו, תוכניות להכשרת בעלי מקצוע במינהל רפואי הפועלות בכמה אוניברסיטאות בישראל (והכרת המועצה המדעית בתחום המינהל כתחום התמחות רפואי) תרמו לטשטוש ההבחנה בין הרפואה ובין המינהל.

המסקנה העיקרית העולה מדיון זה היא, שאף-על-פי שלרופאי ישראל יש מידה לא מבוטלת של שליטה בתחום המקצועי שלהם, ואף-על-פי שהתהליכים האוניברסליים שגרמו את השחיקה במעמד הרופא פחות רלוונטיים לישראל מאשר למדינות מערביות אחרות, הם הצליחו לתרגם

ביבליוגרפיה

- אילין, א', נקמת הרפואה, עם עובד, תל-אביב, 1978.
 "איש אילם", מכתב לחבר (ספטמבר 1986).
 אפשטיין, ל', רשפון, ש', רנרט, ה', "ימי אישפוז בלתי מוצדקים בבתי חולים כלליים", מכון ירושלים לחקר ישראל, מחקר מס' 23, ירושלים, 1987.
 ארידור, ע', "הכרזה באמצעות מונופול", הארץ, 4 במאי 1993.
 דאל, ר"א, "עצמה", בתוך: ש"ג איזנשטרט, ע' גוטמן, י' עצמון (עורכים), מדינה וחברה, עם עובד, תל-אביב, 1976.
 דורון, א', "שירותי הרפואה בישראל, מבט על שנות ה-90", בטחון סוציאלי, 38 (1992), עמ' 5-26.
 השירות הרפואי בישראל. מוגש על-ידי ד"ר ר' ישי לוועדת החקירה הממלכתית. נובמבר 1988.
 רינבלט, ג', בלנקט, י', "הוצאות הממשלה על שירותים חברתיים", בתוך: י' קוס (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 1992-1993, המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים, 1993.
 ישי, י', קבוצת אינטרס בישראל, עם עובד, תל-אביב, 1987.
 ישי, י', כוחה של מומחיות. ההסתדרות הרפואית בישראל, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1990.
 ישי, י' רופאים ומדינה: תאגוד בתי החולים בישראל, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים (בדפוס).
 ישי, ר', מכתב לחיים קורפו. 26 בסברואר 1981.
 ישי, ר', שביעת הרופאים זמורה ביתן, תל-אביב, 1986.
 ישי, ר', מכתב לחייקה גרוסמן, יו"ר ועדת השירותים הציבוריים, 9 במרס 1976. מצוטט אצל ישי, 1990, עמ' 197.
 מבקר המדינה, דוח שנתי 38 לשנת הכספים 1987, ירושלים, 1988.
 מוזס, ב', הרפואה המודרנית. החלטות באי ודאות, עם עובד, תל-אביב, 1988.
 מיינרד, א', "טיפול רפואי למי - הפעלת העדפות ציבוריות", בטחון סוציאלי, 39 (1993), עמ' 39-50.
 משרד הבריאות, מוסדות אשפוז וטיפול יום בישראל. ירושלים, 1988.
 משרד הבריאות, מערכת הבריאות בישראל - נתונים ומגמות, מוגש לוועדת החקירה הממלכתית, ירושלים, 1988.
 נודלמן, י', הקטל ברפואה, הנגב, באר שבע, 1985.
 נודלמן, י', בלי הרדמה, הנגב, באר שבע, 1986.
 ניראל, נ', רוזן, צ', בן גון, ג', שמש, ע', ורדי, פ', "שלבנים בתהליך הרישוי לרופאים עולים - חמונת מצב", הרפואה, 125 (1993), עמ' 19-22.
 צ'רניחובסקי, ד', "רפורמות במערכות הבריאות בדמוקרטיה מתועשות: צמיחתו של מודל חדש", בטחון סוציאלי, 39 (1993), עמ' 5-38.
 רביד, מ', "חובתו של הרופא", הארץ, 20 באפריל 1993.
 שנקר, י', "הוצאות בחינות רישוי רופאים 1988-1991". הרפואה, 124 (1993), עמ' 638-640.
 Altenstetter, C., "Hospital Planners and Medical Professionals in the Federal Republic of Germany", in: Freddi, G. & Bjorkman, J.W. (eds.), *Controlling Medical Professionals. The Comparative Politics of Health Governance*, Sage, London, 1989.
 Altenstetter, C. & Haywood, S.C. (eds.), *Comparative Health Policy and the New Right. From Rhetoric to Reality*, Macmillan, London, 1991.
 Baakman, N., Van der Made, J., & Veeman, I.M., "Controlling Dutch Health Care", in: Freddi & Bjorkman, *op.cit.*
 Berlant, J.L., *Professions and Monopoly*, University of California Press, Berkeley, 1975.
 Bjorkman, J.W., "Professionalism in the Welfare State: Sociological Saviour or Political Pariah?", *European Journal of Political Research*, 10 (1982), pp. 407-428.
 Bjorkman, J.W., "Who Governs the Health Sector? Comparative European and American Experiences with Representation, Participation and Decentralization", *Comparative Politics*, 17 (1985), pp. 399-420.
 Bjorkman, J.W., "Politicizing Medicine and Medicalizing Politics: Physician Power in the United States", in: Freddi & Bjorkman, *op. cit.*
 Carder, M. & Klingberg, B., "Toward a Salaried Medical Profession: How 'Swedish' Was the

- Seven Crowns Reform", in: A.J. Heidenheimer & N. Elvander (eds.), *The Shaping of the Swedish Health System*, Croom Helm, London, 1980.
- Contandriopoulos, A.P., "Regulation and Performance of Health Systems", in: World Health Organization, *Organization and Financing of Health Care Reform in Countries of Central and Eastern Europe*, Report on a meeting held by WHO, Geneva. 22-26 April 1991.
- Cox, R.H., "After Corporatism. A Comparison of the Role of Medical Professionals and Social Workers in the Dutch Welfare State", *Comparative Political Studies*, 24 (1992), pp. 532-552.
- Dahl, R.A., *Modern Political Analysis*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1963.
- Dogan, M. (ed.), *The Mandarins of Western Europe. The Political Role of the Top Civil Servants*, Halstead, New York, 1975.
- Dougherty, C.J., "Setting Health Care Priorities, Oregon's Next Steps", *Hastings Center Report*, May-June, 1991.
- Duran-Arenas, L. & Kennedy, M., "The Constitution of Physicians' Power: A Theoretical Framework for Comparative Analysis", *Social Science and Medicine*, 32 (1991), pp. 643-548.
- Duran-Arenas, L., Asfura, M.B. & Mora, J.F., "The Role of Doctors as Health Care Managers: An International Perspective", *Social Science and Medicine*, 35 (1992), pp. 549-555.
- Eckstein, H., *Pressure Group Politics: The Case of the BMA*, SUP, Stanford, 1960.
- Ehrenreich, B. & English, D., *For Her Own Good*, Doubleday, New York, 1978.
- Elston, M.A., "Medical Autonomy. Challenge and Response", in: K. Barnard & K. Lee (eds.), *Conflicts in the National Health Service*, Croom Helm, London, 1977.
- Elston, M.A., "The Politics of Professional Power: Medicine in a Changing Health", in: J. Gabe, M. Calnan & M. Bury (eds.), *The Sociology of the Health Service*, Routledge, London, 1991.
- Field, M.G., "Introduction", in: M. Field (ed.), *Success and Crisis in National Health Systems: A Comparative Approach*, Routledge, New York, 1989.
- Freddi, G. & Bjorkman, J.W. (eds.), *Controlling Medical Professionals. The Comparative Politics of Health Governance*, Sage, London, 1989.
- Freidson, E., *Professional Powers: A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*, University of Chicago Press, Chicago, 1986.
- Godt, P.J., "Confrontation, Consent and Corporatism: State Strategies and the Medical Profession in France, Great Britain and West Germany", *Journal of Health Policy, Politics and Law*, 10 (1987), pp. 459-497.
- Groenewegen, Peter, Jouke van der Zee, P., van Haften, Rene, *Renumerating General Practitioners in Western Europe*, Averbury, Aldershot, 1991.
- Heidenheimer, A.J. & Johansen, L.N., "Organized Medicine and Scandinavian Professional Unionism: Hospital Policies and Exit Options in Denmark and Sweden", *Journal of Health Policy, Politics and Law*, 10 (1985), pp. 347-370.
- Hunter, D.J., "Doctors as Managers: Poachers turned Gatekeepers?", *Social Science and Medicine*, 35 (1992), pp. 557-66.
- Immergut, E.M., "Institutions, Veto Points, and Policy Results: A Comparative Analysis of Health Care", *Journal of Public Policy*, 10 (1991), pp. 391-416.
- Immergut, E.M., *Health Politics. Interests and Institutions in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Jonsen, A.R., *The New Medicine and the Old Ethics*, Harvard University Press, Cambridge, 1991.
- Kitschelt, H., "Political Opportunity Structure and Political Protest: Anti-Nuclear Movements

- in Four Democracies", *British Journal of Political Science*, 16 (1986), pp. 58–95.
- Lieberman, J.K., *The Tyranny of Experts: How Professionals are Closing the Open Society*, Walker, New York, 1970.
- McKinlay, J. & Arches, K., "Towards the Proletarianization of Physicians", *International Journal of Health Services*, 15 (1985), pp. 161–195.
- Moran, M. & Wood, B., *States, Regulation and the Medical Profession*, Open University Press, Buckingham, 1993.
- Mosher, F., *Democracy and the Public Service*, New York University Press, New York, 1968.
- Rodwin, V.G., "American Exceptionalism in the Health Sector. The Advantages of 'Backwardness' in Learning from Abroad", *Medical Care Review*, 44 (1987), pp. 119–154.
- Rosen, B., *The Public-Private Mix in Israeli Health Care*, J.D.C. Jerusalem, April, 1989.
- Safran, W., *Veto-Group Politics: The Case of Health Insurance Reform in West Germany*, Chandler, San Francisco, 1967.
- Schmitter, P.C., "Still a Century of Corporatism?", *Review of Politics*, 36 (1974), pp. 85–131.
- Starr, P., *The Social Transformation of American Medicine*, Basic Books, New York, 1987.
- Starr, P. & Immergut, E., "Health Care and the Boundaries of Politics", in: C.S. Maier (ed.), *Changing Boundaries of the Political*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Stone, D.A., "Physicians as Gatekeepers: Illness Certification as a Rationing Device", *Public Policy*, 27 (1979), pp. 227–254.
- Stone, D.A., *The Limits of Professional Power: National Health Care in the Federal Republic of Germany*, University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Sussman, Z. & Zakai, D., *Wage Gaps between Senior and Junior Physicians and Crises in Public Health in Israel 1974–1990*, Bank of Israel. Discussion Paper Series 92.03., Jerusalem, February, 1992.
- Titmus, R.M., *Essays on the Welfare State*, Unwin University Books, London, 1958.
- Webber, D., "Health Policy and the Christian-Liberal Coalition in West-Germany: The Conflicts over the Health Insurance Reform, 1987-8", in: Altenstetter & Haywood, *op. cit.*
- Weber, M., *Economy and Society* (G. Roth & C. Wittich, eds.), Bedminster, New York, 1968.
- Wilding, P., *Professional Power and Social Welfare*, Routledge and Kegan Paul, London, 1984.
- Williamson, P.J., *Corporatism in Perspective, An Introductory Guide to Corporatist Theory*, Sage, London, 1989.
- Wilsford, D., "The Cohesion and Fragmentation of Organized Medicine in France and the United States", *Journal of Health Politics, Policy and Law*, 12 (1987), pp. 481–503.
- Wilsford, D., *Doctors and the State. The Politics of Health Care in France and the United States*, Duke University Press, Durham, 1991.
- World Development Report 1991. The Challenge of Development*, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Yishai, Y., "Heart Disease in Israel: Curative or Preventive Policy?", in: Altenstetter & Haywood, *op. cit.*
- Yishai, Y., *Land of Paradoxes. Interest Politics in Israel*, SUNY, Albany, 1991a.
- Yishai, Y., "Physicians and the State in the U.S.A. and Israel", *Social Science and Medicine*, 34 (1992), pp. 129–139.

המשכיות ושינויים קצרי-טווח בדפוסי הפריון וההפלה בקרב העולות מברית המועצות

מאת ד"ר איתן פ' סבטאלוי

1. הרקע

המועצות. ההפלות הרשמיות, מיני הפלות, הפלות בלתי לגליות, כל אלה יחד, מסתכמות ב-5 אירועים כאלה במוצע במשך חיי האשה הסובייטית הממוצעת¹.

הנתונים הקיימים ממקור סובייטי מצביעים על הבדלים גיאוגרפיים גדולים – חלקם אמיתיים, חלקם נובעים מרישום לקוי, בעיקר באזורים כגון הרפובליקות המוסלמיות, שבהן ההפלה אינה זוכה לגושפנקה חברתית כמו בברית המועצות האירופית. הסיבות לתדירות הגבוהה של ההפלות בברית המועצות, לפי מחקרים שונים – בין היתר של פופוב (1991), רמייניק (1991), דייוויד (1990) – הן כדלקמן:

א. חסרים אמצעי מניעה והגיוון שלהם דל.
ב. שירותי הבריאות הסובייטיים מעדיפים את

מטרת העבודה היא לתאר ולנתח לראשונה את ההתנהגות בילודה ובביצוע הפלות של העולות החדשות מברית המועצות לשעבר, בטווח הקצר של השנה השנייה שלהן בישראל, ולהשוות את תחולתן של תופעות אלה עם התופעות שהיו נהוגות אצלן לפני העלייה ועם אלה של נשים ממוצא סובייטי השוהות בארץ כבר עשור או שניים, היינו העולות של שנות השבעים. העבודה באה לתת מימד עובדתי, על בסיס מסד נתונים איתן, לתחושות אינטואיטיביות אך לא מדודות של קובעי מדיניות ומקבלי החלטות.

כידוע, ההפלות הן תדירות מאוד בברית

* סגן מנהל אגף בכיר למחקרים דמוגרפיים ובריאותיים, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומרצה בבית הספר לבריאות הציבור ולרפואה קהילתית ע"ש בראון, האוניברסיטה העברית והרסה.
מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשא המחבר בכינוס הארצי הרו-שנתי ה-9 של האגודה הישראלית לתכנון המשפחה, ואשר הוקדש לנושא "התנהגות מינית ותכנון המשפחה בישראל בשנות ה-90 – עידן של עלייה וקליטה", שהתקיים בכפר המכביה ב-15 במרס 1993. הדעות המובעות במאמר אינן מחייבות את המוסדות שהמחבר משתייך אליהם.

1. בעיתונות אפשר לקרוא לעתים על "מוצע של 2-10 הפלות לאשה". ברור, שזהו משפט מאוד לא מדויק וכונתו אולי לטווחים ולא למוצעים. אך ראוי לומר, שהטווח הזה הוא יותר גדול, שכן יש נשים שביצעו יותר מ-10 הפלות בחייהן, ולפעמים אף הרבה יותר מזה. מאידך גיסא, גם בברית המועצות היו ויש נשים שלא התנסו כלל בחוויית ההפלה.

לפי נתונים שנאספו בשנת 1982 (בן ברק, 1988) במדגם של עולות חדשות שבאו בסוף שנות השבעים, ואשר עובדו בחלקם מחדש, התנסו נשים אלה או היו צפויות להתנסות במהלך חייהן בממוצע ב-2.5 עד 3 הפלות — פחות בהרבה מן הממוצע הסובייטי של 5. להלן נתאר מה קורה לעולות מברית המועצות בתחילת דרכן בישראל בכל הקשור לפריון ולידה.

2. מקור הנתונים והחשיבות של הבטחת איכותם

מלבד הנתונים של בן-ברק, כל אלה שיוצגו כאן מקורם בקבצים ארציים של כלל הלידות וכלל הפניות לוועדות לאישור הפלה יזומה המתנהלים באופן שוטף בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. יתרונם של נתונים אלה הוא הכיסוי המלא של המקרים ואיכותם הגבוהה, איכות שהושגה הודות לתהליכי בקרה מינהלית ומקצועית קפדניים והודות לעבודתם הדייקנית של אלה העוסקים בכך — עובדי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הממונים על הריכוז המקצועי של הנתונים וכמובן אנשי וחברי הוועדות לאישור הפסקת הפריון שליד בתי-החולים בארץ (כ-30 במספר).

סקרים רבים הנערכים בישראל בתחום רגיש זה אינם מקיימים בדרך כלל את כל הקריטריונים המקצועיים הבסיסיים שהם הכרחיים למחקר מדעי ראוי ואמין: (א) מסגרת של מדגם מייצג ובחירתו; (ב) ניסוח נכון של השאלון והשאלות, והקשרן הנושאי; (ג) אחוז כיסוי סביר בריאיון הנדגמים והימנעות ממניפולציות לא מבוקרות על מנת לשפר כביכול את הצלחתם של המראיינים².

ההתערבות על המניעה ואינם נותנים אמן ביעילותם של האמצעים נגד הפריון.

ג. לחלק מן הרופאים יש אינטרס כלכלי אישי בביצוע ההפלות.

ד. אין תוכניות של חינוך מיני ומצד שני קיימת תת-הערכה של סכנות ההפלה בתנאים של ברית המועצות.

לפיכך אימצו לעצמן הנשים הסובייטיות, קרוב לוודאי ללא התלהבות, את ההפלה היזומה כהכרח בלתי נמנע וכנורמה חברתית מקובלת, בייחוד לאור קיומו של הרצון, ואולי גם ההכרח, להסתפק במספר ילדים קטן.

רובם הגדול (95%) של העולים והעולות מברית-המועצות שבאו לישראל מאז שנת 1990 מוצאם מן הרפובליקות שבהן שיעורי ההפלות גבוהים במיוחד והן מקובלות שם בכל השכבות של החברה.

יחד עם זאת, יש לתת משקל לעובדה שעולי ברית המועצות אינם מייצגים את החתך הסוציו-חברתי של אוכלוסיות הרפובליקות שמהן באו. הם יותר משכילים, רובם בעלי מקצועות אקדמיים וטכניים, הם אולי גם יותר אמידים ובעלי תודעה גבוהה יותר של תכנון. משום כך אין לייחס את הממוצעים הסובייטיים להתנהגות שם של יהודי ברית המועצות.

למשל, מספר הלידות הממוצע (פריון כולל) של אשה יהודייה בברית המועצות במחצית השנייה של שנות ה-80 היה רק 1.6, כלומר הנמוך ביותר מכל קבוצה אתנית אחרת, ו-2/3 בלבד מן הממוצע הארצי של ברית המועצות, שהוא 2.25 לידות לאשה. (לשם השוואה: הפריון הכולל של האשה היהודייה בישראל היה באותו זמן 2.8 לידות; אבל ברוב הקהילות היהודיות בעולם היה השיעור דומה לזה שכברית המועצות ועמד על 1.5-1.7).

2. לדוגמה ניתן להצביע על מספר עבודות שהוצגו בכינוס הארצי הדר-שנתי ה-9 של האגודה לתכנון המשפחה. כאחד

3. ההפלות בישראל: מבט כללי

כידוע, מאז שנת 1978 הופעל בישראל חוק ההפלות (שנחקק בשנת 1977), למעט סעיף 5, שהתיר הפסקת היריון בשל סיבות כלכליות ומשפחתיות ושהושמט מנוסח החוק בשנת 1980. בשנת 1991 היו בישראל 18,000 פניות להפסקת היריון; מתוכן בוצעו בפועל 15,500 הפלות חוקיות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992א; 1992ב). להלן נתייחס למספר הראשון, של כלל הפניות ובאופן זה נביא בחשבון גם את ההפלות הבלתי-חוקיות. ההנחה היא, שחלק גדול מ-7% עד 10% מן הפניות שלא אושרו בוועדות להפסקת היריון בוצעו בדרך בלתי חוקית. לפי הערכתנו, מספר ההפלות הבלתי חוקיות בקרב הנשים הישראליות, למעט העולות החדשות, הוא בין 2,000 ל-5,000 לשנה (סבטאלו, 1990). בשנות ה-80 ירד שיעור ההפלות החוקיות בהתמדה, ויחד אתו ירד גם חלקן של ההפלות שנעשו על-פי סעיף 4 ("סכנה לבריאות או לחיי האשה"), שעל-פיו

הבעיה שוב איננה כיצד ניתן להוכיח שעולות מברית המועצות נהגו להשתמש בהפלה "הרבה" או "יותר מן המקובל בארץ"; אלא כיצד למצוא במדויק ככל האפשר את שיעורי ההפלות אצלן על מנת שניתן יהיה למדוד, במשך הזמן, באיזו מידה פחתו השיעורים האלה, הן כתוצאה מחשיפתן של העולות לנוהגי החברה הישראלית והן עקב תוכניות הדרכה, חינוך והתערבות.

ביכולתנו להשוות את הנתונים העומדים לרשותנו בנושא ילודה והפלות אצל העולות מברית המועצות שבאו ארצה משנת 1990 עם אלה של עולות ותיקות יותר משם. למרות כמה הבדלים לא בלתי חשובים בין העולות של שנות ה-90 ובין העולות של שנות ה-70, אפשר להגיע לתמונה ראשונית של התנהגותן בעתיד של העולות החדשות החיות בארץ כיום בהקשר חברתי המאפשר להן הרבה יותר חופש בחירה ואפשרויות רבות יותר לשנות הרגלים. יחד עם זאת, ניתן יהיה לעמוד על התוצאות הסופיות של התפתחות כזאת רק לאחר שיעמדו לרשות החוקרים נתונים שהופקו ממעקב ממושך יותר.

הסקרים, אחוז התשובות היה 20% בלבד, אך עובדה זו לא הרתיעה את מבצעי "הסקר" מלהציג "תוצאות", כולל אחוזים ומקדמי רגרסיה!

בסקר אחר-רואיינו עולים "מחליפים" במקום הרבים (עשרות אחוזים של המדגם המקורי) שלא נמצאו בכתובתם. לא נערך כל ניתוח במה היו ה"מחליפים" שרואיינו שונים מן הנדגמים שלא רואיינו. משום כך לא ברור כלל מהי מידת הייצוג של האוכלוסייה שהשתתפה בסקר. אולי אין זה מפליא שאומדן ההפלות שהתגסו בהן מרואיינות אלה היה פחות מחצי ממה שנמצא בסקרים המובאים במאמר זה. יתר על כן, הסקר הנזכר הוקדש לנושא מרכזי אחר וכל נושא ההפלות (שהוא מורכב במיוחד) "מוצה" בשאלה אחת, סתמית מאוד ("כמה הפלות יזומות היו לך או לבת-זוגך?").

בעבודה אחרת נשאלו הנדגמות סדרה של שאלות-עמדה בנושאים שהם אולי פיקנטיים, אך לא בהכרח קשורים ביניהם (מה היתה מידת החשק המיני בשנה שעברה, מה דעת הנשאלים על אוננות, על זנות וכדומה) ובלי שאלות בקרה. התשובות לשאלות כאלה, שהנשאלים בדרך כלל לא נתנו עליהן את דעתם ולא גיבשו לעצמם עמדה כלפיהן לפני כן, עלולות להיות מקריות לחלוטין. תשובות לשאלות פזורות כאלה ניתן אולי להציג באחוזים, אבל אין לראות בהן סטטיסטיקה או מידע מהימן. אפשר אף שהן יוצרות דיסאינפורמציה.

השנייה בישראל (1991) — רק 1.3 לידות לאשה, או בערך חצי מזה של כלל הנשים הישראליות. שיעור זה נמוך אף מן השיעור שנמצא אצל הנשים היהודיות בברית המועצות בסוף שנות ה-80 (תרשים מס' 2). יתרה מזו, רוב הלידות של העולות החדשות היו אצל הנשים הצעירות עד גיל 24; אלה הן בדרך כלל כלות צעירות שזו להן לידתן הראשונה. אמנם דפוס זה דומה למה שנמצא בקרב הנשים היהודיות בברית המועצות והוא מתאים לסוג המשפחה שיש בה ילד אחד, דפוס שהוא נפוץ מאוד שם וגם בקרב העולות החדשות בישראל. אצל הנשים הישראליות שיא הילודה הוא בגילים 25–29 והשיעור עודנו גבוה למדי גם בגילים 30–34.

לאמיתו של דבר, היה הפריון הכולל (הפרוספקטיבי) של העולות החדשות נמוך אף מ-1.3, אלמלא הגיעו הרוב הגדול של הנשים, גם הצעירות, כשהן כבר נשואות — למשל 63% מבנות 20–24, לעומת 40% בלבד בקרב הנשים היהודיות בישראל באותם הגילים. המגמה של ירידת הילודה בקרב העולות החדשות מברית המועצות ניכרת אחרי גיל 25 וכמובן אחרי גיל 30, שאז פריונן נמוך עד כדי שליש, רבע ואף שישית מזה של הנשים היהודיות בישראל; אבל כאמור, דפוס זה דומה (אם גם נמוך יותר) לזה הקיים בברית המועצות ובמדינות רבות במערב אירופה.

מבין המדינות המפותחות, רק בישראל ממוצע הילדים לזוג הוא 3.5 בערך; במדינות אירופה, בצפון אמריקה ובמדינות מפותחות אחרות בעולם הממוצע הוא 2 בערך. ניתן להסביר את שיעור הפריון הנמוך מאוד בקרב העולות מברית המועצות בתקופה הראשונה שלהן בארץ ברצונן למנוע קשיים נוספים בתהליך הקליטה וההסתגלות הכלכלית, שהם קשים בלאו הכי. רק העתיד יגלה מתי יחליטו הצעירות שביניהן להגדיל

נעשו (לפי ההשערה) משנת 1980 ואילך רוב ההפלות שאושרו בשנים 1978–1979 על-פי סעיף 5 שבוטל.

בשנים 1989–1990 הגיע שיעור ההפלות הממוצע לאשה הישראלית הוותיקה ל-1/2 הפלה במשך החיים. אם מוסיפים לכך את מספר ההפלות הבלתי-חוקיות, עדיין שיעור ההפלות בישראל דומה לזה שנרשם בארצות סקנדינביה ובבריטניה הגדולה — 0.4–0.6 הפלות בחיי אשה (Sabatello, 1993).

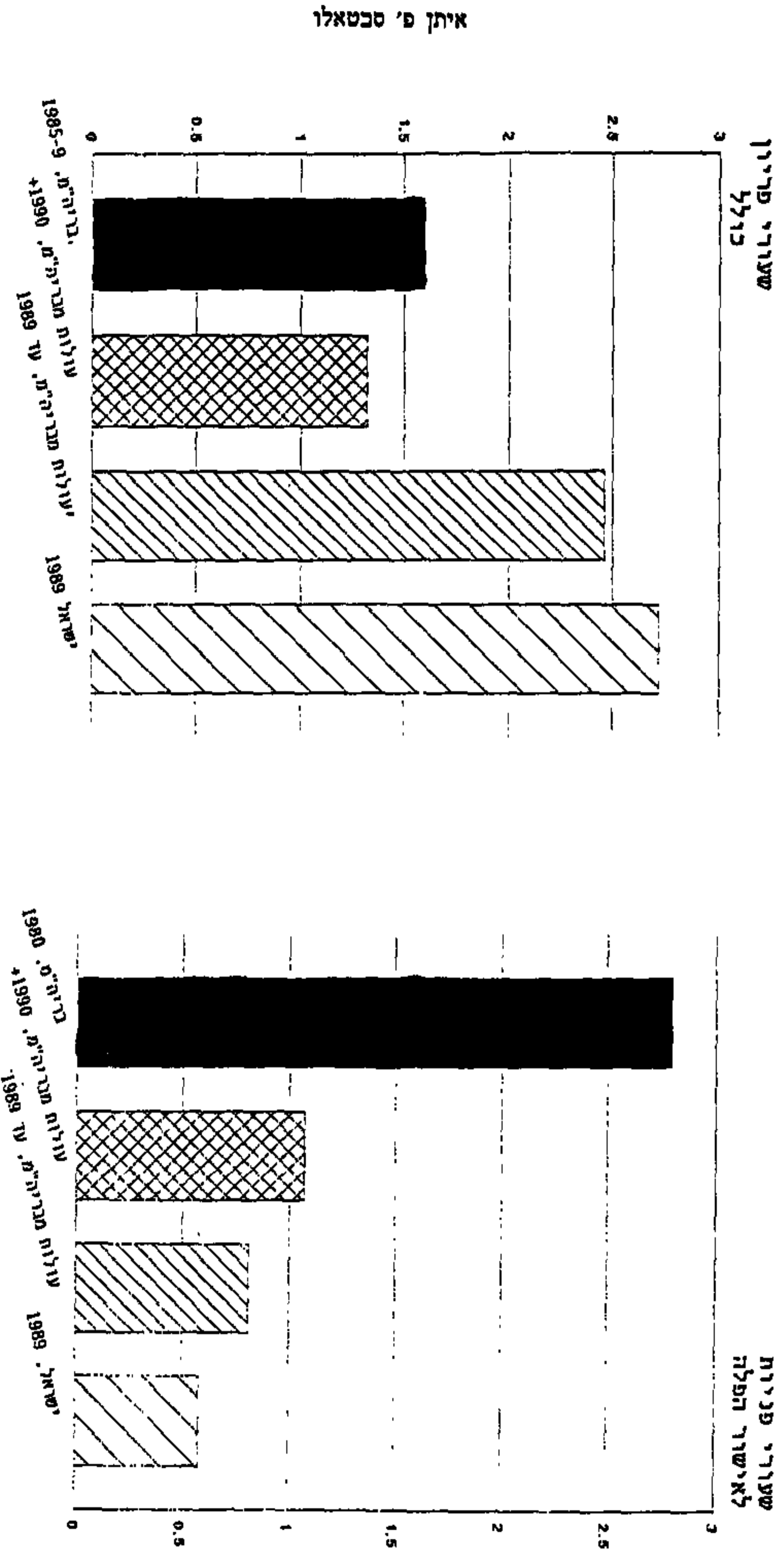
4. שינויים בפריון בישראל: נשים ותיקות ועולות

בחלק השמאלי של תרשים מס' 1 מוצגים שיעורי הפריון הכולל, כלומר מספר הלידות הצפויות לאשה במשך חייה, אצל 4 קבוצות אוכלוסייה (תרשים מס' 1):

- נשים יהודיות בברית המועצות בסוף שנות ה-80;
- עולות חדשות מברית המועצות, כלומר כאלה שעלו בשנת 1990 ובשנת 1991 — בישראל;
- עולות ותיקות מברית המועצות, כלומר כאלה שעלו, בעיקר, בשנות ה-70 ובשנת 1991 בישראל;
- כלל הנשים היהודיות בישראל בשנת 1989.

נראה בבירור, שאצל העולות הוותיקות, כלומר אלה החיות בישראל 10–20 שנה, הפריון עודנו נמוך במקצת מזה של כלל הנשים היהודיות במדינה; אך פריונן גדל מאז עלו ארצה. עיקר הגידול בפריון חל בקרב העולות הוותיקות שהגיעו ארצה בתור נשואות צעירות או נערות (Sabatello, 1983). אצל העולות החדשות, כלומר אלה שעלו בשנת 1990, הפריון נמוך מאוד בשנתן

**הרשים מס' 1. שיעורי פריון כולל ושיעורי פנייה לאישור הפלה בישראל
לפי הקונסה העליונה, ובכרית המוצעות (יהודיות בלבד)**

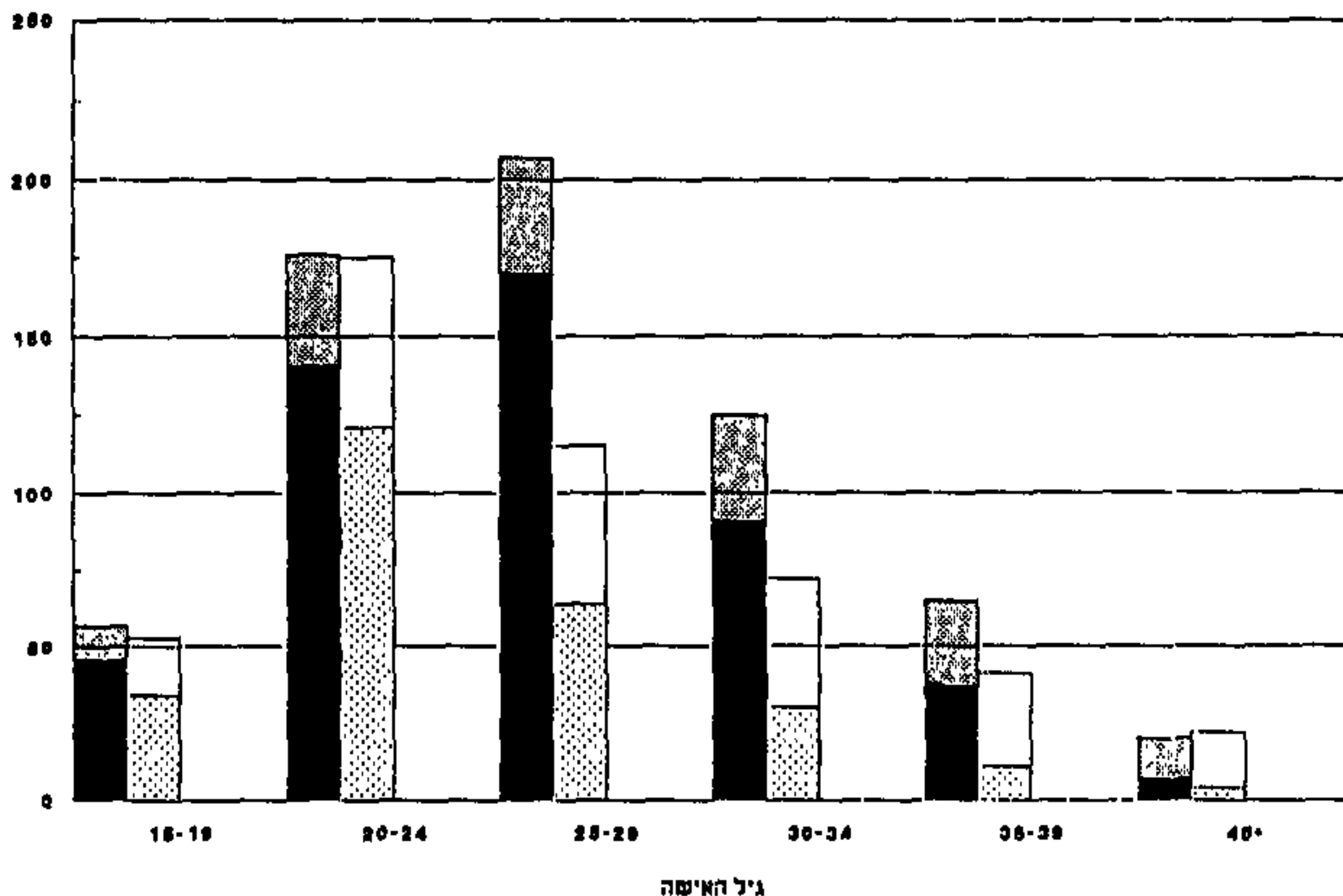

איתן פ' סבטאלו

הערה: רוב הישולות שהוגשו ארצה לפני 1990 עלו בשנות השבעים. השיעורים הם לאשה. השיעורים של הישולות מברית המוצעות הם לשנת 1991.

תרשים מס' 2. שיעורי פריון, שיעורי פניות להפסקת היריון ושיעורי היריונות בקרב העולות מברית המועצות לפי תקופת העלייה, 1991

שטורים ל-1000 נשים

שיעורי פריון לעולות שבאו לפני 1990
  שיעורי פריון לעולות שבאו אחרי 1990
  פניות להפלה של עולות שבאו לפני 1990
  פניות להפלה של עולות שבאו אחרי 1990

הערה: שיעורי היריונות (הידועים) מתקבלים כסכום של שיעורי פריון ושל שיעור פניות להפסקת היריון — בכל קבוצת גיל.

להשוואת ההתנהגות בין קבוצות שונות יימשך זמן לא מעט; אך בתחום זה יש לפחות מרחב גדול וחיובי להתערבות מוסדית פורמלית וולונטרית בצורה של פעולות חינוך, הסברה ועשיית השירותים המתאימים נגישים ככל האפשר. כאמור, הרמה הכללית של ההפלות היזומות בישראל אינה מצדיקה דאגה מרובה.

במאמר, שפורסם לאחרונה (Sabatello, 1993), הראיתי שגם אילו בוטלו כל ההפלות שלא מסיבות רפואיות, כולל ההפלות שנרשמו תחת סעיף בריאות זה או אחר אך אולי לא היו כאלה באמת, היה הפריון של

את המשפחה, קרוב לוודאי שגם אז לא לממדים המקובלים בארץ, אך תוך סטיית-מה מן המקובל בברית המועצות. על כל פנים אין לצפות ששינוי זה יקרה לפני שהגיעו לכלל ביסוס כלכלי וביטחון חברתי, תהליך העלול להימשך מספר שנים.

5. שינויים בהפלה היזומה בקרב העולות

אשר להפלות היזומות, נאמר שגם התהליך

ולנגישות של שירותים לתכנון המשפחה ושל אמצעי מניעה.

2. מבחינה תרבותית-נורמטיבית – מידת כפיפותן או השתחררותן מהשקפות ומהרגלים שנרכשו בעבר או שניתן לרכוש כעת בהתאם להקשר שנוצר קודם ובהתאם להתנהגות הכללית של בני אדם בתחומים אלה.

כך, למשל, לא היה די ב-10 שנים ומעלה כדי שהעולות מברית המועצות יתנהגו היום ככל הנשים הישראליות, לא במישור הפריון, שהוא מורכב מאוד, וגם לא במישור של הימנעות מהזדקקות להפסקת היריון יזומה. מוקדם לנכא כמה זמן ימשך התהליך הזה עבור העולות החדשות, שהן משכילות יותר מן הוותיקות, אך נתקלות בקשיי קליטה רבים יותר ואולי ממושכים יותר מחברותיהן הוותיקות.

6. הפלות באישור והפלות שלא אושרו בקרב העולות החדשות

קרוב לוודאי שרמת ההפלות הרשומה בקרב העולות החדשות – 1.1 הפסקות היריון במשך החיים, לעומת 0.6 אצל כלל הנשים הישראליות – אינה משקפת את המציאות כולה והיא לוקה בחסר. זוהי התחושה הרווחת בקרב רבים וגם בקרב מקבלי החלטות. בכוחה של עבודה זו לאשש ולכמת – במידת מה – תחושה זו.

אכן, כאשר מחברים בכל קבוצת גיל את שיעורי הפריון ואת שיעורי הפניות להפסקת היריון, מקבלים אומדנים של שיעורי ההריונות הידועים של נשים בכל תת-אוכלוסייה (ישראליות בכלל, עולות ותיקות מברית המועצות, עולות חדשות מברית המועצות). שיעורי ההריונות הידועים מבטאים בקירוב את חדירות יחסי המין

האשה הישראלית, שהוא כאמור גבוה יחסית, עולה רק ב-7%-8%.

בחלק הימני של תרשים מס' 1 ניתן לראות, שהעולות הוותיקות מברית המועצות עדיין מבצעות הפלות יזומות בשיעור שהוא גבוה ב-30% בערך מזה של כלל הנשים היהודיות בישראל. פירוש הדבר (אם משווים זאת לרמה של 2.8 הפלות לאשה, שנמצאה בנתונים של בן-ברק), שחלה בישראל ירידה ניכרת בהזדקקות להפלה בשנים הראשונות לעלייה, אך התהליך מסרב להסתיים כדי להשתוות לזה של הממוצע הארצי. בכמה גילים, גם בין הוותיקות הצעירות, שיעור ההפלות של העולות הוותיקות בשנת 1991 עדיין גבוה ב-50% מזה של האשה הישראלית הממוצעת בת אותו גיל.

גם בקרב העולות החדשות שהגיעו מברית המועצות לא מכבר יש ירידה ניכרת של חדירות ההפלות על-פי אישור, לעומת מה שהיה נהוג בארץ מוצאן; אבל השיעור אצלן עודנו גבוה מהפלה אחת לאשה ממוצעת במשך חייה, לעומת 0.6 אצל האשה הישראלית בכלל ו-0.8 אצל העולה הוותיקה מברית המועצות.

בסך הכל נראה, שבקרב העולות מברית המועצות – ותיקות כחדשות – עדיין ניכרת ההשפעה החינוכית-ההתנהגותית של אימהותיהן ואף של אחיותיהן המבוגרות, שאימצו לעצמן בברית המועצות יחס סלחני כלפי ההפלה היזומה והן חסרות ידיעה מספקת איך להימנע מהיריון בלתי רצוי.

לא יהיה זה נכון להסיק כבר עכשיו מסקנות נחרצות מדי לגבי העולות החדשות הנמצאות בארץ רק שנים מעטות. יחד עם זאת, נראה שהתנהגותן בכל הנוגע לפריון והפיקוח עליו מושפעת, הן מברית המועצות והן בארץ, בעיקר משני מרכיבים:

1. מבחינה חברתית – היענות לזמינות

לדוגמה, שגורמים המפריעים לקיום יחסי מין סדירים בקרב זוגות העולים החדשים מסבירים אפילו 1/4 או 1/3 מן הפער, אזי המסקנה היא שנשים אלה פונות להפסקת הפיריון בלתי-חוקית בשיעור גבוה מאוד בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה אחרות, ומלבד 1.1 הפלות חוקיות הן מבצעות, בממוצע, עוד 0.7 הפלות בלתי חוקיות — זאת על-פי הדפוסיט שנצפו בשנת 1991.

ממצא זה מבליט את התפקיד הדחוף שעל ארגונים וולונטריים, כגון האגודה הישראלית לתכנון המשפחה, שיל"ה, ובייחוד מוסדות רשמיים כגון משרדי הבריאות, העבודה והרווחה, החינוך והקליטה, קופות תולים וגורמים רבים אחרים למלא כדי להגיע לתיאום בתחום של התערבות מהירה ויעילה בנוהגי הפסקת הפיריון בקרב העולות החדשות. עניין זה נעשה דחוף עוד יותר לאור האפשרות הסבירה מאוד, שרבות מן העולות החדשות הזקוקות להפלה אינן פונות למרפאות פרטיות מסודרות (ויקרות) לביצוע הפסקת הפיריון בלתי מאושרת, אלא מעדיפות לפנות, בין היתר, לרופאים עולים שרבים מהם טרם מצאו עבודה בארץ, ואולי אף לא קיבלו רישיון לעסוק ברפואה כאן. חלק מרופאים אלה עשויים להסכים לבצע הפלות בלתי-מאושרות, במחיר נמוך, ללא פיקוח ובתנאי היגיינה ירודים.

הפוריים של הזוגות. תדירויות אלה דומות למדי, בדרך כלל, בקבוצות השונות של חברה אחת (פרט להשפעה של שימוש יעיל באמצעי מניעה).

אך השיעורים המסוכמים האלה (ראה תרשים מס' 2) נראים נמוכים מאוד בקרב העולות החדשות, לעומת הוותיקות, במיוחד בגילים המרכזיים 25–34 וכמידה פחותה אך משמעותית בגילים 35–39.³

אם נבטל את האפשרות (שאינה נראית סבירה כרגע) שהעולות החדשות משתמשות באמצעי מניעה יעילים יותר או טובים יותר מן הוותיקות באותם גילים, אזי ייתכן שזוגות עולים מתקשים יותר מאחרים לקיים יחסי מין סדירים ולהיכנס להיריון, אולי בגלל מצבי המתח שבהם שרויים זוגות עולים רבים, צפיפות הדיור והעדר תנאים נוחים לקיום יחסים אינטימיים, עייפות יתר ודאגות קיום וגם הימנעות מרצון.

יחד עם זאת, הפערים בשיעורי ההריונות הידועים בין זוגות עולים חדשים אלה ובין זוגות העולים הוותיקים מברית המועצות מסתכמים, על-פי חישובים פשוטים ומקובלים, בלא פחות מהיריון אחד לאשה בממוצע. יש להניח, שההסבר העיקרי לפער גדול זה נמצא בביצוע הפלות שלא על-פי החוק, שאינם באים לידי ביטוי בסטטיסטיקה של הפסקות הפיריון באישור. אם נניח,

3. בגילים 25–39 כמעט על הנשים בישראל — וכמיוחד העולות החדשות מברית-המועצות — הן נשואות: משום כך הן אינן זכאיות להפסקת הפיריון לפי בקשה כמו הרווקות, או אלה שהגיעו לגיל 40, אלא רק אם אישרה זאת הוועדה מסיבות רפואיות (פגם בילד, סכנה לבריאות האשה).

ביבליוגרפיה

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "תכונות דמוגרפיות של הפונות לוועדות להפסקת הריחן בישראל 1990", מוסף לירחון הסטטיסטי לישראל מס' 12, ירושלים, 1992.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 1992, ירושלים 1992.
- Ben Barak, S., "Abortion in the Soviet Union: Why is it so Widely Practiced?", in: Potichnyi, P.J. (ed.), *The Soviet Union — Party and Society*, Cambridge University Press, London, 1988.
- David, A.H., Personal communication (1990).
- Popov, A.A., "Family Planning and Induced Abortion in the USSR: Basic Health and Demographic Characteristics", *Studies in Family Planning*, 22/6 (1991), pp. 368-377.
- Ramennik, L., "Epidemiology and Determinants of Induced Abortion in the USSR", *Social Science and Medicine*, 33/7 (1991), pp. 841-848.
- Sabatello, E.F., "Fertility Patterns of the New Immigrants to Israel: Continuity or Change?", in: U.O. Schmelz et al. (eds.), *Papers in Jewish Demography, 1981*, The Hebrew University of Jerusalem, 1983, pp. 305-314.
- Sabatello, E.F., "Estimates of Illegal Abortions in Israel, 1980-83", *Israel Journal of Medical Science*, Vol. 26/4 (1990), pp. 205-209.
- Sabatello, E.F., "The Impact of Induced Abortion on Fertility in Israel", *Social Science and Medicine*, Vol. 36/5 (1993), pp. 703-707.

גירושין בחברה – מי זקוק לעזרה? מערכות התמיכה באב ובאם גרושים המגדלים את ילדיהם בעצמם

מאת ד"ר אורנה כהן* ופרופ' מאיר לבנברג**

א. מבוא

הוא יפנה למערכות תמיכה בלתי פורמליות (Golan, 1980).

דרך זו של התבוננות בנושא "מערכות תמיכה" מאיר את המדידה ה"כמותית" ומתייג את מקור התמיכה. אך איפיון זה הוא היבט אחד בלבד ולא תמיד מספק של הנושא ויש מקום לשים דגש גם במדידה "איכותית": עוצמתם של קשרים, שביעות רצון וגם ציפייה לעזרה ועניין בעזרה, שאולי אינה קיימת בפועל.

במאמר זה אנו מבקשים לעמוד על איפיון של מערכות תמיכה, מקומן, תרומתן לתחושת הרווחה ולטיב יחסי המשפחה של ראש משפחה חד-הורית, שבראשה עומד אב (נכנה אותה בשם "משפחה אבהית", בניגוד למשפחה "אימהית" שבראשה עומדת אם). אלמנטים אלה ייבדקו מנקודת מבט השוואתית בין ראש משפחה "אבהית" לעומת ראש משפחה "אימהית".

ספרות המחקר והפרקטיקה מצביעים על כך, שהגירושין הוא תהליך של משבר בעל השלכות פסיכוסוציאליות רחבות. תהליך זה מלווה ברגשות של חוסר אונים, כעס, זעם, דיכאון, אשמה, חשדנות וחוסר אינפורמציה. אלמנטים אלה עלולים לשחוק את יכולת ההתמודדות של היחיד ומשום כך קיימת הרשאה חברתית לקבל עזרה ולבקש תמיכה (Caplan, 1974).

התמיכות ההרדיות פועלות על-פי סדר: מן הקרוב והאינטימי ביותר ועד לקשרים רחוקים. לפיכך, כאשר אדם נמצא במצוקה, הוא מנסה תחילה להישען על עצמו בפתרון קשייו; בהמשך הוא יפנה למערכות תמיכה פורמליות הקרובות אליו כנזקק ולאחר מכן

---

* בית-הספר לעבודה סוציאלית על-שם בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב.

** בית-הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

המאמר הוא חלק מחיבור של ד"ר כהן לקבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" שנכתב באוניברסיטת בר-אילן.

לפנות לבן הזוג האחר בבקשת עזרה. בעיני שאר החברים ברשת הלא פורמלית, כגון משפחת המוצא, מושג ה"גירושין" מנוגד ביסודו לערך המשפחה. במצב של שינוי מבני מערכתי משתנה גם המבנה של מערכת משפחת המוצא; לא זו בלבד שהיא נוטה להצטמצם, אלא היא עלולה להוות גם מקור לחץ נוסף (Wilcox, 1981). מצב זה מתקיים במקרים שבהם לא היתה המשפחה מרוצה מן הנישואין מלכתחילה, או מעצם ההחלטה להתגרש או במקרים שבהם המשפחה סבורה שהגירושין נערכו בצורה שאינה הוגנת מבחינה כלכלית (Kaslow & Schwartz, 1987).

בארץ קיים פן נוסף: המשפחה בישראל היא יציבה יחסית למשפחות מערביות אחרות: קיימת רשת צפופה של פיקוח חברתי ויש ערכים דתיים ותרבותיים המחייבים אורח חיים משפחתי. ואין זה דווקא בגלל רגישות למצוקות הבן או הבת המתגרשים, אלא גם מחשש מפני "מה החברה חושבת על גירושין במשפחה שלנו" (Kaslow & Schwartz, 1987).

לעתים מתרחשים גירושי הבן או הבת במקביל לשלב כלשהו בחיי המשפחה של הדור המבוגר, כגון יציאה לפנסיה. הצורך האישי של המבוגרים מגבירים אצלם את התלות בבן או בבת הזוג ואת הרצון להמשיך ולקיים בידיהם את תפקיד ה"הורה" שמילאו בעבר. במצבים אלה יהיה גם ראש המשפחה החד-הורית חשוף ללחצי המצב החדש שנוצר במשפחת המוצא ולתוצאות הנובעות ממצב זה.

בהקשר של קשיי מערכות נפגוש גם את החברים המשותפים שהיו לשני בני הזוג. האדם הגרוש מנתק לעתים את קשריו החברתיים עם קבוצת החברים שהשתייך אליהם בתקופת הנישואין. ניתוק זה מקורו בכך שהיותו לבד נתפסת כמזרה ושונה

ב. מאפיינים מרכזיים של מערכות תמיכה בתהליך הגירושין

נאפיין את מרכיבי מערכות התמיכה מכמה נקודות מבט: (א) העדר קודים תרבותיים; (ב) שינוי מבנה מערכת התמיכה הבלתי פורמלית וקשייה; (ג) תמיכת מערכות לא פורמליות: משפחה וחברים; (ד) מקומה של תמיכת משפחת בן/בת זוג לשעבר.

העדר קודים תרבותיים

מחקרנו עוסק במשבר הגירושין. נבחן את ייחודו ומורכבותו דרך "משקפיה" של מערכת התמיכה. הולמס וראה (Holmes & Rahe, 1967) דירגו את משבר הגירושין כמשבר השני בעוצמתו ברשימת משברים שאדם מתנסה בהם במהלך חייו (הראשון הוא מוות במשפחה).

בקשר לפטירת בן/בת זוג קיימות נורמות התנהגות ברורות, שמכתיבה החברה והמעוגנות בקודים של התנהגות תרבותית. כאלה הם למשל, טקסי אבל בדת היהודית. בגירושין בולט העדר קוד התנהגות ברור. לפיכך אדם המתנסה במשבר גירושין מתקשה לצפות ל"סוג" תמיכה ברור מן הרשת החברתית האישית שלו, הוא אינו יודע מה יהיו "מקורות התמיכה" ומהי מערכת הציפיות האפשריות ממנה (מדידה כמותית).

שינוי מבנה מערכת התמיכה הבלתי פורמלית וקשייה

אפשר לבחון את מקומן של מערכות התמיכה על-פי המודל "המסורתי" לבקשת עזרה, המצביע על כך, שאדם מתמודד עם מצוקותיו בעצמו ולאחר מכן פונה למערכת הלא פורמלית — בן/בת זוג, משפחה, חברים. אלא שבנסיבות של משבר הגירושין, שבהן חל קרע ביחסים בין בני הזוג, אי אפשר

את קשר-הדם בין הדורות. אלה שדיווחו על כך הדגישו את קיומו של קשר מיוחד עם אימותיהן. קשר זה אופיין בביטויים כמו: "חברתי הטובה", "אנחנו כמו אחיות", "אני חייבת לאמי את נשמת". על-פי רוב המשפחה מעורבת במתן עזרה פעילה בשלבי הגירושין.

(2) היחיד מתמודד עם עצמו. נשים שבחרו בסגנון התנהגות זה מבודדות מן הרשת החברתית. הן מעוניינות "לשמור על מרחק" ומבטאות רגשות נייטרליים וצורך בחופש. "אנחנו לא רצות אליהם בכל עניין".

(3) קשרי גומלין רופפים. אלה השייכות לקבוצה זו מבטאות רגשות נייטרליים ולעתים שליליים. אין תלות כלכלית בין ההורים לילדיהם. "אנחנו לא רואים זה את זה, יחסינו ידידותיים מרחוק".

ההבדל בין קבוצה 2 לקבוצה 3 הוא בעוצמת המרחק וברגשות השליליים – באלה השייכות לקבוצה 3 – המתלווים ליחסיה-גומלין בין ראש המשפחה למשפחתו. בערך שני-שלישים מן הנשאלות פנו למשפחה לקבלת תמיכה רגשית. כמעט מחציתן היו בקשר טיפולי עם איש מקצוע.

בעוד שהמשפחה תורמת עזרה מעשית (Gerstel, 1988), תמיכת החברים היא רגשית בעיקרה. לדעת בל, תומכים חברים של האשה הגרושה בקשרים חדשים שהיא יוצרת ואינם מנסים להתערב בעניין או לברר את מהותם (Bell, 1981). לא כן המשפחה; זו נוטה להסתייג מאי-אלו דפוסים חברתיים שהאשה הגרושה יוצרת ובניה מביעים את דעתם על אופיים של קשרים חברתיים שונים (דותן, 1986; לוקסנבורג, 1987). בחלק קטן של המחקרים לא נמצא אישוש לכיוון זה (Spanier & Hansen, 1981).

תמיכת משפחת בן/בת זוג לשעבר
בספרות המקצועית קיימת התייחסות מעטה

בחברה הזוגית, בבחינת "גלגל חמישי לעגלה". יחד עם זאת, על המתגרש מוטל תפקיד חדש וצורך קיומי לארגן את חייו מחדש; הוא ישאף להימצא בחברה שאיפיוניה החברתיים זהים לשלו (לוקסנבורג, 1987).

ההיבט הבן-דורי נוגע גם לילדי בני הזוג שנפרדו. ולרשטיין מציינת, שבגלל העדר נורמות מגובשות של החברה וקשיי הפרידה, ההורים המתגרשים פונים במצוקתם לילדיהם כאל מקור תמיכה ואהבה, כאילו היו הללו בוגרים (Wallerstein, 1986). ילדים צעירים ומתבגרים נאלצים לשמש מסייעים במצבים של כדידות ויאושו ולהשתתף בקבלת החלטות בנושאים כלכליים, החלטות שאינן מתאימות כלל לגילם. מינוחין (1984) מכנה יחסים מסוג זה בשם "יחסי ילד-הורה" והם בעייתיים בפני עצמם. מתיאור הנושא עולה, שרוב בני האדם המתנסים במשבר הגירושין אינם מוצאים בעברם אישי מודלים מתאימים למצב החדש שמהם יוכלו להקיש כיצד לנהוג. כדי להקל על ההסתגלות הם נאלצים לפנות לתמיכה חברתית המשלימה את ההתמודדות האישית.

תמיכת מערכות לא פורמליות
למרות הקשיים שמעוררות מערכות התמיכה, בדרך כלל המסקנה היא שאת הסיוע העיקרי נותנת למתגרש משפחת המוצא. מדובר בעזרה ממשית ובתמיכה רגשית, המסייעות להסתגלות ולהרגשת רווחה (Johnson, 1986; Gerstel, 1988).

במחקר מקיף שערך ג'ונסון בקרב 50 נשים גרושות לאורך תהליך הגירושין הוא איפיין שלושה טיפוסים קשרים בין ראש המשפחה החד-הורית ובין משפחת המוצא (Johnson, 1988):

(1) סולידריות עמוקה. נשים השייכות לקבוצה זו מדגישות את הסולידריות המשפחתית,

העוסקים בבקשת עזרה של אבות המגדלים ילדים הוא זעיר.

כנראה שאבות המחזיקים ילדים התביישו להודות בכך שהם זקוקים לעזרה, משום שהתנהגות זו אינה תואמת את האידיאל הגברי (Mendes, 1976), ואולי מתוך רצון להוכיח שהם מסוגלים להסתדר במצב החדש ללא עזרה חיצונית (Berman & Turk, 1981; Greif, 1986).

במחקר שנערך בסביבה (Milieu) שיש בה חברות הדדית בין גברים, בקרב אבות גרושים חד-הוריים בבסיס של חיל האוויר האמריקני, מצא בואן, שעזרת החברים היתה חשובה ביותר (Bowen, 1987). מגמה שונה הסתמנה במחקרם של קוני ומקיי (Coney & Mackey, 1989) שהעלה, שאבות היו מוכנים לקבל עזרה יותר מאימהות. חסרונו של המחקר האחרון נעוץ בכך שהוא נערך בקרב מדגם מצומצם ביותר.

במעבר למשפחה חד-הורית חלה אצל האב תמורה תפקודית מלאה או חלקית משורת תפקידים ידועים לשורה של תפקידים חדשים, הדורשת חלוקה מחודשת של משאבים. גם הגברים וגם הנשים צריכים להסתגל לחלקים בלתי מוגדרים בתפקידם, שלא נרכשו בדרך כלל בתהליך הסוציאליזציה. שני המינים נחקלים בקשיים; כל אחד חוצה גבולות של תפקודי המין השני. ייחודה של קבוצת האבות החד-הוריים נובע בעיקר מנשיאה בתפקיד הנוגד ברובו את הסטריאוטיפ החברתי של תפקידי האם והאב. השאלה העולה היא, האם במצב של הגדרת תפקידים חדשה של ראשי המשפחה ה"אבהי" וה"אימהי" יישמרו ההבדלים ה"קלאסיים" בין נשים לגברים בבקשת עזרה, כפי שהם מוכרים ממצבי משבר אחרים, והאם התמיכה המתקבלת תסייע להסתגלות האישה של ראש המשפחה ולטיב היחסים במשפחה החדשה.

לקשרי עזרה ותמיכה עם משפחת בן או בת הזוג לשעבר גם במקרים שבהם יש קשרי דם וקיים דור המשך (נכדים) (Ambert, 1988). במשפחות שנשארו בהן קשרים לאחר הגירושין, הם הלכו והתרופפו ככל שחלף הזמן.

מצב של קבלת סיוע ממשפחת בן או בת הזוג לשעבר היא חריגה ואופיינית בעיקר במקרים של נשים. אמברט מסביר זאת בכך שהאשה, במהלך חיי הנישואין, ממלאת תפקיד של אחראית ל"יחסי הציבור של המשפחה" ולעתים היא ממשיכה למלא תפקיד זה גם לאחר שחל השינוי המבני במערכת (Ambert, 1988).

ג. הבדלים במערכות תמיכה בראש משפחה "אימהי", לעומת ראש משפחה "אבהי"

רוב המחקרים מתייחסים בדרך כלל לאם המגדלת את ילדיה. נשים אלה ביקשו וקיבלו עזרה ממשפחתן יותר מאשר הגברים הנמצאים במצב דומה (Clarke-Stewart & Bailey, 1989; Rice & Rice, 1986; Weitzman, 1985). אשר לסוג התמיכה, נשים קיבלו סיוע כלכלי, בעוד שהגברים קיבלו עזרה בתחום הרגשי.

אשר לפנייה לעזרה מקצועית, מספר הנשים הפונות למערכות הפורמליות גדול ממספר הגברים. ממצאים אלה חופפים ממצאים של מחקרים הדנים במשתנים המנבאים עזרה, לפיהם נשים רבות יותר פונות לעזרה מאשר גברים (Ames & Lau, 1982 ואחרים).

רק מיעוט מן המחקרים דן באב שהילדים נמצאים בחזקתו. מספרם של המחקרים

משפחות חד-הוריות "אימהיות" על-פי מספר הילדים, שנות הלימוד וגיל הילד הצעיר.

בבסיס דגימת ראשי המשפחות החד-

הוריות עמדו הקריטריונים האלה:

- (1) גברים ונשים הגרים בישראל;
- (2) בני הזוג התגרשו על-פי הדת היהודית ועדיין גרושים;
- (3) לפחות אחד מילדיהם, בטווח הגילים 4-18, מתגורר עם ראש המשפחה;
- (4) החזקת הילדים היא מכורח הסכם משמורת ילדים (חלק מהסכם הגירושין הון בהחזקת הילדים), שקיבל תוקף פסק-דין של שופט או דיין.

המחקר מקיף אבות גרושים בכל הארץ המגדלים את ילדיהם בעצמם. איתור הנבדקים נעשה באמצעות פקידי סעד במחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות, סוכנויות המטפלות בנשים וגברים גרושים וקבוצות לעזרה עצמית.

בגלל מספרם הקטן של האבות המגדלים ילדים היה בכוונתנו לחקור את כל האבות שאיתרו סוכנויות הרווחה השונות ואשר הביעו את הסכמתם להשתתף במחקר. איתור הנבדקים נעשה בשנת 1990/89.

על-פי מצבם הכלכלי ואופי תעסוקתם רוב הנבדקים שייכים לשכבה הסוציו-אקונומית הבינונית ומעלה. רובם ילידי הארץ ומגדירים את עצמם חילונים. אשר ל"וותק" שלהם כגרושים: בערך שליש מן הנבדקים (37 במספר, או 36%) הם גרושים "טריים", כלומר עד שנתיים; שליש נוסף (36 במספר, או 34%) גרושים בין 3 ל-5 שנים; 22 נבדקים (21%) גרושים בין 6 ל-10 שנים; 14 נבדקים (8%) גרושים בין 11 ל-15 שנים; גבר אחד גרוש יותר מ-15 שנה. קיים דמיון בין קבוצת האבות והאימהות על-פי מספר הילדים (בממוצע 2) ומספר שנות הלימוד (השכלה על תיכונית או אקדמית חלקית) וגיל הילד הצעיר (11).

ד. שאלות המחקר

המחקר הנוכחי בדק את מקומן של מערכות התמיכה בראשי משפחה חד-הורית "אבהית" בהשוואה לראש משפחה חד-הורית "אימהית" מארבע נקודות מוצא:

1. מדידה איכותית של ה"רשת החברתית". האם במקורות התמיכה הרלוונטיות – בן או בת זוג (אם יש כזה), משפחת מוצא, משפחת בן או בת הזוג לשעבר, חברים – קיים פער בין הרצוי למצוי.
2. האם יש הבדלים בין דפוסי בקשת העזרה של היחיד בעבר, בעת גיבוש ההחלטה להתגרש, ובין דפוסי בקשת העזרה בשלב ההסתגלות.
3. מהות הקשר בין התמיכה החברתית לתחושת רווחה של האב או האם העומדים בראש המשפחה החד-הורית.
4. מהו הקשר בין התמיכה החברתית לטיב יחסי המשפחה החד-הורית.

ה. אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 180 נבדקים. מתוכם היו 103 ראשי משפחות חד-הוריות עקב גירושין. בקבוצת המחקר של ראשי המשפחות החד-הוריות שנבדקו נמנו 62 אבות גרושים המגדלים את ילדיהם ו-41 אימהות גרושות המגדלות את ילדיהן.

יתר 77 הנבדקים שהשתתפו במחקר הם ראשי משפחות דו-הוריות. במחקר זה נתייחס לראשי משפחות חד-הוריות בלבד. קיים דמיון דמוגרפי בין ראשי המשפחות הדו-הוריות לראשי המשפחות החד-הוריות ובין ראשי משפחות חד-הוריות "אבהיות" לראשי

לכל אחד ממקורות התמיכה ה"מצויה", בעזרת חישוב ממוצע ההערכות של 5 מקורות התמיכה (עזרה במטלות הבית, גידול ילדים, כלכלי, רגשי, ייעוצי).

תחושת רווחה

מטרת הכלי היא לבדוק את הרגשותיו ותחושותיו של הנבדק בתקופה האחרונה שלפני מילוי השאלון. השאלון התבסס על שאלון שחיבר בראדבורן (Bradburn, 1969) והוא מורכב מעשרה פריטים.

מחצית השאלות מנוסחות בצורה חיובית, למשל: "שבע רצון מהישג כלשהו שהשגת", ומחציתן מנוסחות בצורה שלילית, כגון: "משועמם".

הנבדקים התבקשו לדרג באיזו מידה הרגישו כל תחושה המופיעה בשאלון לפי סולם מ-1 — כלל לא עד 4 — לעתים קרובות. העקיבות הפנימית לפי α של קרונברך היא $.80 = \alpha$ וטווח המתאמים בין פריטים לסך כל הפריטים הוא גבוה: מ-23 ועד 64.

תיאור יחסי משפחה

מטרת הכלי היא לבדוק את טיב יחסי המשפחה באמצעות שני גורמים מרכזיים: "לכידות", המתבטאת במידת הקשר הרגשי שיש לבני המשפחה זה כלפי זה; "הסתגלות", המתבטאת במידת היכולת של המערכת המשפחתית לשנות את מבנה הכוחות שלה בתגובה ללחץ של מצב או של משפחה. על-פי המודל התיאורטי והמחקרי של 1979 (Olson, Rusell & Sprenkle).

על-פי המודל כל אחד משני הממדים הוא רצף הנחלק לרמות: מרכז הרצף מייצג את המידות האופטימליות של המימד ושני הקצוות — את מידת הקיצוניות המאפיינת בעייתיות בתפקוד המשפחה. כך נוצרים 16 שילובים אפשריים שניתן לסווגם לשלוש קטגוריות: "מאוזן" (Balanced), "אמצע

בשתי הקבוצות היתה היוזמה לגירושין בידי הנשים: הן בקרב ראשי משפחות חד-הוריות "אימהיות" (24 במספר, או 58.5%) והן על-פי דיווחי ראשי משפחות חד-הוריות "אבהיות", שציינו שהיוזמה לגירושין באה מצד נשותיהם (36 במספר, או 58.1%).

ו. כלי המחקר

המשתנים נבדקו באמצעות שאלונים תקפים ומהימנים (לפירוט ראה: כהן, 1992), שכללו את הנושאים האלה: תמיכה חברתית, תחושת הרווחה, תיאור יחסי המשפחה.

תמיכה חברתית

מטרת הכלי לבדוק באיזו מידה הנבדק מעוניין בתמיכה ועד כמה הוא מרוצה מן התמיכה שהוא מקבל כיום. את השאלון הזה חיברה עורכת המחקר. נבדקו ארבעה מקורות תמיכה: בן-זוג חדש (אם ראש המשפחה קיים קשר זוגי בשנה האחרונה), משפחת המוצא, משפחת בן או בת הזוג לשעבר, חברים. אפשריים חמישה סוגי תמיכה בכל אחד ממקורות התמיכה: עזרה במטלות הבית, גידול הילדים, סיוע כלכלי, רגשי וייעוצי. בסך הכל 20 פריטים הדנים במידת התמיכה ה"רצויה" ו-20 פריטים נוספים העוסקים במידת התמיכה ה"מצויה". הנבדק נתבקש לדרג את תשובותיו מ-1 עד 4: כדלקמן: 1 — כלל לא מעוניין/מרוצה; 4 — מרוצה/מעוניין במידה רבה. העקיבות הפנימית של שאלון התמיכה על פי α של קרונברך היא מ- $.67 = \alpha$ (מידת התמיכה הרצויה ממשפחת אב/אם ילדיך) ועד ל- $.93 = \alpha$ לגבי תמיכה "מצויה" מבן-הזוג.

משאלון זה הופקו 8 מדדים: 4 מדדים לכל אחד ממקורות התמיכה ה"רצויה" ו-4 מדדים

הכללי צורך דף הסבר ובתחילת כל שאלון נמסרו הוראות כתובות. הנתונים נאספו במשך החודשים פברואר-יולי 1990.

השוואה בין הקבוצות נעשתה באמצעות ניתוח שונות (MANOVA) הקשרים בין המשתנים חושבו באמצעות רגרסיה מרוכה (להסבר מפורט ראה: כהן, 1992).

הטווח " (Mid-range), "קיצוני" (Extreme), המתארים את טיב יחסי המשפחה על-פי הגירסה השנייה (Face II). שכלול הכלי הביא אף לגירסה שלישית. אבל בעת שנערך המחקר הנוכחי טרם זכתה הגירסה השלישית לתרגום עברי וליישום בארץ.

מהימנות השאלון הזה לפי מקדמי α של קרונברך לציוני לכידות והסתגלות היא $\alpha = .88$ ו- $\alpha = .79$ בהתאמה.

במחקר חושב ציון, המתאר מרחק מן המרכז על-פי נוסחה שהכינו מחברי השאלון. הקירבה למרכז מביעה את הקירבה לנורמה.

הממצאים

טבלה מס' 1 מציגה את הממוצעים ואת סטיות התקן של ראשי משפחות "אבהית" = "אימהית" בכל הנוגע לתמיכה המצויה והרצויה ממשפחת המוצא, ממשפחת בן או בת זוג לשעבר ומחברים.

לתמיכה מבן/בת זוג חדש נתייחס כנפרד. בניתוח שונות $2 \times 2 \times 3$ (אב/אם $\times$ רצוי/מצוי $\times$ מקור תמיכה) נמצאו הבדלים מובהקים בין שלושת מקורות התמיכה ($F(2,202) = 56.79; p < .001$).

בטבלה מס' 1 ניתן לראות, שגם לגבי הרצוי וגם לגבי המצוי התמיכה המתקבלת והנדרשת מן המשפחה היא הגבוהה ביותר; אחריה באה התמיכה הנדרשת מחברים ולבסוף התמיכה הנדרשת ממשפחת הבן או בת הזוג לשעבר.

$$\sqrt{\frac{\left[\begin{matrix} \text{ממוצע} & \text{הסתגלות} \\ \text{נורמטיבי} & \text{אישית} \\ \text{להסתגלות} & \end{matrix} \right]^2 - \left[\begin{matrix} \text{ממוצע} & \text{לכידות} \\ \text{נורמטיבי} & \text{אישית} \\ \text{ללכידות} & \end{matrix} \right]^2}{\text{מרחק} \\ \text{מן המרכז}}}$$

7. איסוף הנתונים ואופן עיבודם

השאלונים נשלחו לנבדקים במעטפה סגורה ובתוכה מעטפה מבוילת להחזרת השאלון הממולא. הנבדקים ענו על השאלון תוך שמירה על אנונימיות, ללא שם, מספר או כל פרט אישי העשוי לזהותם. לשאלון

טבלה מס' 1. תמיכה רצויה ומצויה מן המשפחה, ממשפחת בן/הזוג לשעבר ומחברים

חברים		משפחת בן/בת הזוג לשעבר		משפחתן		
מצוי	רצוי	מצוי	רצוי	מצוי	רצוי	
1.42	1.78	1.18	1.16	1.84	2.09	ממוצעים
8.48	.98	.35	.51	.80	.91	סטיות תקן
						אבות n=62
1.91	2.55	1.52	1.42	2.30	2.55	ממוצעים
.65	.97	.80	.74	.92	.95	סטיות תקן
						אימהות n=41

של אבות/אימהות $\times$ רצוי/מצוי ($F(1,52)$) במטרה לבדוק מהי התמיכה הרצויה/מצויה של בן/בת הזוג החדש יחסית לתמיכה רצויה/מצויה של מקורות תמיכה אפשריים אחרים, נעשה ניתוח שונות $2 \times 3 \times 2$ (אבות/אימהות $\times$ מצוי/רצוי $\times$ מקורות תמיכה) עם מדידות חוזרות.

טבלה מס' 3 מציגה ממוצעים וסטיות תקן של אבות ואימהות שהתנסו בקשר עם בן/בת זוג חדש, לגבי 4 מקורות התמיכה. ואכן, לגבי 54 הנבדקים שהתנסו בקשר עם בן-זוג חדש, נמצא הבדל מובהק בין התמיכה מצד בן הזוג ובין מקורות תמיכה אחרים: ($F(3,156) = 31.69; p < .001$).

מטבלה מס' 3 ניתן לראות, שהתמיכה הרצויה והמצויה של בן/בת הזוג החדש רבה יותר מאשר התמיכה הרצויה/מצויה משאר מקורות התמיכה.

בניתוח שונות נמצאה אינטראקציה של מקור התמיכה $<$ רצוי/מצוי: ($F(3,156) = 6.11; P < .001$). נוסף על כך נמצאה אינטראקציה מובהקת של אבות/אימהות $\times$ מקורות תמיכה ($F(3,156) = 2.93; P < .05$). מידת התמיכה הרצויה והמצויה מכל מקורות התמיכה, מלבד זו של בן הזוג, גבוהה בקרב אימהות יותר מאשר בקרב אבות. לגבי תמיכת בן/בת הזוג לא נמצא הבדל בין אבות לאימהות.

נמצא הבדל מובהק גם בין התמיכה הרצויה ובין התמיכה המצויה. אינטראקציה של מקורות התמיכה רצוי/מצוי ($F(2,202)$) ($= 10.98; p < .001$).

הפערים הגדולים ביותר בין הרצוי למצוי נמצאו אצל ה"חברים" כמקור תמיכה והרצוי גדול באופן מובהק מן המצוי.

כיוון דומה, אם גם בפער קטן יותר, נמצא לגבי משפחת הנבדק, ואילו לגבי משפחת בן הזוג לשעבר התמיכה המצויה גדולה יותר מזו הרצויה. בניתוח השונות נמצא הבדל מובהק בין אבות חד-הוריים לאימהות חד-הוריות ($F(1,101) = 17.58; p < .001$).

בכל מקורות התמיכה מביעות האימהות החד-הוריות רצון גדול יותר בתמיכה והן אף טוענות שהן זוכות לתמיכה גדולה יותר מזו שמדווחים עליה אבות חד-הוריים. כאמור, נבדקה גם התמיכה הרצויה והמצויה של ראשי משפחות חד-הוריות לגבי 54 נבדקים שהתנסו בקשר עם בני הזוג.

טבלה מס' 2 מציגה את הממוצעים ואת סטיית התקן של אימהות ואבות חד-הוריים לגבי התמיכה הרצויה/מצויה מבן הזוג.

בניתוח שונות 2×2 (אבות/אימהות $\times$ רצוי) עם מדידות חוזרות לא נמצאו הבדלים מובהקים בין אימהות לאבות ואף לא בין מידת הרצוי למידת המצוי ($F(1,52)$) ($= 0.08; p > .05$) וגם לא אינטראקציה

טבלה מס' 2. תמיכה רצויה/מצויה מבן-הזוג באימהות ובאבות חד-הוריים

תמיכה מבן-זוג (מצוי)		תמיכה מבן-זוג (רצוי)	
2.62	1.20	2.67	1.14
		ממוצע	סטטיית תקן
			n=33
2.48	1.14	2.48	1.14
		ממוצע	סטטיית תקן
			n=21

טבלה מס' 3. מקורות תמיכה רצויה/מצויה – אימהות ואבות חד-הוריים

	בן/בת הזוג לשעבר		משפחת הנבדק		בן/זוג חדש			
	מצוי	רצוי	מצוי	רצוי	מצוי	רצוי		
אבות	ממוצע	2.67	2.62	2.00	1.70	2.00	ממוצע	
	סטיית תקן	1.14	1.20	.97	.85	1.14	1.14	סטיית תקן
אימהות	ממוצע	2.48	2.48	2.76	2.45	2.48	ממוצע	
	סטיית תקן	1.14	1.14	.73	.96	1.14	1.14	סטיית תקן

והאימהות שפנו או הפונים לעזרה לכל אחד ממקורות התמיכה. כמורכב מוצגות בה תוצאות ניתוח שנעשה במטרה לבדוק אם קיימים הבדלים בין אבות לאימהות בנוגע לכל אחד ממקורות התמיכה.

מידת הפנייה בעת תהליך הגירושין (בעבר) רבה יותר. בהווה, מספר גדול יותר של אבות (87.1%, לעומת 56.5% בעבר) ושל אימהות (65.5% בהווה, לעומת 31.7% בעבר) מתמודדים בעצמם עם בעיותיהם ואינם פונים

שני פריטים נוספים שנבדקו במחקר עניינם בקשת עזרה. אחד נוגע לעבר (במי נעזרו בתהליך הגירושין) והשני נוגע להווה (למי פונים בבקשת עזרה כשמתעוררת בעיה). קטגוריות התשובה לשני הפריטים – אפשרויות למקורות תמיכה – היו זהות: משפחה, חברים, עזרה מקצועית. כמורכב הופיעה קטיגוריית התשובה הנוספת: "אי פנייה לעזרה חיצונית".

טבלה מס' 4 מציגה את התפלגות האבות

טבלה מס' 4. פנייה לעזרה בעבר (בעת הגירושין) ובהווה

(אחוזים (%)) בטבלה (לכל מקור תמיכה) מתייחסים למספר הנבדקים שהצהירו על קבלת תמיכה מתוך מספר האבות או האימהות)

	הווה				עבר					
	אימהות		אבות		אימהות		אבות			
χ^2	%	n	%	n	χ^2	%	n	%	n	
2.30	36.6	15	21	13	0.86	29.3	12	19.4	12	משפחה
0.18	31.7	13	25.8	16	0.01	26.8	11	24.2	15	ידידים
*4.10	26.8	11	9.7	6	**9.08	61.0	25	29.0	18	עזרה מקצועית
*5.43	65.9	27	87.1	54	*5.12	31.7	13	56.5	35	אי פנייה

* $p < .05$

** $p < .01$

הבעיה שהן עומדות בפניה באורח שונה מזה של הגברים.

ברמה השנייה (ההחלטה לפנות לעזרה) החברה מתייחסת ביתר הבנה לבקשת עזרה מצד האשה. הבדל זה נובע מתהליכי סוציאליזציה שונים שנשים וגברים עוברים. מצפים מגברים להיות יותר עצמאיים ומנשים מצפים לתלותיות.

למרות הסיטואציה הייחודית שבה שרויים הגברים הגרושים המגדלים את ילדיהם בעצמם, הממלאים במרבית המקרים תפקיד שונה מזה של הסטריאוטיפ הגברי, נשמרים ההבדלים הידועים בין המינים בכל הנוגע לבקשת עזרה במשבר הגירושין (Rice & Rice, 1986; Weitzman, 1985; Clarke-Stewart & Bailey, 1989). מצב דומה קיים גם במשברים מסוגים אחרים (Stokes & Wilson, 1984; Ensel & Dean, 1982). נראה, שמשתנה המין (gender) דומיננטי יותר מאשר משתנה התפקיד (role). יחד עם זאת חשוב לציין, שמצבן הכלכלי של נשים גרושות משתנה באופן דרסטי אחרי הגירושין. נקודה זו יכולה להאיר חלק מן ההסבר מדוע הן זקוקות לתמיכה רבה יותר בתהליך ההסתגלות מאשר הגברים. דמיון בין אבות לאימהות בבקשת עזרה

לעזרה מקצועית ($X^2 = 20.93; df = 1; P < .001$). הפנייה לעזרה לאחר הגירושין מועטת יותר מאשר בתהליך הגירושין: כהווה 9.7% אבות גרושים, לעומת בעבר 29%; מן האימהות 26.8% כהווה, לעומת 61% בעבר ($X^2 = 17.36; df = 1; P < .001$).

לא ניכר שינוי בפנייה לעזרה לחברים בעת תהליך הגירושין בעבר ובין פנייה אליהם בהווה.

מטבלה מס' 5 ניתן לראות, שבקרב ראשי משפחות חד-הוריות "אימהיות" קיים קשר חיובי בין תמיכה חברתית לתחושת רווחה. קשר שלילי מצאנו בין טיב יחסי משפחה לתמיכה חברתית בקרב ראשי משפחות חד-הוריות "אבהיות".

דיון

ממצאי המחקר מלמדים, שלגבי כל מקורות התמיכה נשים מביעות רצון גדול יותר לפנות ולבקש עזרה מאשר גברים. הן זוכות לה והיא תורמת להן לתחושת רווחה. נראה, שברמה הראשונה של תהליך בקשת העזרה (התפיסה הסובייקטיבית של הבעיה) נשים תופסות את

טבלה מס' 5. מתאמי פירסון בין תחושת רווחה, טיב יחסי משפחה ותמיכה חברתית, בקרב ראשי משפחות חד-הוריות "אבהיות" לעומת "אימהיות"

טיב יחסי משפחה	תחושת רווחה
*	אבות
-.27	n=62 תמיכה חברתית
	-.08
	*
-.05	אימהות
	n=41

* $p < .05$

לבן זוגן. בצמד זה הגבר נמצא בתפקיד "נעזר" והאשה בתפקיד של "עוזר" בלעדי. בעוד אימהות לילד נכה מתמודדות עם קשיים רגשיים ויומיומיים, הן נאלצות לבנות לעצמן רשת חברתית ענפה שתסייע להן בעומס הכפול של היותן אם לילד נכה ומקור תמיכה בלעדי לבן הזוג.

קבלת תמיכה תורמת לתחושת רווחה חיובית אצל נשים, אך תרומתה שלילית לגבי גברים בהקשר של גורמים המנבאים את טיב יחסי המשפחה. נראה, שראש המשפחה המקבל תמיכה רבה ממשפחה ומחברים מתקשה להביא את משפחתו למצב של איזון כדינמיקה המשפחתית. ייתכן, שהחברה, בשל ראייתה את האב כזקוק לתמיכה ובשל האופי ה"נשי" של התפקידים המוטלים עליו, מושיטה עזרה היוצרת לחץ ואינה מאפשרת לראש המשפחה לגבש גבולות ברורים למשפחתו. מצב זה נוצר בשל סיבות אובייקטיביות של לחץ בעבודה, עומס תפקידים וצרכים מציאותיים של טיפול בבית ובילדים. האב נטל על עצמו משימה מיוחדת המלווה בהרגשה ובידיעה שהמערכת המשפטית והחברתית עוקבת אחרי הסתגלותו.

ייתכן, ששילוב של צרכים ממשיים וקושי אישי נורמטיבי של גבר כסיטואציה זו אינם מאפשרים ליחיד לנהל משא-ומתן עם בני משפחתו, אלא מביא ל"כניעה" לתמיכת המשפחה. במצב זה, ככל שהתמיכה רבה יותר, המשפחה החד-הורית ה"אבהית" אינה חד-הורית, אלא קיימים בה ממלאי צרכים נוספים הקשורים למערכת החד-הורית בצורה עקיפה ואלה נושאים בתפקידים שאינם תורמים לכידותה ולהסתגלותה.

תוצאות המחקר מורות על כך, שהתמיכה המתקבלת והנדרשת מן המשפחה היא גבוהה ביותר. במקום הבא אחריה מופיעה התמיכה המתקבלת מחברים. בסדר זה של בקשת

הופיע רק בתת-קבוצה אחת שהשתתפה במחקר — זו שהתנסתה בקשר עם בן או בת זוג. בעת מצוקה מידת הפנייה הן של הנשים והן של הגברים לבן או לבת זוג היתה דומה.

קשר בעל משמעות עם בת או בן זוג חדשים היה שכיח באוכלוסיית המחקר בקרב אבות יותר מאשר בקרב אימהות. השאלה היא מה קדם למה: האם הצורך בבת זוג נבע גם מצורך בתמיכה, או שמא כשיש בת זוג היא הראשונה שמסיבות שונות פונים אליה לעזרה, בעוד שלאימהות יש מקורות תמיכה אחרים. ממצא זה מאשר ממצאי מחקרים אחרים, לפיהם גברים סומכים על בנות זוגם לשם קבלת תמיכה אינטימית, ואילו נשים מדווחות שהן פונות לצורך זה גם לנשים אחרות ברשת החברתית (Croneweth & Funst-Wilson, 1981).

ממצאי המחקר של בורק ווייר (Burke & Weir, 1982) עלה, שנשים וגברים בוחרים בן/בת זוג שאליו הם יכולים לפנות לעזרה. אך נשים טענו שהן מעדיפות לפנות לא רק לבעליהן.

נראה, שגברים פחות מיומנים מנשים במתן תמיכה. גברים דיווחו על אינטימיות רבה יותר ופחות בדידות כאשר התקשרו לנשים. ההשערה היא, שבמפגש בין נשים לגברים אין חשש לתחרותיות הטבועה אצל גברים כתוצאה מתהליך החיברות, כפי שקיים במפגש בין גברים בינם לבין עצמם (Wheeler, Reis & Nezelek, 1983).

ראשוניותה של בת זוג כמקור תמיכה לאבות גרושים המגדלים את ילדיהם בעצמם עולה בקנה אחד עם ממצאיהם של שילינג, שינקה וקירקהם (Schilling, Schinke & Kirkhem, 1985) ושל חוקרים העוסקים במערכות תמיכה של הורים לילד נכה. הממצאים חושפים את הקושי שבו שרויות אימהות שהן מקור התמיכה הראשוני והיחיד

הצורך בתמיכת חברים נובע גם מן הקושי של הגרוש והגרושה לחזור ולהיות תלויים שוב בהורים. המשפחה היא אמנם מקור תמיכה ראשוני, אולם הגבולות בין המשפחה ה"גרעינית" למשפחה המורחבת, שנבנו וגובשו במשך שנות הנישואין, נפתחים מחדש למשא-ומתן בין הגרוש או הגרושה להורים בעניין העזרה הנדרשת והמתקבלת. התמיכה המשפחתית מחזירה את הגרוש והגרושה לווריאציה מחודשת של היחסים מן התקופה שלפני הפרידה מן ההורים. ראש המשפחה החד-הורית פותח מחדש את חיו האישיים בפני משפחתו. פתיחת גבולות זו מאיימת על הגרוש והגרושה, או לפחות מביאה למחשבה על כדאיות המחיר שיש לשלם בעבור התמיכה (Johnson, 1988).

נושא התמיכה של המשפחה מורכב יותר כאשר מדובר בקשר עם משפחת המוצא של בן או בת הזוג לשעבר. נושא זה החל לקבל ביטוי בספרות המחקר בעשור האחרון (Ambert, 1988). מחקרנו חשף את הניגוד בין רצון המשפחה של בן או בת הזוג לשעבר להעניק תמיכה ובין אי הסכמתו של ראש המשפחה החד-הורית לקבל עזרה ממשפחה זו.

הגירושין יוצרים שינויים ביחסים עם המערכות המשיקות למערכת הנישואין. במסגרת שינויים אלה השתנתה גם מהות התפקיד של בעלי תפקידים במערכת הקודמת, שמידת השותפות שלהם בהחלטה להתגרש בדרך כלל מזערית. קיים קושי לסבא ולסבתא של הנכדים, הנמצאים בחזקת חתן/כלה לשעבר, לקבל את השינוי ויותר מכך – להתמודד אתו. אין להתעלם מן העובדה, שקיימים "קשרי דם" בין סבא/סבתא ונכדים ושקיים רצון לשמור עליהם. הרצון לשמור, לתמוך ולעזור לנכדים דווקא בתקופה קשה עומד, לפי ממצאי מחקרנו, בניגוד לרצון וליכולת של ראש המשפחה לסיים את

התמיכה ושל קבלתה כפי שהוזכר יש הלימה למודל המקובל של בקשת עזרה. ההבדל הוא בפערים בין ה"רצוי" ל"מצוי". לגבי חברים קיים רצון לקבל מהם תמיכה רבה יותר מזו הניתנת. אשר לעזרה ממשפחת המוצא של בן/בת הזוג לשעבר, קיים פער בין רצון המשפחה להעניק תמיכה חברתית ובין רצון האדם הגרוש לקבלה.

לדעת בל (Bell, 1981) אחת ההתנהגויות המצופות מידיד היא קבלה של ה"אחר" ולפיכך הגרוש מעוניין בתמיכת חברים בתקופת ההסתגלות לגירושין. צ'יריבוגה, שטיין ורוברט (Chiriboga, Stein, Robert, 1978) בדקו את המקורות ואת השימושים שאנשים מתגרשים עושים ב"רשת החברתית". ממצאיהם מצביעים על כך, שבמהלך ההסתגלות הגרושים מעדיפים לפנות לחברים יותר מאשר לכל גורם תומך אחר. בארץ, שבה ה"רשת החברתית" צפופה, והידידויות מתגבשות בתקופות חשובות בחיים, כגון תקופת השירות הצבאי, החברים נמצאים בדילמה של נאמנויות. במקרים רבים החברים נדרשים לנקוט עמדה בדודה של "לויאליות" לאחד מבני הזוג. כתוצאה מהתלבטות זו דווקא בתקופה, שבה הגרוש והגרושה מעוניינים (לפי ממצאי המחקר) בעזרה, בעזרת החברים, היא אינה ניתנת בפועל. בעוד שתמיכה מצד חברים ניתנת ללא היסוסים בתקופות משבר מסוג אחר, כמו אובדן או חולי. הפער בין הצורך של הגרוש והגרושה המסתגלים בעזרת החברים ובין יכולתם להעניק את תמיכתם במשבר הגירושין נובע גם מכך, שמשבר זה נוגע למעשה בכל אדם נשוי. זוגות רבים נתונים לא אחת בהתלבטות ובקשיים אישיים הכרוכים בחיי הנישואין. מצד אחד קיימות תופעות של קנאה על ה"אומץ" שגילה המתגרש, ומצד שני – ביקורת על כך שהיחיד מעדיף את עצמו מול ערך "המשפחה".

"חברות" עם ההורה שהילד בחזקתו. קיים חשש, שהילד יאלץ לעמוד מול עימות משפחתי נוסף. סבא וסבתא אמנם יכולים להיות מקור תמיכה, אך גם מקור של לחץ, אם אין הסכמה בין המבוגרים (ההורים) על מהות הקשר והסדרי הביקורים. לפיכך דרדיין מציע, שבית משפט יגדיר האם הקשר יעזור או יפריע להסתגלות הילדים על-פי קריטריונים, כגון אווירה תומכת ומקבלת, ערכים מוסריים ואישיים, גישה חיובית להתפתחות הילד ויכולת הילדים ליהנות מקשר עם הסבא והסבתא.

וילקס ומלוויל (Wilks & Melville, 1990) חקרו 75 משפחות שטופלו בקליניקה של בית-דין למשפחה בפלורידה ומצאו שבי-67% מן המקרים שהובאו לדיון נתקבלה הכרעה לטובת מעורבות הסבא והסבתא בחיי הילד לאור התרשמות חיובית של בתי-המשפט. בארץ טרם קיבל נושא זה ביטוי אמפירי במחקרים שנערכו על תמיכת המשפחה. הנושא גם לא קיבל מקום בולט בהסכמי הגירושין. הסבר אפשרי לכך הוא, שבארץ המשפחה המורחבת עדיין עסוקה ב"עמדות החברה" וברגשות אשם וטרם התפנתה למיסוד חוקי של המשך היחסים עם משפחת המוצא.

המחקר הנוכחי בדק את ראש המשפחה החד-הורית ה"אימהית", לעומת ראש המשפחה החד-הורית ה"אבהית" בשלבי ההסתגלות לגירושין, בשעת שינוי הסטאטוס מ"נשוי" ל"גרוש" וההתמודדות עם העמידה במשימות המתחייבות מכך. שלב זה הוא חלק מתהליך ארוך של "להיעשות גרוש", שחלק מכריע ממנו הוא המאמץ להגיע להחלטה, שחיי הנישואין הגיעו למבוי סתום. החלטה זו מכילה מרכיבים אישיים, מודעים ולא-מודעים, חברתיים וכלכליים.

מערך המחקר בדק פנייה לעזרה בשלב קריטי זה ומצא, שגם בשלב זה קיימים

הקשר, שחלק ממשמעויותיו הוא שינוי בסגנון התמיכה. לדעתם של וילקס ומלוויל (Wilks & Melville, 1990), בעשור האחרון התחלפה הרגשת האשמה של הורי הגרושים עקב גירושי בנם/בתם בהגברת תחושת האחריות הכלכלית לילדים. הם מוצאים את עצמם מחפשים איזון בין להיות ל"עזר" או ל"הפרעה" (Johnson, 1986). בני הזוג נוטים לשמור על קשר עם הנכדים במהלך הגירושין. בלאו (Blau, 1984) טוען, שסבים וסבתות רואים את נכדיהם באור אידיאלי. לפיכך הם מרעיפים עליהם חיבה ללא עונש. יחד עם זאת הסבים והסבתות נוטלים על עצמם לספק את הסמכות והמנהיגות, שאולי חסרה במשפחה בתקופת המעבר. נוסף על כך, סבים וסבתות מעוניינים להעניק תמיכה למשפחה החד-הורית לא אחת כדי לספק צרכים שלהם למלא את ה"קן המתרוקן" ולהתנסות מחדש בגידול הילדים בדרך של מתן עזרה בגידול הנכדים. סבים וסבתות מתוארים כמשליכים את תקוותיהם למלא את צורכיהם הנרקיסטיים באמצעות הנכדים ומצפים להחיות מחדש מערכת זאת (Benedek, 1970).

מעורבות משפחת המוצא של בן-הזוג לשעבר מעכבת את ההסתגלות לפרידה אצל בן-הזוג ואת התקדמות התהליך של בניית חיים חדשים.

על בסיס הקונפליקט בין רצון המשפחה לתמיכה (רצוי) ובין עזרתם בפועל (מצוי) עלה הצורך למסד בצורה חוקית את הקשר בין משפחת בן/בת הזוג לשעבר ובין הנכדים. צורך זה בא לידי ביטוי בדרישת המשפחה לגבש הסדרי התראות ("סדרי ראייה" בלשון המשפטנים) עם הנכדים כחלק מהסכם הגירושין (Wilks & Melvills, 1990).

דרדיין (Derdeyn, 1985) טוען, שקשה להאמין שמצב שנפתר בעזרת התערבות של בית-המשפט יכול להיעשות בדרך של

בהבדלים המופיעים בהתנהגות המתגרשים בכל הנוגע לבקשת עזרה בשלבים שונים של תהליך הגירושין, תוך התייחסות לפרמטרים כגון חיפוש עזרה מאנשי מקצוע במערכת הלא-פורמלית, לעומת חיפוש עזרה מאנשי מקצוע במערכת הפורמלית (ינון, מלמד, 1986).

מחקר זה פתח צוהר ראשוני למאפייני סגנון התמיכה של גברים (בהשוואה לסגנון התמיכה של נשים) העוסקים בתפקידים נשיים "מסורתיים" ומקומה של התמיכה בתחושת הרווחה האישית וביכולתה לתרום לטיב יחסי המשפחה. המחקרים שייעשו בעתיד יעסקו באיפיוני מערכת התמיכה של גברים נושאי תפקידים "נשיים" ובהשלכותיה.

הבדלים בין נשים לגברים. ראשי משפחה חד-הורית "אבהית" העדיפו להתמודד עם המצב בכוחות עצמם ולהשתמש במשאביהם האישיים, בעוד שראשי משפחה חד-הורית "אימהית" פנו לעזרה מקצועית. גברים ונשים כאחד פנו לעזרה מקצועית בשלבי ההחלטה להתגרש יותר מאשר בשלבי ההסתגלות. ניתן לזקוף זאת לרמה הגבוהה של המצוקה הרגשית וגם לצורך באינפורמציה הדרושה לקבלת החלטות. רוב המחקרים דנים בתמיכה ובבקשת עזרה בגירושין כמכלול, ואין דיפרנציאציה לגבי שלבים שונים של משבר הגירושין, כפי שהם מוכרים בספרות התיאורטית (Kaslow & Schwartz, 1987). יש מקום אפוא להרחיב את המחקר העוסק

ביבליוגרפיה

- דותן, מ', הסתגלות נשים לחיים לבד, השפעת תהליך ההיפרדות (עבודה לתואר מ.א. אוניברסיטת תל-אביב, 1985).
- טייכמן, י', ברגר, ר', הריס-זיו, ד', בלמוט, ר', "הערכת משפחות, המודל הסירקומפלקסי (נתונים ראשוניים)", שיחות, 1 (1987), עמ' 16-26.
- ינון, י', מלמד, ט', "הקשר בין טיב ההתייחסות אל הרשת החברתית ובין חיפוש עזרה מסוכני עזרה שונים", בטחון סוציאלי, 23 (1986), עמ' 126-141.
- כהן, א', משפחה חד-הורית. תפישת תפקיד מין, דרכי התמודדות, תחושת רווחה של אבות ואמהות גרושים המגדלים ילדיהם בעצמם (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 1992).
- לוקסנבורג, א', אחרי הגירושין: הקשר בין מעורבות ורמת הסתגלות של אמהות חד-הוריות (עבודה לתואר מ.א., אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 1987).
- מינוחין, ס', קליידוסקופ משפחתי, הוצאת ספריית פועלים, תל-אביב, 1984.
- ססח, נ', גברים ונשים במעבר הגירושין (עבודה לתואר מ.א., אוניברסיטת חיפה, חיפה, 1983).
- Ambert, A.M., "Relationship with Former In-Laws After Divorce: A Research Note", *Journal of Marriage and the Family*, 50 (1988), pp. 679-686.
- Ames, R., & Lau, S., "An Attributional Analysis of Student Help-seeking in Academic Settings", *Journal of Educational Psychology*, 74 (1982), pp. 414-423.
- Bell, R., *Worlds of Friendships*, Sage Publications, London, 1981
- Benedek, T., "Parenthood During the Life Cycle," in: J. Anthony & T. Benedek (eds.), *Parenthood: Its Psychology and Psychopathology*, Little, Brown & Company, Boston, 1970, pp. 185-205.

- Berman, W.H., & Turk, D.C., "Adaptation to Divorce: Problems and Coping Strategies", *Journal of Marriage and the Family*, 43 (1981), pp. 179-189.
- Blau, T.H., "An Evaluative Study of the Role of the Grandparent in the Best Interest of the Child", *American Journal of Family Therapy*, 12 (1984), pp. 46-50.
- Bowen, G.L., "Single Fathers in the Air Force", *Social Case Work*, 18 (1987), pp. 339-344.
- Bradburn, N., *The Structure of Psychological Well-Being*, Aldine, Chicago, 1969.
- Burke, R.I., & Weir, T., "Husband-Wife Helping Relationships as Moderators of Experienced Stress: The 'Mentall Hygiene' Function in Marriage", in: H.I. McCubbin et al. (eds.), *Family Stress, Coping and Social Support*, Thomas Springfield, Ill., 1982, pp. 221-238.
- Caplan, G., *Support Systems and Community Mental Health*, Behavioral Publications, New York, 1974.
- Chiriboga, D., Stein, J. & Robert, J., "Psychological Well-Being During Marital Separation", *Journal of Divorce*, 2 (1978), pp. 21-36.
- Clarke-Stewart, K.A., & Bailey, B., "Adjusting to Divorce: Why Do Men Have it Easier?", *Journal of Divorce*, 13 (1989), pp. 75-93.
- Coney, N., & Mackey, W.C., "Perceptions of the Problems of the Divorced Father", *Journal of Divorce*, 13 (1989), pp. 81-95.
- Cronenweth, L.R. & Funst-Wilson, W., "Social Support, and the Transition to Fatherhood", *Nurs. Res.*, 30 (1981), pp. 196-201.
- Dean, A., & Ensel, W.M., "Modelling Social Support, Life Events Competence, and Depression in the Context of Age and Sex", *Journal of Community Psychology*, 10 (1982), pp. 392-408.
- Derdeyn, A.P., "Grandparent Visitation Rights: Rendering Family Dissension More Pronounced?", *American Journal of Orthopsychiatry*, 55 (1985), pp. 277-287.
- Gerstel, N., "Divorce and Kin Ties: The Importance of Gender", *Journal of Marriage and the Family*, 50 (1988), pp. 209-219.
- Golan, N., "Intervention at Time of Transition: Sources and Forms of Help", *Social Casework*, 61 (1980), pp. 259-266.
- Greif, G.L., *Single Fathers*, Lexington Books, Massachusetts, 1986.
- Holmes, T.H., & Rahe, R.M., "The Social Readjustment Rating Scale", *Journal of Psychosomatic Research*, 11 (1967), pp. 213-218.
- Johnson, C.J., "Postdivorce Reorganization of Relationship Between Divorcing Children and Their Parents", *Journal of Marriage and the Family*, 50 (1988), pp. 221-231.
- Johnson, P.J., "Divorce Mothers: Source of Support for Conflicts in Responsibilities", *Journal of Divorce*, 9 (1986), pp. 89-105.
- Kaslow, F.W., & Schwartz, L., *The Dynamics of Divorce: A Life Cycle Perspective*, Brunner/Mazel, New York, 1987.
- McLanhan, S., Wedemeyer, N., & Adelberg, T., "Network Structure, Social Support and Psychological Well-Being in the Single Parent Family", *Journal of Marriage and the Family*, 43 (1981), pp. 610-612.
- Mendes, H., "Single Fathers", *Family Coordinator*, 25 (1976), pp. 439-445.
- Olson, D.H., Russel, C.S. & Sprenkle, D.H., "Circumplex Model of Marital and Family Systems, Cohesion and Adaptability Dimensions, Family Types and Clinical Applications", *Family Process*, 18 (1979), pp. 3-28.
- Rice, J.K. & Rice, D.G., *Living Through Divorce*, The Guilford Press, New York, 1986.
- Schilling, R.F., Schinke, S.P. & Kirkham, M.A., "Coping with a Handicapped Child: Differences between Mothers and Fathers", *Social Sci. Med.*, 21 (1985), pp. 857-863.
- Spanier, G.B. & Hansen, S., "The Role of Extended Kin in Adjustment to Marital Separation", *Journal of Divorce*, 5 (1981), pp. 33-49.

- Stoked, J.P. & Wilson, D.G., "The Inventory of Socially Supportive Behaviors: Dimensionality, Prediction and Gender Differences", *American Journal of Community Psychology*, 12 (1984), pp. 53-69.
- Wallerstein, J.S., "Woman After Divorce: Preliminary Report from a Ten-Year Follow-Up", *American Journal of Orthopsychiatry*, 56 (1986), pp. 65-77.
- Weitzman, L.J., *The Divorce Revolutions: The Unexpected Social and Economic Consequences for Women and Children in America*, The Free Press, New York, 1985.
- Wheeler, L., Reis, H.T. & Nezlek, J., "Loneliness, Social Interaction and Sex Roles", *Journal of Personality and Social Psychology*, 35 (1983), pp. 742-754.
- Wilcox, N., "The Role of Social Support in Adjusting to Marital Disruption: A Network Analysis", in: B.H. Gottlieb (ed.), *Social Networks and Social Support*, Sage Publications, Beverly Hills, California, 1981, pp. 97-116.
- Wilks, C. & Melville, C., "Grandparents in Custody and Access Disputes", *Journal of Divorce*, 13 (1990) pp. 1-14.

צריכת אלכוהול ושימוש לרעה בסמים

מאת גיורא רהבי, פרופ' מאיר טייכמן¹, ד"ר צפורה ברנע ז"ל²

1. כללי

(Block & Goodman, 1978), חקרו 9,048 תלמידים בני 12-18 מעשר ערים בארצות הברית וקיבלו מתאמים חיוביים מובהקים בין צריכת אלכוהול לצריכת סמים בלתי-חוקיים.

דונובן וג'סור (Donovan & Jessor, 1985) מדווחים על מחקר שנערך על מדגם ארצי של מתכגרים (בארצות הברית $N=3,644$) בכיתות י"א וי"ב, אשר המתאמים בו (בקרב הבנים והבנות) בין שימוש באלכוהול ובסמים נעו בטווח של 0.43 עד 0.65 חוקרים אחרים (Osgood, Johnston, 1988) ניסחו נתונים של 717 תלמידי תיכון לבנים שהשתתפו במחקר "ניטור העתיד" (Monitoring the Future) אמנם, הם אינם מציגים את המתאמים הפשוטים, אך ניתוחיהם מעידים בבירור על קיומם של קשרים חיוביים בין צריכה רבה של אלכוהול בשבועיים שקדמו למחקר ובין שימוש במריחואנה ובסמים בלתי חוקיים אחרים במשך השנה האחרונה. השאלה שתעמוד בפנינו במחקר זה היא אם כן, האם בחברה הישראלית קיים קשר בין צריכת אלכוהול ובין צריכת סמים בלתי חוקיים.

מטרתו של מאמר זה היא לבדוק את הקשר בין צריכת אלכוהול לשימוש לרעה בסמים בישראל. במבט ראשון מדובר בשני תחומים שכלל אינם קשורים זה בזה: הן דעת הקהל והן החקיקה מבחינות הבחנה חדה בין סמים בלתי חוקיים (כגון: חשיש, מריחואנה, אופיום, הרואין, קוקאין) ובין חומרים פסיכואקטיביים חוקיים (כגון: יין, בירה ומשקאות אלכוהוליים אחרים). אף-על-פי שהחוקרים חוזרים ומדגישים, שאלכוהול עלול להיות ממכר מאוד ושתוצאותיו עלולות להיות הרסניות לא פחות מאלה של הסמים הבלתי-חוקיים, ההבחנה החברתית בין השניים ברורה. הבחנה זו מוליכה לציפייה שדפוסי הצריכה יהיו שונים אלה מאלה במידה רבה. הציפייה להבדלים צריכה להיות חזקה במיוחד בישראל. משום שמקובל עלינו, שצריכת אלכוהול בהיותה נורמטיבית ביהדות, נוטה להיות נפוצה מאוד, אך גם מתונה מאוד, באוכלוסייה היהודית. אולם דומה, שהממצאים האמפיריים סותרים ציפיות אלה. לדוגמה, בלוק וגודמן

* בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל והחוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

** בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל והפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב.

*** בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב.

תרגמה מאנגלית: עירא כהנמן.

בנקודת הזמן השלישית באמצעות גורם הסטייה הכללי, וגורם זה הסביר גם בין 21% ל-27% מן השימוש בסמים בלתי חוקיים. אלה הם שיעורי הסבר גבוהים למדי, אך הם משאירים מקום נרחב לגורמים מסבירים נוספים.

תהליכים סיבתיים

אישיות. אלטרנטיבה למודל הסטייה הכוללנית הוא המודל של סיבה משותפת. על-פי מודל זה קיימים גורמים אחרים שהם הסיבה וההסבר הן של צריכת אלכוהול והן של השימוש בסמים. אפשר להחשוב על מגוון של גורמים כאלה. גישה ראשית אחת, המועדפת בעיני פסיכולוגים, היא להניח את קיומן של תכונות אישיות התורמות הן לצריכת אלכוהול והן לשימוש בסמים. נראה, שמושג חיפוש הריגושים (Sensation Seeking) של זוקרמן הוא הבולט ביותר ברשימת תכונות אלה. חיפוש ריגושים מוגדר כ"צורך בחוויות ובהתנסויות מגוונות, חדשות ומורכבות, ונכונות ליטול סיכונים פיזיים וחברתיים עבור חוויות אלה" (Zuckerman, 1979). על-פי ההגדרה, הסיכונים החברתיים, הסכנות לבריאות, והשינויים במצב הרוח ובתפיסה החושית, הקשורים בשימוש בסמים ובאלכוהול, מגבירים את הסבירות שישתמשו בהם בני אדם שהם בעלי נטייה חזקה לחפש ריגושים. אין זה מפתיע אפוא, שמחקרים רבים מצאו שקיימת התאמה בין תכונה זו לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים (Zuckerman, 1985; Kohn & Coulas, 1984). לאמיתו של דבר, במחקר קודם שנערך בארץ על 1,900 תלמידי תיכון מצאו כותבי מאמר זה שזהו התנאי העקיב היחיד של צריכת סמים ואלכוהול מבין כמה מאפייני אישיות (Teichman, Barnea & Rahav, 1989). תת-תרבות. גישה אלטרנטיבית,

2. גישות תיאורטיות

א. כללי

גישה אחת להסברת הקשר בין צריכת אלכוהול וסמים מתבססת על ההנחה, שלאי אלה בני אדם יש נטייה כללית להתנהגות מפירת כללים. ג'סור וג'סור (Jessor & Jessor, 1977) מצאו, שמתבגרים המשתמשים בסמים נוטים גם להיות אלה השותים משקאות אלכוהוליים, מרמים, עוסקים בפעילות מינית מוקדמת ומרבים בהתנהגות אסורה בבית-הספר. לפי תפיסה זו, הצורות השונות של התנהגות חריגה הן גילויים של גורם כללי ומוגדר היטב של סטייה כללית. אפשר לראות את הצורות השונות של שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, חוקיים ולא חוקיים, כביטויים ספיציפיים של אותו גורם בסיסי.

מספר מחקרים מן העת האחרונה אישרו, שהמתאמים המובהקים בין התנהגויות סוטות אכן עשויים לשקף גורם כללי יותר. בארנס (Barnes, 1984) השתמש בנתונים של חתך-רוחב בחיפוש אחר הקשרים בין שימוש באלכוהול לצורות אחרות של התנהגות סוטה. הוא הסיק, שקיימות "רשתות" של התנהגות בעייתית, האחראיות לצורות השונות של התנהגות סוטה. בדיקה ממוקדת של תפיסה זאת הציגו אוסגוד ועמיתיו (Osgood, Johnston O'Malley, & Bachman, 1988), שהשתמשו בנתונים של חתך-אורך כדי לבדוק את המודל של גורם סטייה כוללני. הם בדקו זאת בעזרת התאמת מודל LISREL, אך מסקנותיהם מעורפלות במקצת: גורם הסטייה הכללי הצליח להסביר חלק מן השונות בין הנבדקים, אך נראה שהתגלו גורמים ספיציפיים יותר, המסבירים חלק משונות זו. במחקר זה מוסברים 23% מצריכת אלכוהול "כבדה" בנקודת הזמן השנייה ו-19% מצריכה זו

של צריכת אלכוהול. במידה שנורמות אלה הן עדיין הנורמות המקובלות, שתייה אינה נחשבת בהכרח סימן של בגרות, גבריות או סטייה. לפיכך אפשר לטעון, שמשמעותה של צריכת אלכוהול כמבוא או כשלב בדרך לשימוש בסמים לא-חוקיים תהיה מוגבלת או תיעדר לחלוטין.

לעומת זאת, אם קיימת התערערות של הנורמות הללו ושתיית משקאות אלכוהוליים מקבלת משמעויות אחרות, נמצא קשר בין השימוש במשקאות אלכוהוליים ובין השימוש בסמים לא חוקיים.

מבחנים ותיאוריות של ההתפתחות
אחת השאלות החשובות ביותר הניצבת היום בפני כל תיאוריה התפתחותית היא מה הם המבחנים שתיאוריה צריכה לעמוד בהם כדי להיחשב תיאור טוב של המציאות. אמנם רשימת המבחנים האלה עשויה להיות ארוכה, אבל אנו מציעים את רשימת התנאים האלה: קשר, סדר זמנים ועמידה בביקורת. ראשית, אם התנהגות מתפתחת בשלבים מצטברים, יהיה קשר סטטיסטי בין מעורבות בהתנהגויות האופייניות של כל שלב למעורבות בהתנהגויות שאיפיינו את השלבים הקודמים (אלא אם כן התנהגויות מסוג זה צפויות במפורש להצטמצם עם ההתבגרות).

מבחן הכרחי שני לתיאוריה התפתחותית הוא הדרישה לסדר זמנים של השלבים. כלומר, גיל התחלת השימוש הקבוע בחומרים שונים צריך להיות, בדרך כלל, הסדר שנקבע במודל. לבסוף, נדרשת עמידה בביקורת כמובן זה שהקשר בין הצריכה של סמים שונים לא ייעלם כאשר יועמדו בביקורת כמה משתני רקע (כגון: מין, גיל, מוצא אתני). כלומר, ההשערה אמורה להיות תקפה כשמדובר בתת-אוכלוסיות שונות. מטרתנו היא אפוא לבדוק באיזו מידה

סוציולוגית מטבעה, היא לחפש את ההסבר להתאמה בין שימוש בסמים ובאלכוהול ברקע החברתי-תרבותי של הנפשות הפועלות. למשל, אפשר להעלות השערה, שתרבות המדגישה את ערך הפיכחות מצמצמת את השימוש של חבריה הן באלכוהול והן בחומרים פסיכואקטיביים אחרים. גורם זה, והשפעות תרבותיות וחברתיות נוספות של החברה ושל מגזרים ספציפיים שלה, עשויים להסביר חלק גדול מן השונות בין פרטים הן בצריכת אלכוהול והן בצריכת סמים.

התפתחות הדרגתית. אבל ההשערה הידועה ביותר בעניין הקשר בין שימוש בסמים לאלכוהול היא ההשערה ההתפתחותית, או השערת השלבים. על-פי השערה תיאורטית זו, השימוש בסמים הוא תופעה שיש בה התפתחות: ניתן להבחין במספר שלבים ברורים למדי בדפוס תחילת השימוש בחומרים פסיכואקטיביים.

שלבי התפתחות אלה מגדירים את סוגי הסמים הנצרכים ואדם מגיע בדרך כלל לשלב זה או אחר רק לאחר שעבר את השלבים הקודמים. קנדל (1980) זיהתה מעבר משימוש בבירה לשימוש במשקאות אלכוהוליים חריפים ובטבק, לשימוש במריחואנה ורק לאחר מכן בסמים לא חוקיים אחרים.

קנדל היתה ערה לכך שהשלבים המתוארים במחקרה היו תלויי-תרבות ומיוחדים לארצות הברית של שנות ה-70 וה-80 של המאה. הקשרים תרבותיים, חברתיים וכלכליים שונים עשויים להוביל לשלבי התפתחות שונים, או להעדרם של שלבים כאלה.

משום כך מעניין במיוחד לבדוק את מודל השלבים בישראל: אוכלוסייתה היהודית ברובה התחנכה בתרבות, שבה הנורמה המקובלת היא של צריכת אלכוהול מוגבלת וקיימת בה התנגדות החזקה לשכרות כך שזו כמעט שאינה נראית לעין. איפוק ושתייה מוגבלת ומרוסנת הן הנורמות המסורתיות

לעברית בידי שוהם ועמיתיו (Shoham et al., 1974).

בשל הדמיון הרב בין הממצאים נציג בחלק מן הלוחות והתרשימים רק את נתוני אחד המדגמים.

4. ממצאים

קשר

השאלה הראשונה, ואולי החשובה ביותר, שיש לשאול על הנתונים היא האם צריכת אלכוהול אכן קשורה או אינה קשורה לצריכת חומרים פסיכואקטיביים אחרים. לוח מס' 1 מציג נתונים על הקשרים בין צריכת אלכוהול לצריכת סמים. כלוח מובאים אחוזי המשתמשים בסמים בקרב צרכני אלכוהול בהשוואה לאחוז המקביל בקרב אלה שאינם שותים. מסתבר, ש-6.56% מבין הנבדקים ששתו יין בשבוע האחרון השתמשו בחשיש (בשנה האחרונה), ואילו בין אלה שלא שתו יין באותה תקופה היה אחוז המשתמשים בחשיש 1.82%. ברור, ששיעור השימוש בחשיש גבוה יותר (פי 3.60) בקרב השותים. ממצאים דומים עלו לגבי כל אחת מקבוצות הסמים ולגבי כל אחד מסוגי המשקאות האלכוהוליים.

על הקשר בין השתייה לשימוש בסמים מצביע היחס בין השימוש בסמים בקרב השותים בהשוואה לאלה שאינם שותים. כפי שנאמר לעיל, שיעור השימוש בחשיש בקרב שותי היין גדול פי 3.6 מאשר בקרב הלא-שותים. כל היחסים כלוח מס' 1 גדולים מ-1.00, כלומר, לכל צירוף של משקה אלכוהולי ושימוש בסם בלתי חוקי, ה"שותים" צורכים סמים יותר מאשר ה"לא-שותים".

הקשר בין צריכת אלכוהול לשימוש בסמים בולט עוד יותר כאשר מציגים את צריכת

הנתונים שנאספו בארץ תומכים בגישה ההתפתחותית בהתאם לקריטריונים שצוינו לעיל.

3. המחקר הנוכחי

המחקר הנוכחי הוא ניסיון לבחון את קיומו של רצף מסודר של צריכת סמים, שבו צריכת אלכוהול משמשת שער-כניסה, או שלב ההתחלה של כל שימוש בסמים. דבר זה נוסח במפורש במודל השלבים של קנדל (Kandel, 1975, 1980). על-פי מודל זה, שלבי השימוש בסמים הם: (1) אי-שימוש; (2) בירה או יין; (3) משקאות חריפים או סיגריות; (4) מריחואנה; (5) סמים בלתי-חוקיים אחרים. כלומר, השימוש בסמים בלתי-חוקיים בא אחרי השימוש בסמים חוקיים, והמשקאות האלכוהוליים ה"קלים יותר" (בירה או יין) הם השלב הראשון בתהליך.

מדגמים

מאמר זה מבוסס על מדגם של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל, שנחקר בשנת 1989. מדגם זה בוסס על מדגם שטח מייצג של משקי בית יהודיים. 5,820 איש בגיל 18-40 רואיינו בבתיהם ונתבקשו להשיב בעצמם על חלק השאלון המתייחס לשימוש בסמים. המדגם השני כולל 8,151 תלמידי בתי-ספר על-יסודיים (מכיתות ז'–י"ב). זהו מדגם מייצג של קרוב ל-300 כיתות מכל סוגי בתי-הספר, הן אלה שבפיקוח משרד החינוך והתרבות והן אלה שבפיקוחו של משרד העבודה והרווחה. כמו-כן נכללו במדגם זה כיתות ותלמידים מן המגזר הערבי. לכל הנבדקים הובטח שיישמרו האנונימיות של השאלונים וסודיות התשובות. השאלונים התבססו על השאלונים של קנדל, שתורגמו

לוח מס' 1. אחוזי שימוש בסמים (בשנה הקודמת)
והשימוש באלכוהול (בשבוע הקודם) (מבוגרים)

אלכוהול	חשיש	סמי הרגעה	אמפטמינים	אופיאטים	מתדון	סם כלשהוא
יין						
כן	6.56	5.25	1.80	0.57	0.49	11.31
לא	1.82	3.42	1.05	0.19	0.17	5.62
יחס	3.60	1.54	1.71	3.00	2.88	2.01
בירה						
כן	6.45	4.52	1.21	0.66	0.48	10.48
לא	1.37	3.52	1.20	0.12	0.14	5.36
יחס	4.71	1.28	1.01	5.5	3.43	1.96
משקאות חריפים						
כן	9.73	5.98	1.88	1.03	0.85	14.51
לא	2.04	3.56	1.13	0.19	0.17	5.95
יחס	4.77	1.68	1.66	5.42	5.00	2.44

לשימוש בסמים חזק יותר מאשר בקרב
המבוגרים.

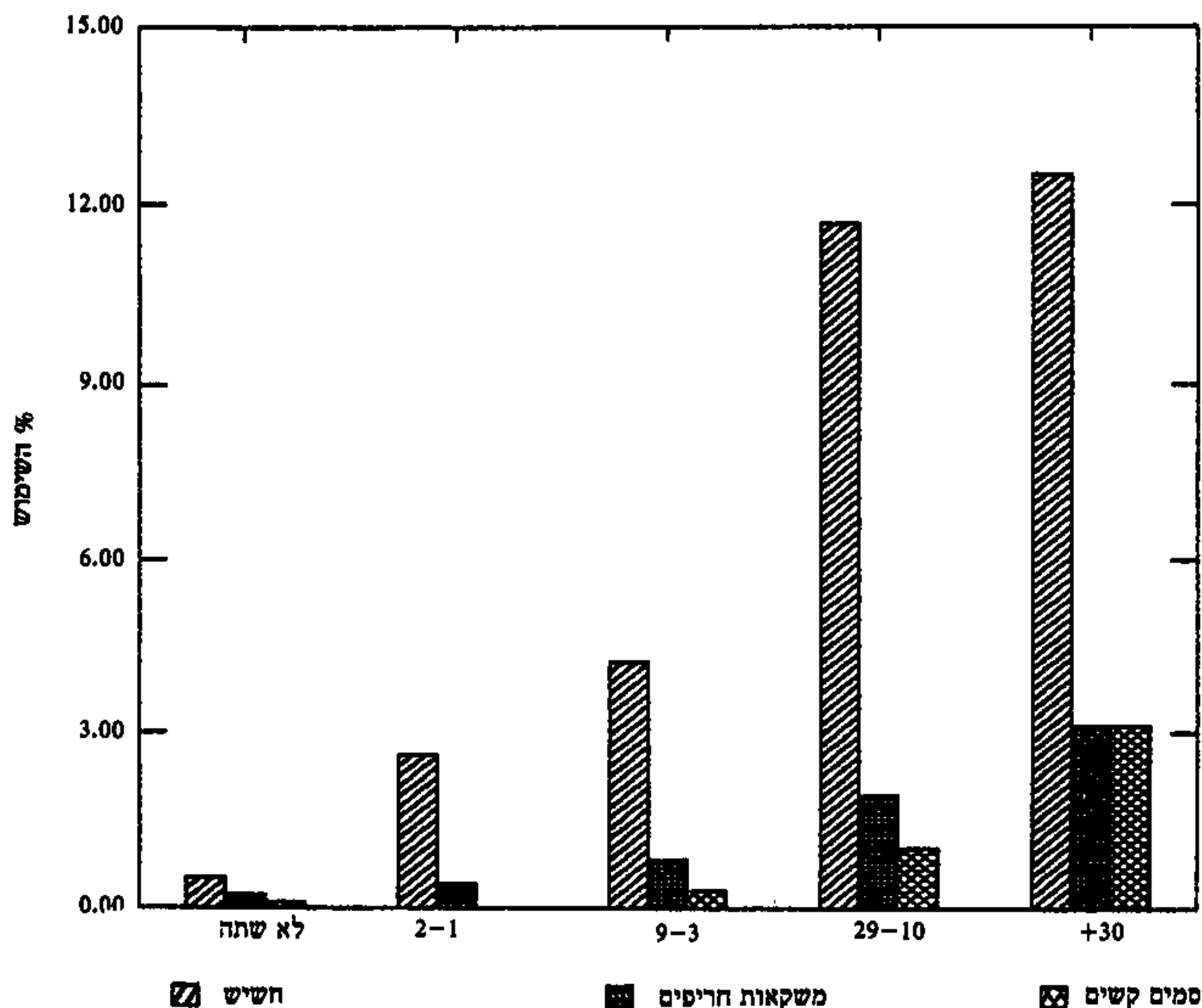
דרך פשוטה יותר לבדוק את עוצמתם של
קשרים אלה היא באמצעות מקדמי מתאם.
לוח מס' 2 מציג את המתאמים בין צריכת
אלכוהול לשימוש בסמים עבור כל אחד משני
תת-המדגמים.

נראה, שמקדמים אלה מבליטים את
מה שאפשר היה לראות בלוח מס' 1:
ראשית, צריכת אלכוהול נראית קשורה
לשימוש בחשיש יותר מאשר לשימוש
בחומרים אחרים. שנית, המתאמים בתת-
המדגם של התלמידים גבוהים בהרבה
מאשר בתת-המדגם של המבוגרים. הבדל
זה עשוי לרמוז על כך, שהמתאמים (לפחות
בחלקם) מלאכותיים ומשקפים את ההשפעות
של הבדלי גיל על צריכת כל החומרים
הפסיכואקטיביים (כלומר, שתיית אלכוהול,
עישון, שימוש בסמים. כולם עולים עם הגיל,
ללא תלות זה בזה). שלישית, נראה, שבקרב

האלכוהול לא כריכוטומיה (שותים לעומת
לא-שותים), אלא כמשתנה בעל מספר דרגות.
תרשים מס' 1 מציג את אחוז המשתמשים
בסם לפי קבוצות של שכיחות השתייה.
בקרב המשיבים שדיווחו שלא שתו משקאות
חריפים (כגון: ויסקי, ברנדי או וודקה) במשך
החודש האחרון, דיווחו 0.5% על שימוש
כלשהו בחשיש. אחוז זה גדל ל-2.6% אצל
אלה שדיווחו על שתיית כוס אחת או שתיים
ול-4.2% אצל אלה ששתו בין 3 ל-9 פעמים
במשך החודש האחרון. אחרי זה המספרים
עולים באופן תדיר ל-12% מאלה ששתו לעתים
קרובות (10 עד 29 פעמים ו-30 פעם ויותר).
העקומות עבור שימוש בלתי חוקי בתרופות
(גלולות הרגעה ואמפטמינים) ובסמים קשים
מגלות מגמה דומה מאוד, אם גם ברמה
נמוכה בהרבה.

עקומות דומות אך תלולות הרבה יותר
נמצאו בתת-המדגם של התלמידים. כלומר,
בקרב תלמידי תיכון הקשר בין אלכוהול

תרשים מס' 1. שימוש בסמים לחודש לפי צריכת משקאות חריפים

של אי אלה תת-אוכלוסיות להשתמש הן באלכוהול והן בסמים בלתי חוקיים. לדוגמה, סביר להניח שגברים ישתמשו יותר הן באלכוהול והן בסמים. כמו-כן, כפי שכבר נאמר, אחדים מן המתאמים שהתקבלו בקרב תלמידי תיכון עשויים לשקף הבדלי גיל: קרוב לוודאי שתלמידים מבוגרים ישתמשו יותר בחומר כלשהו פשוט מפני שמתבגרים מבוגרים יותר נוטים להיות מרוסנים פחות ברבות מהתנהגויותיהם.

לחלופין, אפשר לטעון, שאותם גורמים בסיסיים פועלים כסיבות הן לצריכת אלכוהול והן לשימוש בסמים. כך, למשל, תכונות

התלמידים צריכת משקאות אלכוהוליים חריפים קשורה יותר לשימוש בסמים מאשר צריכת יין ובירה. אפשר שהדבר נובע מכך, שצריכת יין ובירה בקרב הנוער מקובלת מבחינה חברתית יותר מאשר שימוש במשקאות חריפים.

פיקוח על גורמים אלטרנטיביים הנתונים שהוצגו עד כה מתאימים למודל הסיבתי, או ההתפתחותי, אבל לא קשה למצוא הסברים אלטרנטיביים לדפוסים אלה. האלטרנטיבה הברורה ביותר היא, שהמתאמים אינם אלא תוצאה של נטייתן

לוח מס' 2. מתאמים בין צריכת אלכוהול (בשבוע הקודם) וסמים (בשנה הקודמת)

אלכוהול	חשיש	סמי הרגעה	אמפטמינים	אופיאטים
תלמידי תיכון				
יין	.21	.20	.18	.21
בירה	.25	.16	.16	.20
משקאות חריפים	.36	.25	.24	.31
מבוגרים				
יין	.11	.07	.03	.04
בירה	.16	.04	.01	.05
משקאות חריפים	.14	.06	.02	.05

צפיפות דיור והשכלה, או השכלת האב כשמדובר בתלמידים), חרדה (מצב ותכונה), מצב רוח דיכאוני, חיפוש ריגושים ויחסים עם חברים ובן או בת זוג (עם הורים, כשמדובר בתלמידים).

לוח מס' 3 מציג את התוצאות העיקריות של ניתוח שני המדגמים. הלוח מציג את מקדמי ביתא בגרסיות של שימוש בסמים על אלכוהול כששאר המשתנים העצמאיים קבועים. לגבי כל מדגם חושבו ארבע גרסיות לכל משתנה תלוי (שימוש בחשיש, כדורי הרגעה, אופיאטים ומספר סוגי הסמים הבלתי חוקיים השונים שנצרכו בשנה האחרונה). כל המקדמים בלוח מס' 3 הם חיוביים וכמעט כולם מובהקים ברמה של 0.05. גם הפעם המקדמים נמוכים יותר בתת-מדגם הבוגרים, ובמקרים אחדים הם נמוכים עד כדי כך שאפשר לראותם כזניחים, בעוד שאלה של תלמידי התיכון משמעותיים למדי. מעניין,

אישיות, כגון חיפוש ריגושים או חרדה, עלולות להביא אדם לצריכת חומרים שונים כאמצעי להפחתת דחף או כ"ריפוי" עצמי. גורמים חברתיים אחרים עשויים למלא תפקיד דומה: סטטוס חברתי-כלכלי נמוך עשוי להיות קשור לשימוש בחומר פסיכואקטיבי, אם כתגובה אנומית ואם כגילוי של תת-תרבות סוטה.

כדי לבדוק אלטרנטיבות אלה חושבה סידרה של גרסיות מרובות. בחישובים אלה שימשה צריכת סמים בלתי חוקיים בשנה האחרונה כמשתנה התלוי, וצריכת אלכוהול היתה המשתנה העצמאי העיקרי. חושבו ארבע גרסיות לכל אחת מקבוצות הסמים, אחת לכל סוג של משקה אלכוהולי במשך השבוע האחרון כמשתנה עצמאי, ואחת עם מספר המשקאות האלה¹. המשתנים העצמאיים האחרים היו גיל, מין (משתנה מדומה), סטטוס חברתי-כלכלי (SES), כולל

1 לגבי השימוש בסמים בלתי חוקיים היה הכרח לקחת את השנה האחרונה כתקופת התייחסות, משום ששכיחות השימוש בחודש האחרון נמוכה מאוד. לגבי אלכוהול, השימוש בשבוע האחרון מבחין בין קבוצות שונות טוב יותר מאשר השימוש בשנה האחרונה. יחד עם זאת, תוצאות דומות הושגו כאשר תקופת התייחסות לאלכוהול היתה בשנה האחרונה.

לוח מס' 3. השפעת צריכת אלכוהול על צריכת סמים לאחר ביקורת של גיל, מין, תכונות נפשיות ויחסים בעלי משמעות עם אחרים (מקדמי ביתא)

אלכוהול	חשיש	סמי הרגעה	אופיאטים	סם כלשהו
חלמידים				
יין	.23	.23	.28	.29
בירה	.25	.18	.25	.26
משקאות חריפים	.34	.30	.39	.40
סה"כ משקאות	.34	.29	.38	.38
מבוגרים				
יין	.05	.09	.05	.10
בירה	.04	.07	*.03	.07
משקאות חריפים	.06	.07	.04	.10
סה"כ משקאות	.07	.11	.06	.12

* לא מובהק ברמה של 0.05.

מבין אלה שעישנו אי-פעם סיגריות ושתו, התחילו בשתיית יין לאחר שהחלו לעשן. מבין אלה ששתו יין והשתמשו בחשיש, 66% שתו יין לפני שהתחילו להשתמש בחשיש; ומאלה ששתו אי-פעם משקאות חריפים והשתמשו בחשיש – 50% התחילו בשתיית משקאות בגיל מוקדם יותר מן הגיל שבו החלו להשתמש בחשיש (הלוח מציג רק את נתוני מדגם המבוגרים, בשל ההנחה שהמתבגרים עדיין נמצאים בעיצומו של התהליך).

בכל אחד מטורי לוח מס' 4 המתייחסים לסמים בלתי חוקיים מציינים המספרים 50% או יותר. פירוש הדבר, שרוב הנבדקים שצרכו אי-פעם הן אלכוהול והן סמים בלתי חוקיים התחילו לצרוך סמים לאחר שכבר צרכו משקאות אלכוהוליים. רוב זה מונה בין חצי לשני שלישים כשמדובר בחשיש, והוא גבוה הרבה יותר (70%–96%) כשמדובר בסמים אחרים.

שבעוד שמקדמי המתאם במדגם המבוגרים איבדו חלק מכוחם, אלה שבמדגם התלמידים כנראה התחזקו במקצת. כלומר, המשתנים המפוקחים למעשה הסתירו חלק מן הקשרים בין אלכוהול לסמים.

בהתייחסות לממצאים המוצגים בלוח זה, הרבה יותר קשה לטעון שהמתאמים הם מלאכותיים. טענה כזאת תחייב להצביע על גורם הקשור באופן מובהק לשימוש באלכוהול ובסמים ושאינו קשור למשתנים המבוקרים.

סדר הזמנים

ולבסוף, כל טענה בדבר ההשפעה של צריכת אלכוהול על השימוש בסמים חייבת להתחשב בסדר הזמנים של השימוש בחומרים השונים. לוח מס' 4 מציג את גיל התחלת השימוש בסמים בהשוואה לגיל ההתחלה בצריכת משקאות אלכוהוליים. הוא מראה, ש-31%

לוח מס' 4. גיל התחלה יחסי (מבוגרים): אתח המתחילים להשתמש בכל חומר המצוין בשורה העליונה, לאחר שימוש בחומר המצוין בטור שמימין

מדרג	אופיאטים	סמי מרץ	תרופות הרגעה	חשיש	סיגריות	
90	100	84	96	77	—	סיגריות
89	88	82	86	66	31	יין
82	85	75	80	65	26	בירה
73	79	70	73	50	15	משקאות חריפים

ובהכללתם של נתונים אלה. המחקר נערך בישראל, שתרבותה היהודית סובלנית מאוד כלפי צריכה מאופקת של אלכוהול, אך מתייחסת בחריפות לשתייה מרובה ולשכרות. אפשר שהתהליך שונה מאוד במקומות שבהם יש לסובלנות דפוס שונה.

אולי חשובה אף יותר העובדה, שהמידע המצוי בידינו על השימוש באלכוהול והשימוש בסמים הופק משאלונים. ניתן לשער, שחלק בלתי מבוטל מן המשתנה התלוי הנמדד איננו באמת צריכת סמים או משקאות, אלא הנכונות להודות בהתנהגות כזאת ולדווח עליה. הנתונים שלנו אינם נותנים בידינו אמצעים לבחון אפשרות כזאת. אנו יכולים רק להיעזר במחקרים קודמים, במדינות אחרות (ראה למשל, Johnston & O'Malley, 1985) ובישראל (Barnea, Rahav & Teichman, 1987) שאישרו את מהימנותם ותוקפם של שאלונים בהקשר זה.

5. סיכום

ממצאי הסקר מעלים, שהשימוש בסמים קשור לצריכת אלכוהול, שקשר זה אמיתי ואינו נעלם כאשר מבקרים משתנים נוספים, ושהתחלת השימוש באלכוהול קודמת להתחלת השימוש בסמים בלתי חוקיים. נראה שממצאים אלה תומכים בהשערה ההתפתחותית. אולם אין לראות בהשערה זאת משום תיאור של תהליך דטרמיניסטי. תהיה זו טעות לטעון שצריכת אלכוהול "מובילה" לשימוש בסמים, ולא יהיה זה מדויק למרות שצריכת אלכוהול היא שלב הכרחי בתהליך. לפי הנתונים שלנו, בעוד שצריכת אלכוהול בהחלט קשורה להסתברות גבוהה יותר של צריכת סמים, אחדות מהסתברויות אלה רחוקות מלהצביע על מסלול "הכרחי". לבסוף, יש לנקוט זהירות בפירושם

ביבליוגרפיה

- Barnea, Zipora, Rahav, G. & Teichman, M., "The Reliability and Consistency of Self-Reports on Substance Use in a Longitudinal Study", *British Journal of Addiction*, 82 (1987), pp. 891-898.
- Branes, G.M., "Adolescent Alcohol Abuse and Other Problem Behaviors: Their Relationships and Common Parental Influences", *Journal of Youth and Adolescence*, 13 (1984), pp. 329-348.
- Barnes, F.M. & Welt, J.W., "Adolescent Alcohol Abuse: Subgroup Differences and Relationships to Other Problem Behaviors", *Journal of Adolescent Research*, 1 (1986), pp. 79-94.
- Block, J.R. & Goodman, N., "Illicit Drug Use and Consumption of Alcohol, Tobacco and Over-the-Counter Medicine among Adolescents", *International Journal of the Addictions*, 13 (1978), pp. 933-946.
- Busman, Brad J. & Cooper, Harries M., "Effects of Alcohol on Human Aggression: An Integrative Research Review", *Psychological Bulletin*, 107 (1990), pp. 341-354.
- Donovan, J.E. & Jessor, S.L., "Structure of Problem Behavior in Adolescence and Young Adulthood", *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 53 (1985), pp. 341-354.
- Jessor, R. & Jessor, S.L., *Problem Behavior and Psychosocial Development*, Academic Press, New York, 1977.
- Johnston, Lloyd D. & O'Malley, Patrick M., "Issues in the Validity and Population Coverage in Student Surveys of Drug Use", in: B. Rouse, N.J. Kozel & L.G. Richards (eds.), *Self Report Methods of Estimating Drug Use: Meeting Current Challenges to Validity*, NIDA, Washington, D.C., 1985.
- Kandel, Denise, "Stages in Adolescent Involvement in Drug Use", *Science*, 190 (1975), pp. 912-914.
- Kohn, P.M. & Coulas, J.T., "Sensation Seeking, Augmenting-Reducing, and the Perceived and Preferred Effects of Drugs", *Journal of Personality and Social Psychology*, 48 (1985), pp. 99-106.
- Newcomb, M.D. & McGee, Linda, "Adolescent Alcohol Use and Other Delinquent Behaviors: A One-Year Longitudinal Analysis Controlling for Sensation Seeking", *Criminal Justice and Behavior*, 16 (1989), pp. 345-369.
- Osgood, D., Johnston, L.D., O'Malley, P.M., & Bachman, J.G., "The Generality of Deviance in Late Adolescence and Early Adulthood", *American Sociological Review*, 53 (1988), pp. 81-93.
- Shoham, Sh. G., Geva, N., Kliger, Dina & Hai, Tami, "Drug Use Among Israeli Youth: Epidemiological Pilot Study", *Bulletin on Narcotics*, 26 (1974), pp. 9-28.
- Teichman, M., Barnea, Zipora & Rahav, G., "Personality and Substance Use Among Adolescents: A Longitudinal Journal of the Addictions", 24 (1989b), pp. 87-99.
- Zuckerman, M., *Sensation Seeking: Beyond the Optimal Level of Arousal*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1983, pp. 202-220.

העודף הסמוי: השתנות ערכם של צאצאים במשפחות של בדווים מתקבעים ומעוירים-למחצה בישראל

מאת פרופ' אבינועם מאיר וד"ר יוסף בן-דוד*

של הבדווים את ערך הצאצאים לכל אורך הרצף הנוכחי, הנמשך מנוודים-למחצה עד מעוירים-למחצה. נביא את הרב-ממדיות בערכם של צאצאים בדווים, המורכב מעלות ותועלת חומריות ולא-חומריות כאחת ונסביר את אופי התמורה שחלה בערכם.

המושג "ערכם של צאצאים"

המושג "ערכם של צאצאים" בחברה תופס לאחרונה מקום מרכזי במחקר התנהגות הפריון. על-פי גישה זו מנתחים את קשרי-הגומלין בין התועלת החיובית והשלילית שמביאים צאצאים לרווחת משפחתם. הניתוח משמש בסיס להבנת תהליך קבלת ההחלטה

מבוא

התקבעות והתיישבות (Sedentarization) והעויר-למחצה (Semi-urbanization) של הבדווים הישראליים בנגב חוללו אצלם תהליכי שינוי חברתיים-כלכליים כבדי משקל. תמורות אלה הטילו את הבדווים לתוך מערבולת של דילמות הקשורות זו בזו. אחת הדילמות החמורות עניינה ערכם של הצאצאים. החברה הבדווית ידועה בשיעור הגידול הטבעי הגבוה שלה. אולם התפוצצות האוכלוסין הנובעת מכך מצויה עתה בנתיב התנגשות עם הלחץ הכלכלי הגובר, המציב בפני החברה הבדווית סוגיות חמורות בתחום התנהגות הפריון. סוגיות אלה קשורות קשר הדוק לשאלה הבסיסית יותר של ערכם של הצאצאים. במאמר זה נדון בתפיסתם

* המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המאמר הוא חלק מפרויקט על התנהגות הפריון של הבדווים בנגב, שנעשה כתמיכת מענק מן הקרן למחקר בסיסי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. מאמר זה, בשינויים קלים, הוא תרגום מאמרנו "A Latent Surplus: Changing Value of Sedentarizing and Semi-Urbanizing Nomadic Beduin Children in Israel", שהופיע ב-Urban Anthropology 21(2) (1992), pp. 137-152. תודתנו נתונה לעורך כתב-העת על הסכמתו לפרסם את המאמר בעברית. תרגמה מאנגלית: עירא כהנמן.

חומריות בניתוח ערכם של צאצאים העלתה שאלה חשובה: ערכם של צאצאים למי? שאלה זו צצה ועלתה בשנים האחרונות, בייחוד כשהחלו להשקיע מאמצים ביישום המושג ערך הצאצאים במחקר הפריון בעולם השלישי. במהלך הניסיונות מסוג זה התעוררו קשיים כאשר יושמו מושגים מערביים. בעולם המערבי המשפחה הגרעינית היא היחידה החברתית המובחנת הבסיסית לצורך קבלת החלטות בעניין צאצאים. לפיכך הסוגיה היחידה שנדונה היא ערך הצאצאים להוריהם. הערך הזה שונה במידה רבה בחברות שונות בעולם השלישי, שבהן המשפחה הגרעינית אינה אלא נדבך אחד במבנה הכללי של המשפחה המורחבת, אולם זו עדיין אינה יחידה מובחנת בסיסית. ייתכנו קבוצות התייחסות רחבות יותר (כגון שבט, בית-אב), שערך הצאצאים עשוי להיות עבורן רלוונטי מאוד ועקב כך צצות ועולות סוגיות של תגמולים לא-חומריים.

ואף-על-פי כן, מחקר נרחב על ערך הצאצאים בעולם השלישי סיפק בסיס מוצק יותר לעיצוב תיאוריה מקיפה יותר על יחס-הגומלין בין צאצאים, התנהגות הפריון ותהליכים דמוגרפיים. השאלה העיקרית העולה בהקשר זה היא באיזה שלב יתחיל הפריון בחברה מסורתית-נחשלת לרדת משיעוריו הגבוהים מאוד. קולדוול (Caldwell, 1982) בחן שאלה זו מנקודת המבט של ערכם של צאצאים וכיוון זרימת ההון בתוך המשפחה. לדעתו, כל חברה מפתחת רציונליות של פריון, שהוא תוצר של זרימת ההון הבין-דורית. חברה כפרית טיפוסית בעולם השלישי מאמצת לעצמה רציונליות של פריון גבוה מפני שההון זורם מן הצאצאים להורים. כלומר, צאצאים הם יצרני משאבים ומביאים תועלת להוריהם במשך זמן ממושך. החברה כמכלול עשויה לאמץ לעצמה נורמה חברתית המעודדת

כדבר גודל המשפחה האידיאלי והתנהגות הפריון הנגזרת מכך.

המחקר בנושא זה החל בשנות ה-60 של המאה הנוכחית, כאשר ניסו כלכלנים לנתח החלטות בעניין פריון במסגרת ניתוח ברמת המיקרו של כלכלת המשפחה (Becker, 1960; Becker & Lewis, 1973; Schultz, 1973). אולם בשנות ה-60 המאוחרות ובראשית שנות ה-70 החלו החוקרים לעמוד על כך, שערכם של צאצאים אינו מוגדר בהכרח במונחים חומריים גרידא. סוציולוגים ופסיכולוגים הציעו, שבתהליך זה גם מושגים לא-חומריים עשויים למלא תפקיד חשוב. הכרה זו הצמיחה מחקרים על ההשפעות הפסיכולוגיות של צאצאים על תהליך ההחלטה בעניין פריון המשפחה (Hoffman & Hoffman, 1973).

ברור אפוא, שהמושג של "ערך הצאצאים" הוא מורכב למדי ובין האסכולות הכלכליות ופסיכולוגיות התנהל ויכוח על מובנו הלכה למעשה. ההבחנה היסודית היא בין התגמולים הכלכליים והלא-כלכליים של הצאצאים, או בינם ובין אלה החומריים והלא-חומריים. הבחנה זו כשלעצמה אינה חדה די הצורך, שכן תגמולים לא-חומריים אחדים (כגון שביעות רצון פסיכולוגית) נובעים משביעות רצון חומרית. יחד עם זאת, תגמולים כלכליים או חומריים עשויים לכלול שיווי משקל בין תגמולים מעבודה, משירותים ומרווחים שהצאצאים מספקים מצד אחד ומהוצאות של משאבים ומאמצים הקשורים לצאצאים, מצד שני. במונחי מדידה, תגמולים כלכליים או חומריים, שצאצאים מספקים, הוגדרו בצורה ברורה למדי (למשל, Corbridge & Watson, 1985). אולם במדידת תגמולים לא-חומריים יש מורכבות גדולה בהרבה, שכן היא כוללת סוגיות סובייקטיביות רבות, שאינן ניתנות להגדרה ושאין בנות-השוואה מבחינה תרבותית.

הכללתן של תועלות חומריות ולא-

הבדווים לחפש אמצעי מחיה מחוץ לגבולות שטח זה, שהיה בעל יכולת מוגבלת לספק את הדרוש לקיומה של חקלאות מרעה או חקלאות בעל מסורתית. הבעיה החמירה עקב מספר שנות בצורת, שאפיינו את סוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 ובגלל הצורך לקבל רישיונות מרעה וחקלאות בעל מן הממשלה. עקב כך החל אורח החיים הנוודי המסורתי לסגת וחלקו היחסי במשק הבדווי הצטמצם (בן-דוד, 1982).

זה היה השלב שבו החלה התיישבות קבע נרחבת, שניצניה הופיעו עוד קודם לכן. את השלבים הראשונים של תהליך זה אפיינו התיישבות ספונטנית בעשרות כפרירים קטנים, שכל אחד מהם הכיל משפחה מורחבת אחת. שלב זה ציין גם את תחילת הפרולטרניזציה של החברה הבדווית בכלכלת השוק האזורית. רעייה וחקלאות בעל המשיכו להתקיים, אך בהיקף קטן וכך נוצרה כלכלה בדווית כפולת-פנים או דואליסטית (Marx, 1981).

התיישבות הקבע כללה תהליכים נוספים, שהם טיפוסיים לנוודים רועים במצבים דומים (Meir, 1986a), אשר החשוב בהם לענייננו הוא תהליך המעבר הדמוגרפי (Meir, 1984). מגעים עם האוכלוסייה היהודית בעלת האופי המערבי, שינוי כלכלי וסימנים ראשונים של מודרניזציה חברתית הביאו לגידול שיעור הילודה עד ל-61 לאלף ולירידת התמותה ל-6 לאלף בערך ועקב זאת היה גידול טבעי מהיר של האוכלוסייה בראשית שנות ה-70. אולם, עם התגברות המודרניזציה של החברה והעיור-למחצה החלו שיעורי הילודה והריבוי הטבעי לרדת עד 40 לאלף ו-4.4% בהתאמה, בסוף שנות ה-80 (מאיר ובן-דוד, 1990). היום אוכלוסיית הבדווים מגיעה בערך ל-80,000 נפש (מאיר ובן-דוד, 1994).

לחץ אוכלוסין נמרץ הביא לפריסה נרחבת של כפרירים חדשים, רבים מהם על אדמות

משפחה גדולה ומרובת צאצאים וליצור בדרך זו שיעורי פריון גבוהים. בחברה עירונית מודרנית צאצאים נעשים צרכנים של משאבים. כלומר, ההון זורם מהורים לצאצאים. מאחר שכמות ההון שמייצרים ההורים מוגבלת ועלות גידול הצאצאים גבוהה, בסופו של דבר תאמץ לעצמה החברה נורמה חברתית המצדדת במשפחה הקטנה, דבר שיתבטא בשיעורי פריון נמוכים. נקודת המפנה מתרחשת אפוא בשלב שבו תפקיד הצאצאים מתהפך, כלומר בשעה שהם הופכים להיות מיצרני משאבים לצרכני משאבים וערכם החומרי משתנה מחיובי לשלילי. שלב זה קשור בדרך כלל לתהליכי מודרניזציה חברתית ולעיור, העשויים לציין כעבור זמן מה את תחילת ירידת הפריון בחברה.

אחת מתרומותיה החשובות של התיאוריה של קולדוול היא שילוב של ערך הצאצאים כמושג חשוב להבנת המארג המסובך של הקשרים בין ירידת הפריון לצמיחה כלכלית, מודרניזציה חברתית ותהליכי עיור. הבדווים במדבר הנגב בישראל עברו בעשורים האחרונים תהליכים כאלה. להלן נצביע על התמורות שנבעו מהם בערכם של הצאצאים בחברה זו.

תהליכים דמוגרפיים-כלכליים ותהליכי עיור בקרב בדוויי הנגב

מאז קום המדינה בשנת 1948 מצויים הבדווים של מדבר הנגב במערכת של תהליכים אינטנסיביים. בשנות ה-50 המוקדמות הועתקה אוכלוסיית הבדווים (11,000 נפש בערך) לשטח של 1,500 קמ"ר בצפון הנגב שהיה נתון תחת ממשל צבאי. בשנותיו הראשונות של הממשל הצבאי נאסר על

חולקו לשתי קבוצות, לאורך רצף המשתרע מנוודים-למחצה דרך כפריים ועד מעוררים-למחצה: אלה שהם עדיין נוודים-למחצה (בערך 10% מן המדגם, בדומה לחלקם באוכלוסייה הכדווית הכוללת) ואלה שהם יושבי-קבע ומעוררים-למחצה. הסקר כלל ראיונות פתוחים, שבהם הביעו הכדווים משתי הקבוצות את השקפותיהם ואת דעותיהם על ערכם של צאצאים. כל הראיונות הוקלטו בשטח ולאחר מכן הועלו על הכתב. בניתוח הכתוב השתדלנו להבחין בין אמירות שעניינן התפיסות והמשמעות של הכדווים בנוגע למעמדם של צאצאים ובין אמירות שעניינן ההסברים שלהם לדפוסים ולתהליכים אלה של השינוי. לאחר מכן בחנו אמירות חוזרות אלה ותימצתנו אותן לדפוס שנראה לנו מייצג את האב-טיפוס של הקבוצה המוגדרת תוך התחשבות באותן אמירות החורגות מן האב-טיפוס. כפי שנראה בהמשך, הכדווים הנוודים-למחצה ביטאו השקפה לכידה ואחידה מאוד בדבר ערכם של צאצאים, אבל אב-טיפוס זה מתחיל להתפרק ככל שהכדווים נעשים תושבי-קבע ומעוררים-למחצה.

בתפיסת הכדווים בנגב את ערכם של צאצאים התגלו שלושה ממדים: תאיסטי, כלכלי ופוליטי-חברתי. אלה יידונו להלן באמצעות הבחנה בין ההסתכלות הנורמטיבית המסורתית ובין זו המתפתחת היום.

הערך הנורמטיבי המסורתי של צאצאים

החברה הכדווית הנוודית-למחצה המסורתית אופיינית מבחינות רבות לחברות העולם השלישי. אחד מהיבטיה הוא זה הדמוגרפי. הנורמה הדמוגרפית השלטת אצל חברות אלה היא זו של משפחות גדולות ומרובות צאצאים; במקרה מיוחד זה הנורמה מעוגנת בראש ובראשונה בדרך חשיבה

מדינה שיועדו קודם לכן לפרויקטים ציבוריים. כדי להגן על קרקע ציבורית ניסו הרשויות הממשלתיות לתעל את ההתיישבות הכדווית לעיירות מתוכננות וכך החל באמצע שנות ה-60 תהליך העיור-למחצה. היום חיים בערך 50% מן הכדווים בחמש עיירות ו-40% נוספים מתגוררים בכפרירים שהוקמו באורח ספונטני. עשרת האחוזים הנותרים עדיין ממשיכים לקיים אורח חיים נוודי-למחצה.

תוך ארבעה עשורים יצרו אפוא תהליכים כלכליים וחברתיים ותהליכי עיור-למחצה רצף של אורח חיים והתיישבות עבור אוכלוסייה שהיתה עד אז חברה הומוגנית למדי. רצף זה נמשך עתה מנוודות-למחצה, עובר דרך התיישבות כפרית ועד עיור-למחצה. כמו-כן, החברה הכדווית השתנתה ברובה מחברת רועים נוודים של טרום שוק-העבודה לחברה בתר-נוודית המשתלבת בשוק העבודה. תוך-כדי תהליכים אלה היא נחשפה לתרבות המערב, לחינוך מערבי ולצריכת המונים וגם לשירותים ציבוריים שממשלת ישראל מספקת (Meir, 1990) והיתה אפוא לחברה התלויה בשירותים ציבוריים ובשוק העבודה.

ערך הצאצאים בחברה הכדווית

במאמר זה העדפנו לנתח את השינויים בערכם של צאצאים כדווים באופן תיאורי. הסיבה היא, כאמור לעיל, משום שערכם של צאצאים אינו מוגבל רק לתחום הכלכלי, אלא יש לו גם ממדים חברתיים ותרבותיים נוספים. כלומר, תועלת ועלות, חומריים ולא-חומריים, ממלאים תפקידים עיקריים. במהלך חקירת הבעיה נעשתה עבודת שדה, בשנים 1986-1988, בקרב 130 ראשי בתי-אב, שהם 2.5% מכלל בתי-האב הכדווים. הם

הוא חייב לאמץ את הנורמה השלטת בעלת השורשים התיאיסטיים. קשישים אלה אכן ערים לקיומן של נורמות אחרות הנטועות בסוגים אחרים של רציונליות. אולם לדעתם, רק שינויים מרחיקי לכת במערכת הערכים בתוך החברה הבדווית יחוללו שינוי נורמטיבי בגודל המשפחה ובמספר הצאצאים. אחדים מהם מאמינים, ששינוי כזה אכן כבר החל, אולם התהליך המוביל לשינויים בהתנהגות הפריון יהיה ממושך.

באופן תיאורטי ניתן לפרש את הגישה התיאיסטית של האל כאדישות של הפרט ליכולתו לשלוט על תהליכי ההולדה. לפיכך גם מספר צאצאים קטן במשפחה עשוי להיות קביל. אולם, במציאות משולבות בהיגיון זה שתי תפיסות מעשיות אחרות, התורמות לחיזוק הנורמה הדוגלת בריבוי צאצאים. התפיסה המעשית הראשונה היא כלכלית. בחברה שקדמה לשוק העבודה ילדי נוודים שחיו על רעיית עדרים נחשבו בעיני אבותיהם משאבים שניתן לשלוט בהם לחלוטין. הצאצאים נתפסו הן ככוח עבודה והן כתומכים. ילדים וילדות קטנים משתתפים באופן פעיל במטלות שונות במשק הבית ובעבודת יחידת הייצור, החל מרעיית בעלי חיים בטווחים ארוכים, בהספקת מים ובעבודה כחקלאות עד איסוף של עצי בעירה והחסנה, בישול, טיפול בצאצאים קטנים יותר וכדומה. משום כך, ככל שמספר הצאצאים גדול יותר, כך גדולה כמות המשאבים החומריים שהם מייצרים. נוסף על כך, כאזרחים זכו הבדווים לאחרונה לקצבות ילדים מן המוסד לביטוח לאומי, דבר המוסיף במידה רבה להכנסת המשפחה.

מאידך גיסא, בעיני הבדווים — במיוחד בעיני המסורתיים יותר ביניהם — צורכיהם של צאצאים הם מינימליים. צרכים אלה, כפי שביטאו זאת, אינם צריכים לעלות על "...חתיכת לחם אחת וכסות אחת

תיאיסטית איסלמית. דרך חשיבה זו מייחסת את הנורמה הדמוגרפית לרצון האל (אללה), בעוד שבני האדם נתפסים רק כעושי דברו עלי אדמות. הבדווים, בייחוד אלה השומרים עדיין על אורח חיים מסורתי של נוודים, או נוודים-למחצה, ובמיוחד הקשישים, מאמינים שצאצאים אינם רק רצונו של האל, אלא גם מתנה שהוא מעניק. לפיכך הם דוחים כל הסבר רציונלי אחר לערכם של צאצאים, העלול להוביל לפיקוח על גודל המשפחה.

לאחרונה החלו חוקרים במדעי החברה לסגת מן הפילוסופיה הקודמת לפיה העדר היגיון מערבי בחברות המסורתיות של העולם השלישי פירושו התנהגות שכולה בלתי רציונלית. לפי הפילוסופיה הרווחת היום, במקום חלל ריק של רציונליות יש פלורליזם של רציונליות. ברוח זאת נוכל להציע, שהרציונליות הבדווית בעניין ריבוי צאצאים, שנחשבה בעבר בלתי הגיונית, היא רציונליות תיאיסטית, שאינה מתירה הגבלת ילודה. לפיכך במשך מאות השנים הם אימצו לעצמם נורמה של "תפוקת פריון מירבית", כפי שתיאר זאת אחד המרוויינים. יתרה מזאת, נורמה זו נחשבת בעיני הבדווים נעלה ומקודשת, שכן היא אחת ממטרותיו הנעלות של אללה.

מהיגיון זה משתמע, שהבדווים המסורתיים הנוודים-למחצה אינם מוטרדים יתר על המידה בשל בעיית התמיכה בצאצאים רבים. את תפיסתם מנחה הפילוסופיה התיאיסטית שלהם, לפיה תפקידם היחיד הוא לבצע את רצון אללה ולהוליד צאצאים "בלי לעשות חשבון"; תפקידו של אללה לדאוג למזונם, לבריאותם ולרווחתם. אפילו קשישים שכבר נחשפו לרציונליות חילונית יותר, לפיה בני אדם נתפסים כפעילים יותר וכמסוגלים לשלוט בפעילויות שלהם, טוענים שלחצים דתיים-חברתיים עד כה לא הותירו את הפרט אדיש לשאלה זו. תחת לחצים אלה

יחסית, היא עשויה לנקוט אסטרטגיות שונות להפעלת שליטה (מרכס, 1986; Lewando-; Hundt, 1984). הסיכון להיות אשה גרושה או להידחק למעמד שולי יותר מפני אשה נוספת מציב בפניה את הצורך להבטיח את רווחתה בעתיד בתקופת הזקנה. היא תנקוט אסטרטגיה של ריבוי מספר הצאצאים, במיוחד צאצאים ממין זכר, כדי להבטיח את חלקה ברכושו של בעלה. מכאן שמעבר למאמציו של זוג נשוי למלא את רצון האל לריבוי פריון, העדפת הזכרים תורמת את חלקה כגורם מעשי לריבוי פריון זה.

ביסוד הדיון הקודם עמדה ההנחה, שכל הפריון בחברה הבדווית הוא מוצלח מבחינה ביולוגית וששיעורי ההישרדות של הצאצאים הם גבוהים. אולם לא כך הדבר בפועל. תמותת צאצאים מתחת לגיל חמש בקרב הבדווים, ובמיוחד בקרב הנוודים-למחצה, היא גבוהה והיא מגיעה לשיעור העולה בהרבה על 100 לאָלף (Meir & Ben-David, 1991). שיעורים גבוהים של תמותת צאצאים עלולים גם להקטין את מספר הצאצאים בתוך המשפחה השלמה.

הבדווים הנוודים-למחצה ערים למציאות זו והקשישים בעיירות מכירים היטב את ניסיון העבר שלהם. משום כך, בחסות הנורמה של ריבוי צאצאים הדחף לפריון מוגבר מקבל חיזוק הן כדי לשמור על הנורמה עצמה והן כדי להימנע מפגיעה בפוטנציאל של מימוש הערך הכלכלי של צאצאים בילדות ובבגרות. אף-על-פי שבשנים האחרונות ירד מאוד שיעורה של תמותת הצאצאים (Meir & Ben-David, 1991), מציאות זו עדיין מושרשת היטב בהווייתם של הבדווים ומסבירה את ההערכה הגבוהה שעדיין רוחשים למשפחות מרובות צאצאים במגזרים נרחבים של החברה הבדווית.

עד כאן דנו בערך הכלכלי המעשי של צאצאים למשפחה הגרעינית שלהם.

(כלומר, בגד) לכל ילד. לפיכך "אפשר להאכיל לשובע מאה צאצאים מצלחת אחת". מה שמתמע מכך הוא, שבסגנון החיים המסורתי התועלת שהצאצאים הבדווים מביאים למשפחתם הגרעינית עולה בהרבה על עלות גידולם. במונחי התיאוריה של קולדוול (Caldwell, 1982), צאצאים בדווים הם יצרנים של משאבים רבים. מאחר שהם צורכים משאבים רק במידה זעומה למדי, כיוון זרימת ההון בדרך חיים זו הוא מן הצאצאים אל ההורים והדבר מחזק מבחינה כלכלית את הרציונליות התיאיסטית של פריון גבוה.

צאצאים ממשיכים למלא את התפקיד של מייצרי משאבים גם בהיותם מבוגרים. מבנים בוגרים מצפים שיתמכו מבחינה כלכלית בהוריהם הקשישים. תמיכה כזאת מתאפשרת באמצעות החזקת יחידות רעייה עצמאיות, המתפצלות מן היחידה של האב שהם תרמו לה בהיותם צאצאים. זוהי יחידה כלכלית של משפחה מורחבת, המורכבת ממספר יחידות של משפחה גרעינית. ברור אפוא, שמספר גדול ככל האפשר של צאצאים מבטיח להורים הזדקנות מתוך שלוה. זוהי אסטרטגיית ביטחון חברתי, המוכרת היטב בעולם השלישי.

אולם גורם חשוב, שיש לו השפעה על ערכם של צאצאים בוגרים, הוא המין. נורמה מקובלת מבחינה חברתית היא, שהבנים שבגרו נשארים עם אביהם, ואילו הבנות מצטרפות למשפחות בעליהן. משום כך טבעי הדבר, שצאצאים ממין זכר מועדפים על-פני ילדות וגם זו נורמה נפוצה למדי בעולם השלישי. אולם קביעת מינו של הנולד אינה בשליטת ההורים והעדר בנים זכרים, או חשש ממנו, עלולים לדחוף למאמצים להגדיל את מספר הצאצאים ככל האפשר. בנים זכרים מועדפים לא רק בעיני האבות. אף-על-פי שהמעמד הכלכלי של אם בדווית הוא נמוך

זכר, בחוגים הרחבים של מעגלי הערכות. הדיון דלעיל מגלה את האופן שבו נקודות ההשקפה הכלכלית והחברתית-פוליטית מצטרפות לנקודת ההשקפה התיאיסטית כדי ליצור ערך נורמטיבי של צאצאים וריבוים בקרב הדרוים המסורתיים והנוודים-למחצה. אולם, כפי שהראינו לעיל, החברה הדרוית איננה סטטית. אמנם, התהליכים האינטנסיביים שעברה חברה זו בעשורים האחרונים עדיין לא חוללו תפנית מהפכנית בערכם של הצאצאים. יחד עם זאת, מתחילים להסתמן שינויים חשובים המקיפים את כל הרצף הדרווי של גוודות – עיור.

השתנות ערכם של צאצאים

התהליך החשוב ביותר האחראי להופעת השינויים בערכם של צאצאים הוא חדירת הרציונליות המערבית לרציונליות התיאיסטית האיסלמית. חדירה כזאת היא גלויה לעין, בדרגות שונות, לאורך כל הרצף נוודות – עיור. הרציונליות החדשה מושרשת בדינמיות הגיאוגרפית, התרבותית, הכלכלית והפוליטית של חמשת העשורים האחרונים. בדרוים בני כל הדורות ומכל קטעי הרצף מבטאים היום עמדות ושאיפות המשקפות את היותם ערים לקונפליקטים המתפתחים בין אורח חייהם הנוכחי ובין נורמות הפריון שהיו רגילים להן. קונפליקטים אלה מתגלים בשינויי העמדות כלפי הנרשא של ערך הצאצאים. בשינויים אלה נקודות ההשקפה הכלכלית והחברתית-פוליטית תחרות ומתלכדות, אך עתה הן נבחנות בעד משקפיים חדשים ולא מוכרים. משקפיים אלה הם שינוי תרבותי, שעוצב עקב חדירתו האינטנסיבית של החינוך המערבי המודרני.

מנקודת ההשקפה הכלכלית הדרוים, לאורך כל הרצף קובלים היום על קשיים להתפרנס כיאות ובמיוחד על קשיי קיום

לפני כן גדונה השאלה "ערך הצאצאים – עבור מי?". עכשיו נפנה לערכם של צאצאים מעבר למשפחתם הגרעינית. נקודת המבט המעשית השנייה התורמת לנורמה התיאיסטית של ריבוי צאצאים היא חברתית-פוליטית. המבנה החברתי-פוליטי של הדרוים מאורגן באופן מעין-הייררכי לפי כתי-אב (קבילה), שבטים (עשירה), תת-שבטים (רופע), קבוצות ערבות השותפות לאחריות לנקמת דם (ח'אמס), והמשפחות המורחבות (עיילה או חמולה). ליחיד הדרווי עשויות להיות דרגות שונות של קשרים ונאמנויות כלפי כל תת-ארגון. השבט עודנו תת-ארגון חשוב, אך היום נראה, שהנאמנויות החזקות ביותר הן כלפי קבוצת הערבות ואף יותר כלפי המשפחות המורחבות והמשפחות הגרעיניות. בתת-ארגונים אלה קיימת מחויבות קולקטיבית להגנה הדדית על החיים והרכוש. מחויבות כזאת מקיפה את כל חברי הקבוצה ואלה המממשים אותה הם הגברים.

במבנה ארגוני מעין זה יש חשיבות עליונה לגודל הקבוצה. ככל שהקבוצה גדולה יותר, כך גדול כוח ההרתעה שלה וגבוה יותר הסטטוס החברתי-פוליטי שלה. לפעמים תכונות אלה מורחבות אל מעבר להגנה על החיים והרכוש לניסיונות תוקפניים להשתלט על משאבי קיום. מציאות כזאת מביאה ליצירתה של חברה בדרוית רווית קונפליקטים, דבר המגדיל את חשיבותם של צאצאים ומחזק את הנורמה של ריבוי מספר הצאצאים. הרצון להוליד בנים זכרים מתחזק עקב כך עוד יותר ותורם מצדו להגברת ההנעה להגשמת הפריון המירבי האפשרי בתנאים המסורתיים של נוודות-למחצה. תהליך זה מושרש היטב בחברה הדרוית והוא מתרחש גם בקהילה הדרוית המעוירת-למחצה (קוסל, 1982). הוא מציג באופן ברור את התפקידים החשובים המיועדים לצאצאים, בעיקר ממין

בהתאם לכך הם היו צריכים להיעשות תלויים יותר בתמיכת ילדיהם. אולם, באורח פרדוקסלי הברווים הקשישים הם עכשיו עצמאיים יותר מבחינה כלכלית משהיו בעבר. הסיבה העיקרית לכך היא, שמאז תחילת שנות ה-70 הם נעשו זכאים לקבוצת זיקנה של הביטוח הלאומי, אשר למרות היותן נמוכות לפי אמות-מידה מערכיות, נתפסות כגבוהות למדי בעיני הברווי. לפיכך טענו מרואיינים, שברמה כזאת של תמיכה ציבורית "...הקשיש אינו זקוק לשום תמיכה כספית מידינו". יתרה מזו, הם הצביעו על כך, שצאצאים בוגרים לעתים קרובות נאבקים כדי להשתלט על תשלומי קצבות הזיקנה של אביהם. סיכומו של דבר, הברווים רואים יותר ויותר במוסדות ממשלתיים וציבוריים את האחראים לרווחת הקשישים שלהם והתהליך מתגבר עם העיור-למחצה (Meir & Ben-David, 1993). החלפת מערכת הרווחה החברתית הפנימית בחברה הברווית במערכת ציבורית חיצונית היא שינוי חברתי ופסיכולוגי קריטי מאוד. אבות צעירים ערים לדפוס המתפתח, שיש לו השפעה על הערך הכלכלי של צאצאים בוגרים וגם על הערך הכלכלי של צאצאים צעירים בטור ההכנסה של המשוואה הכלכלית של המשפחה.

הצד השני של אותה משוואה הוא ההוצאה. הנקודה החשובה ביותר כאן היא שברווים על-פני כל הרצף החלו להשתמש לאחרונה בטרמינולוגיה הבוחנת את ערכם של הצאצאים במונחים של הכנסות לעומת הוצאות. לדוגמה, אותם ברווים נוודים-למחצה שטענו, ש"מאה ילדים יכולים לאכול לשובע מצלחת אחת" במסגרת האמונה שאללה יבטיח שהצלחת תהיה מלאה מזון, מתלוננים עתה שהם "...מחשבים את כלכלת המשפחה לפי צלחת לכל ילד". תושב אחת העיירות ביטא זאת היטב באמרו שלא כמו בעבר, שבו סופקו רק הצרכים הבסיסיים

תוך התבססות על משאבי המרעה והחקלאות המסורתיים. אלה שעדיין מחזיקים עדרים ניצבים בפני קשיים גוברים למצוא שטחי מרעה טבעי חופשיים ומים עבור בעלי החיים שלהם. מדרך הטבע, הוצאות על מספוא מאלצות את הברווים להקטין את גודל עדריהם (בן-דוד, 1989). נוסף על כך, כלכלת המרעה סבלה מאוד לאחרונה מירידת מחירי הבהמות והבשר עקב ירידת הביקוש ביהודה ושומרון וברצועת עזה בשל האינתיפאדה. ההשלכה של כלכלת המרעה המתכווצת היא, שהתרומה הפוטנציאלית של צאצאים לכלכלת המשפחה, כלומר ייצור משאבים, אינה יכולה להתממש עתה באותה מידה של יעילות שציינה אותה בעבר. מצב זה חמור במיוחד במגזר המעורר-למחצה. כמגזר זה הטיעון האומר, ש"...צאצאים שוב אינם מביאים יתרונות תומריים לאבותיהם" הושמע מפי ראשי משפחות מבוגרים וצעירים. כלומר, הם אינם מסוגלים עוד ליצור משאבים ולהניב הון עבור הוריהם. במונחים כלכליים, ערכם של הצאצאים בטור ההכנסה של המשוואה הכלכלית של המשפחה הברווית הולך ויורד במהירות.

בעוד שהיה לצאצאים ערך כלכלי להוריהם במסגרת החברה הנוודית המסורתית גם כשהיו בוגרים, ערכם בתור שכזה השתנה מאוד בשנים האחרונות. הדפוס הקודם של יחידה כלכלית של משפחה מורחבת שוב אינו מאפיין את החברה הברווית. פחות ממחצית המשפחות (45%) עודן חלק ממסורת כלכלית זאת (Meir & Ben-David, 1993). מובן, שהתמוטטות כלכלת המרעה וחקלאות-הבעל ופיצול כוח העבודה של המשפחה בשוק העבודה המקומי תרמו רבות ליחידנות של כלכלת המשפחה המסורתית.

מכך נובע, שהזקנים הברווים שוב אינם שולטים על משאבי המשפחה ושהם איבדו את שליטתם המוחלטת במשפחתם שלהם.

את יסודות הכתיבה, הקריאה והחשבון ואת הקראן. לבדווים היו דרכים ואמצעים לשלב לימודים אלה במחזור הפעילות העונתי של כלכלת המשפחה. הלימודים התקיימו בדרך כלל במשך חודשיים בשנה, בעונות השהייה במחנה הקבע בסתיו ובחורף, לפני היציאה למרעה האביב. ברוב המקרים לא נמשכו הלימודים למעלה משלוש שנים ורק מספר קטן של צאצאים זכו ללמוד בדרך זו או בדרך מתקדמת יותר של לימוד בבתי-ספר רגילים במקומות מרכזיים. האחרונים היו בעיקר ילדיהם של השיחים העשירים ביותר. רוב השבטים הבדוויים לא יכלו להרשות לעצמם לשלם עבור מורים שנמצאו רק במקומות מרוחקים. בסיכום, הלימודים מעולם לא הפריעו לשילובם של הצאצאים בכלכלת המשפחה. בתנאים סביבתיים נאותים ערכם הכלכלי כיצורני הון היה גבוה, בעוד שעלות החינוך היתה גורם זניח ברפוס הצריכה של המשפחה.

כיום הנסיבות הן שונות לגמרי. כל הבדווים על-פני הרצף נוודות—עיוור ערים לצורך לתת לילדיהם (בנים ובנות כאחד) חינוך פורמלי. גם הנוודים-למחצה השוליים ביותר מכירים כיום בזיקה שבין חינוך ובין רמת חיים, מושגים שהיו לא שגורים בעבר הקרוב. שלא כבעבר, הם אינם מבטלים עוד את האפשרות שאסימטריה במקומותיהם מספר מתאים של צאצאים, הם יוכלו להתארגן באופן עצמאי כדי להסיעם מדי יום לבתי-הספר הזמינים במקומות מרכזיים. מודעות כזאת ונכונות כזאת משקפות, למעשה, את הכרתם בעלות הכפולה הכרוכה במונחים של תפקיד הצאצאים הן בטור ההכנסה והן בטור ההוצאה של משוואת הכלכלה המשפחתית. מודעות לזיקה בין חינוך ובין רמת-חיים ועלות החינוך היא כמובן חזקה יותר אצל אותם בדווים שכבר התקבעו או שהם מעוירים-למחצה (Meir, 1986b);

ביותר של מעט מזון ובגדים, עתה "...לכל ילד דרוש תקציב נפרד כדי למלא את צרכיו". מאמירות אלה, שהן די מייצגות את החברה הבדווית ההומוגנית מבחינה תרבותית, משתמע, שלא זו בלבד שהתרומה שתרמו ילדי הבדווים לכלכלת המשפחה ירדה במהירות, אלא שגם הנטל הכלכלי שלהם הולך וגדל. אמירות כגון צלחת ותקציב לילד הן ביטוי של יחידנות גוברת של הילד הבדווי, תהליך המקיף בדווים רבים. הוא מצביע על תהליך של שינוי בגישה כלפי הילד. השינוי הוא ממצב שבו הילד שקוע בתוך הקבוצה הכללית של הצאצאים, ונהנה רק ממעט פרטיות, זהות עצמית וצרכים אינדיווידואליים, למצב שבו הוא מקבל תשומת לב רבה יותר כפרט, בעוד שצורכיהם המקיפים של הצאצאים כקבוצה מתפוררים לצרכים אישיים. בדווים אחרים הצביעו על כך, שהם ערים לעובדה שהם נחשפים יותר ויותר לרציונליות שונה המובילה אותם להכרה בכך ש"...הבדווי של היום מעוניין בפחות צאצאים". גם אם הכרה כזאת עדיין אינה יכולה להתממש במלואה ובצורה מקיפה במונחים של התנהגות פריון בפועל, ושהיא יכולה רק להצביע על התפתחות של אידיאל חדש, עצם הופעתו של אידיאל כזה בחברה הבדווית הוא בעל חשיבות רבה.

הגורם העיקרי בתפקידם המשתנה של הצאצאים בטור ההכנסה של המשוואה הכלכלית, ועוד יותר בטור ההוצאה, הוא החינוך המערבי המודרני. השפעת ההשכלה על ערכם הכלכלי של צאצאים, ועקב כך גם על הביקוש לצאצאים, כבש לעצמו מקום מרכזי במחקר על התנהגות הפריון בעולם השלישי (Tan & Haines, 1984). תהליכים דומים, ואולי אינטנסיביים יותר, ניתן למצוא אצל הבדווים בנגב.

בעבר נרכש החינוך בקבוצות לימוד קטנות ורב-גיליות, שבהן למדו הצאצאים הבדווים

הצריכה בעקבות שילובם בחינוך הפורמלי. תפיסות ועמדות אלה הן בבחינת חידוש בחברה הברווית. לפי שעה הן נחלת מיעוט בלבד, ואילו הנורמה של צאצאים רבים ככל האפשר היא עדיין אופיינית לרוב. אף-על-פי כן, הן משקפות את הדילמה, שהיא אולי גורלית מבחינה תרבותית, בנוגע לערכם של צאצאים. הדילמה גדלה ככל שצאצאים רבים יותר נכנסים לתהליך החינוך, ככל שהחינוך המערבי מעמיק לחדור לחברה הברווית וככל שגדל מספר הבוגרים המשכילים מאוד (Meir, 1986b). התהליך מוביל לאימוץ ערכים ואידיאלים כגון איכותם הפיזית של החיים (למשל: "...להקל מעל האם את נטל הלידות הרבות"), או התערבות חיצונית בתהליך הפיריון, שלא היתה מוכרת לברווים עד כה.

עצם הדילמה והחרפתה ניתנים להסבר בעזרת שני גורמים. הראשון הוא שוב חברתי-פוליטי. לכאורה, התיישבות של קבע ועיור-למחצה חושפים את החברה הברווית למודרניזציה חברתית ולנטישת הערכים המסורתיים הקשורים למבנים חברתיים-פוליטיים. יש סימנים לתהליך זה, כגון התרופפות המסגרת השבטית והחלשת סמכותם של השייחיים, לעומת החשיבות הגוברת של המשפחות המורחבות והגרעיניות (בן-דוד, 1992).

אולם, דווקא התיישבות-הקבע והעיור מעצימים את המתח הפוליטי הפנימי. דרך אופיינית להרפיית מתח ולפתרון קונפליקטים בתוך חברות הרועים היא הנוודות כשהיא לעצמה, שאינה אפשרית בתנאים של עיור-למחצה (Rapoport, 1978). גידול צפיפות האוכלוסייה בכפר או בעיירה בגלל קבוצות ממוצא שונה, שהיו או עודן נתונות כיריבות גלויה או סמויה, עלול להגביר או מגביר בפועל את החיכוך החברתי ואת הקנפליקט (בר, 1985; Meir, 1984) ולפיכך גם

שיעור ידוע שלהם — בערך 10% (בן-דוד, 1989) — עדיין מקיימים את כלכלת המרעה וחקלאות הבעל המסורתיות בתוך הכפרים ובעיירות, והם עושים זאת כמחסום מגן מפני חוסר הוודאות הכרוך בהשתלבות בשוק העבודה המודרני. אבל גם הם ערים לכך, ששילוב הצאצאים במערכת החינוך הפורמלית מאפשר להשתמש בהם ככוח עבודה בכלכלת המרעה במידה מוגבלת מאוד. ריחוקם של בתי-הספר ובשל כך ימי לימוד ארוכים, מותירים לצאצאים רק זמן מועט לטיפול בעדר בשעות שלאחר הלימודים ובמרחקים קטנים מן הבית. בשל כך לא רק נמנעת במידה רבה עזרתם הכלכלית רבת הערך, אלא לעתים קרובות הוריהם אף נאלצים להזדקק לרועים שכירים שעלותם גבוהה.

אבל בעוד שבקרב הברווים הנוודים-למחצה יש רבים המתלוננים על כך, שהנסיבות הכלכליות הנוכחיות מאפשרות לגדל ולפרנס פחות צאצאים מאשר בעבר, אפילו בלי להביא בחשבון את תפקיד החינוך המודרני, הברווים המקובעים והמעוררים-למחצה מתייחסים באופן ישיר יותר לגורם האחרון. הורים אחדים מקווים לאחר מעשה שמספר ילדיהם היה קטן יותר כדי שיהיה בידם לשלם עבור חינוך פורמלי לכל ילדיהם. יתרה מזו, מספר אבות צעירים יותר אמרו בגלוי, שהם מפעילים פיקוח על פיריון המשפחה שלהם, "...כדי לספק חינוך ורווחה לילדיהם". הסבר אחד, שהובע שוב ושוב, הוא ש"...אב בלתי משכיל אינו מסוגל להתמודד עם יותר מדי צאצאים משכילים ואפילו אב משכיל היה מעדיף פחות צאצאים כדי שיוכל להקדיש יותר לכל אחד מהם". הסבר נוסף הוא: "...זוג לא יוכל לטפל ולדאוג לכך שצאצאים רבים יילכו לבתי-ספר". כלומר, לא זו בלבד שהצאצאים יוצאים ממעגל הייצור, אלא הם גם נכנסים למעגל

ועקב כך להעצים את הדילמה בדבר ערכם של צאצאים.

סיכום

תהליכים של מודרניזציה חברתית ושל צמיחה כלכלית, שנבעו מן התהליך המרחבי של התיישבות-קבע ועיור-למחצה, יצרו סדקים בנקודת ההשקפה הנורמטיבית על ערכם של צאצאים אצל הדרווים בדרום הארץ. בשונה מן הנורמות שרווחו בעבר, אשר היקנו לצאצאים ערך כלכלי וחברתי-פוליטי גבוה ואושרו בכך את התפיסה התיאיסטית של ריבוי צאצאים, היום ערכם הכלכלי של צאצאים, צעירים כבוגרים, הרבה יותר נמוך. במידה גוברת והולכת צאצאים יוצאים ממעגל הייצור כמייצרי משאבים, הן בתור כוח עבודה צעיר והן בתור תומכים כמבוגרים. הם נכנסים עתה למעגל הצריכה כצרכנים של משאבי הוריהם, שוב — גם בצעירותם וגם בבגרותם. שני התהליכים קשורים להתערבות הממשלה בחברה הנוודית-למחצה, אשר אחראית להצטמצמות משאבי מרעה מצד אחד ולהתפתחותם של שירותים ציבוריים, כגון מערכות החינוך והרווחה, מצד שני. הדרווים הפכו להיות אפוא חברה התלויה בשירותים הציבוריים ובשוק העבודה בתוך שוק כלכלי קפיטליסטי. בתהליך זה הם מאבדים יותר ויותר את השליטה על ילדיהם הצעירים והבוגרים בתור משאבים ולפיכך גם על ערכם הכלכלי למשפחה הגרעינית. לעומת זאת, ערכם הלא-חומרי של צאצאים לחוגים חברתיים שמעבר למשפחה הגרעינית, כלומר, ערכם החברתי-פוליטי וערכם התיאיסטי, עדיין גבוהים. באורח פרדוקסלי זוהי תוצאה של תהליך העיור-

מגביר את מודעות הצורך באמצעי הרתעה והגנה. ואמנם, יש הטוענים ש"צאצאים רבים ממין זכר במשפחה שוב אינם מעניקים יתרון פוליטי, מאחר שאפשר לפנות לרשויות חוקיות במקרה של סכסוך". אולם למעשה, הדרווים שומרים על האופציה לפתור קונפליקט באמצעים פנימיים. הם עדיין גורסים, שקבוצה גדולה שיש בה זכרים רבים היא נכס כמות הרתעה חברתי-פוליטי. משתמע מכך, שבהיות שאר התנאים הכלכליים קבועים, הגורם החברתי-פוליטי עדיין חשוב ותורם את חלקו לדילמה של ערך הצאצאים ולזו של "רבים פירושו יפה". אחרון אחרון, הגורם השני בדילמה זו הוא דתי. ככל הנראה, הציפייה היא, שהתיישבות-קבע, עיור וחשיפה למודרניזציה יחזקו עמדות חילוניות יותר כלפי היבטים שונים של החיים בחברה הדרווית. ואמנם, במידת מה עמדות כאלה כבר חדרו לחברה זו. אולם הגל הנוכחי של פונדמנטליזם איסלמי, שהחל לעלות בסוף שנות ה-80, מתחיל להאט את קצב ההתפתחות של החברה הדרווית לעבר החילוניות. למרות שקשה להעריך את גודלו, הוא מקיף בדרווים רבים מבני הדור הצעיר יותר, בייחוד בעיירות המתוכננות, שבהן הם נחשפים לעולם המוסלמי כפי שהם נחשפים לעולם המערבי. ההשתמעות הדמוגרפית של הפונדמנטליזם האיסלמי, כפי שמפרש אותו הדור הצעיר, היא שתכנון משפחה הוא דבר אסור לחלוטין. מעניין הדבר, שפרשנות כזאת אינה עולה בקנה אחד עם הפרשנות האיסלמית המוסמכת, לפיה ניתן לפקח על הפרייון בגלל טעמים כלכליים ושפיקוח על פרייון אינו סותר בהכרח ערכים דתיים (Weeks, 1988). אף-על-פי כן, המגמה הנוכחית בחברה הדרווית, יחד עם התמריץ החברתי-פוליטי, מסוגלים לחזק את נקודת ההשקפה הנורמטיבית המסורתית של ריבוי צאצאים לנוכח רעיונות מערביים מודרניים

וחברתיים מועילים. המדיניות הציבורית בתחומים כלכליים וחברתיים, מעבר למדיניות המרחבית היישובית-אקולוגית אינה עולה בקנה אחד עם מצוקותיה של החברה הברזילאית הנמצאת במעבר. מצוקות אלה באות לידי ביטוי בהתמעטות האופציות הכלכליות המסורתיות, בהעדר ערוצים כלכליים חליפיים ובמיעוט ערוצי קידום חברתי לנוער המתבגר. לכך עשויה להיות משמעות חברתית שלילית מאוד שכבר עתה מוצאת את ביטויה באבטלה, בפשיעה ובהידרדרות לסמים.

אך אם העודף הסמוי של צאצאים מתורגם לנורמות חדשות של פריון, יהיה צורך לבחון מחדש את המדיניות הרואה היום בשיעור הפריון של הברזילים משהו שאינו ניתן לשינוי בעתיד הנראה לעין. יהיה צורך לשקול מחדש ובהתאם לכך נושאים כגון גודל חלקות הקרקע המוקצות לכל משפחה בעיירות הקבע וגודלן של יחידות הדיור, מספרם של בתי-הספר, גודלו של סגל ההוראה ושאר משאבי החינוך, מספר המיתקנים הרפואיים וגודל הצוות המטפל. ואחרון אחרון, השקפתם של קובעי המדיניות הממשלתית כולה באשר למספר הרצוי של עיירות וכפרים עבור הברזילים, מיקומם המדויק וגודל אוכלוסייתם, הרכבם החברתי הפנימי ואופי הבסיס הכלכלי שלהם — סוגיות המעוררות ויכוחים סוערים ומחאה חריפה — תצטרך ככל הנראה לעבור שינוי, על מנת שאפשר יהיה לשפר את רווחתה הכללית של חברת נוודים זו של הברזילים המצויה בתהליך של שינוי.

למחצה של הזמן האחרון. העיור-למחצה חולל אפוא שני תהליכים סותרים: מצד אחד, ערכם החומרי של צאצאים ירד; מצד שני, ערכם הלא-חומרי נשאר כפי שהיה ואולי אף גדל. דומה, שהחברה הברזילאית עוברת מנורמה אחידה של ריבוי צאצאים לנורמה פלורליסטית, וכך נוצרת דילמה באשר לערך הצאצאים.

אם נשוב עתה לשאלת הרציונליות של הפריון, נראה הדבר שהונח הבסיס להשערה, שהחברה הברזילאית אולי החלה לנטות מן הרציונליות של פריון גבוה לרציונליות של פריון נמוך יותר. לפחות מנקודת השקפה חומרית נוצר מצב, שאפשר לאפיינו כעודף סמוי של צאצאים. השאלה העיקרית היא עתה האם עודף סמוי זה מיתרגם לדפוסים חדשים של התנהגות פריון אצל הברזילים לאורך כל הרצף של נודות — עיור.

לאור שיעור הגידול הטבעי הגבוה הקיים בחברה זו השאלה נעשית רלוונטית מאוד מנקודת ההשקפה של מדיניות ציבורית כלפי הברזילים, במיוחד לגבי דיור, הספקת שירותים ציבוריים והמשך התכנון של העיור-למחצה. גם אם העודף הסמוי של הצאצאים עדיין אינו מיתרגם לדפוס פריון, שיעורם הגבוה מאוד בחברה הברזילאית מעלה שאלות כבדות משקל. השאלה העיקרית קשורה ל"כושר הנשיאה החברתי" של החברה. במונח זה הכוונה לכושרה של החברה הברזילאית במצבה החברתי-כלכלי הנוכחי לנתב את הנוער לערוצים כלכליים

ביבליוגרפיה

- בר, א', "בדווים מול פלאחים ברהט: תהליכים חברתיים בהתיישבות-הקבע" (בכתב-יד, לא פורסם, באר-שבע, 1985).
 בן-דוד, י', "שליבים בהתפתחות היישוב הבדווי הספונטני בנגב" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1982).
- בן-דוד, י', החקלאות הבדווית בנגב: הצעות לגיבוש מדיניות, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1989.
 בן-דוד, י', "יישוב הבדווים בנגב: מדיניות ומציאות, 1967-1992", מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1992.
 מאיר, א', בן-דוד, י', "תמורות במעמד הזקן בחברה הבדווית המתעיירת ומשמעויותיהן הציבוריות", דו"ח מחקר, האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים, ירושלים, 1990.
 מאיר, א', בן-דוד, י', "תהליכים דמוגרפיים בקרב בדווי הנגב המתעיירים", בתוך: גרוסמן, מ' ומאיר, א' (עורכים), היישוב הערבי בישראל - תהליכים גיאוגרפיים, מאגנס, ירושלים, 1994 (בדפוס).
 מרקס, א', "יחסים בין בני זוג כמשפחה הבדווית בנגב", ישראל - עם ואדמה, ספר השנה של מוזיאון הארץ 2-3 (20-21)(1986), עמ' 177-192.
 קרסל, ג"מ, ריבי דם בקרב בדווים עירוניים: מחקר אנתרופולוגי, מאגנס, ירושלים, 1982.
- Becker, G.S., "An Economic Analysis of Fertility", in: Universities-National Bureau of Economic Research, *Demographic and Economic Change in Developing Countries*, Princeton University Press, Princeton, 1960, pp. 209-231.
 Becker, G.S. & H.G. Lewis, "On the Interaction Between the Quantity and Quality of Children", *Journal of Political Economy*, 81 (1973), pp. 5278-5288.
 Caldwell, J.C., *Theory of Fertility Decline*, Academic Press, New York, 1982.
 Corbridge, S. & Watson, P.D., "The Economic Value of Children: A Case Study from Rural India", *Applied Geography*, 5 (1985), pp. 273-295.
 Hoffman, L.W., & Hoffman, M.L., "The Value of Children to Parents", in: J.T. Fawcett (ed.), *Psychological Perspectives on Population*, Basic Books, New York, 1973, pp. 19-76.
 Lewando-Hundt, G., "The Exercise of Power by Bedouin Women in the Negev", in: Marx, E., & Shmueli, A. (eds.), *The Changing Bedouin*, Transaction Books, New Brunswick, NJ, 1984, pp. 83-124.
 Marx, E., "Economic Change Among Pastoral Nomads in the Middle East", in: L. Berkofsky, Faiman, D. & Gale, J. (eds.), *Settling the Desert*, Gordon and Breach, New York, 1981, pp. 173-190.
 Meir, A., "Demographic Transition Among the Negev Bedouin in Israel and its Planning Implications", *Socio-Economic Planning Sciences*, 18 (1984), pp. 399-409.
 Meir, A., "Demographic Transition Theory: A Neglected Aspect of the Nomadism-Sedentarism Continuum", *Transactions, Institute of British Geographers*, N.S., 11 (1986a), pp. 199-211.
 Meir, A., "Pastoral Nomads and the Dialectics of Development and Modernization: Delivering Public Educational Services to the Israeli Negev Bedouin", *Environment and Planning, Society and Space*, 4 (1986b), pp. 85-95.
 Meir, A., "Provision of Public Services to the Post-Nomadic Bedouin Society in Israel", *The Journal of Service Industries*, 10 (1990), pp. 768-785.
 Meir, A. & Ben-David, Y., "Socio-Economic Development and the Dynamics of Child Mortality Among the Negev Bedouin", *Tijdschrift voor Economische e Sociale Geografie*, 82 (1991), pp. 139-147.
 Meir, A. & Ben-David, Y., "Welfare Support for Israeli Negev Bedouin Elderly Men: Adoption During Spatioecological Transformation", *The Gerontologist* 33(3) (1993), pp. 308-314.

- Rapoport, A., "Nomadism as a Man-Environment System", *Environment and Behavior*, 10 (1978), pp. 214-247.
- Schultz, T.W., "The Value of Children: An Economic Perspective", *Journal of Political Economy*, 81 (2)(1973), pp. S2-S13.
- Tan, J.P., & Haines, M., "Schooling and Demand for Children", World Bank Staff Working Papers No.7, Population and Development Series No. 22, The World Bank, Washington, DC, 1984.
- Weeks, J.R., "The Demography of Islamic Nations", *Population Bulletin*, 43 (4)(1988). pp. 1-55.

ילדות בחברה פוסט-מודרנית

מאת ד"ר אהרן אבירם*

א. מבוא

ביום שישי, 25.9.92, פסק שופט בפלורידה, שגרגורי קינגסלי בן השתיים-עשרה יוצא מחזקתה של אמו הביולוגית ויועבר לחזקתם של זוג הורים מאמצים – ג'ורג' ואליוזבט רוס. השופט קבע, שלאור התנהגותה של האם וחוסר העניין המתמשך שגילתה במצבו של בנה היא אינה כשרה לתפקד כאם ויש לסיים את זכויותיה כהורה על בנה. בפסיקה זו כשלעצמה אין חדש. בתי משפט בארצות הברית ובכל המדינות המפותחות נוהגים לבטל את זכויותיהם של ההורים הביולוגיים כאשר הם משתכנעים שטובת הילד דורשת זאת. יחד עם זאת, פסק דין זה הוא בעל חשיבות משום שהתובע במשפט היה הילד עצמו, ולא, כמקובל, אחד ההורים (היוצא נגד ההורה האחר) או הרשות המוסמכת מטעם המדינה.

בהחלטה קודמת שלו קבע השופט, שחוקת פלורידה קובעת, ש"כל בני האדם שווים בפני החוק. אין היא אומרת דבר ביחס לגילם". לפיכך אי אפשר למנוע מגרגורי קינגסלי מעמד חוקי ואת הזכות לתבוע סיום זכות ההורות של אמו הביולוגית! קשה להגזים

בהערכת חשיבותה הפוטנציאלית של החלטה זו, שכן יש בה בסיס לתפיסה שתאפשר לילדים עצמם לתבוע את הוריהם, או מבוגרים אחרים – מורים, למשל – בגין התנהגות בלתי חוקית (כגון אלימות, הונאה וכיוצא באלה). היא גם פותחת כמובן פתח לאפשרות שילדים יוכלו "להתגרש" מהוריהם, או לבחור בעצמם את הוריהם. סביר להניח, שלטווח ארוך יותר יש בהחלטה זו פתח לאפשרות שיינתן לילדים לתבוע את הזכות לחיות ללא אפוטרופסות הורים ועקב כך – לקבוע את סגנון חייהם בעצמם. עצם קיומן של שלוש האפשרויות הללו יביא כמובן לשינוי דרסטי ביחסי הורים – ילדים ובמעמדם של הילדים בחברה, גם עבור הרוב המכריע של הילדים שלא יזדקקו לסעד משפטי.

אבל אין צורך לדבר בהקשר זה רק בלשון עתיד. פסיקתו של השופט בדבר זכותו של ילד בן שתיים-עשרה למעמד חוקי מבטאת שינוי דרסטי, שכבר החל, בתפיסת מעמדם של הילדים בחברה. אם שינוי זה יימשך בכיוון האמור, תעבור מן העולם תפיסת הילדות שעדיין שלטת היום. ואכן, סביר להניח שזה יהיה מהלך הדברים, משום שהפסיקה הספציפית דלעיל אינה אלא חלק מתהליך שינוי רדיקלי העובר על החברות

* המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
1. "גרגורי נצח את אמא", ידיעות אחרונות מיום 30.9.92, עמ' 30-31.

המפותח — המהפכה הפוסט־מודרנית (פרק ה'). לבסוף אטען, ששינוי זה במציאות החברתית מחייב שינוי מקביל בחשיבה ובחקיקה החברתיות ואצביע על הכיוון הכללי של השינויים הנדרשים בחקיקה הנוגעת לילדים (פרק ו').

ב. הפוסט־מודרניות: קיום ללא מערכת קואורדינטות יציבה

"איככה יכולנו את האוקינוס לשתות עד כלה? מי נתן לנו את הספוג למחות בו את האופק עד תום? מה המעשה אשר עשינו בהתירנו ארץ זאת ממעגלי שמש? ... האם אין אנו נופלים בלי הרף? אחורה, קדימה לצדדים לכל עבר? וכי קיים עוד מעלה ומטה?..." (ניטשה, 1976, עמ' 125).

"In the place of a world ordered according to monolithic truths, linear grids and representational stability, we are faced with a set of unstable and volatile equations that correspond to a collapsed or imploded representational space. Previously solid referents have been replaced by disorientating flux, stable subject positions by schizophrenic wanderings, steadfast relationships by the pragmatism and contingency of coalitions..." (Wakefield, 1990, p. 132)

הראשון מקטעים אלה נכתב בידי ניטשה בסוף המאה הקודמת. השני — בידי הוגה דעות בן זמננו, המנתח את תפיסתו של הסוציולוג הצרפתי ז'אן בודריארד. שניהם מבטאים באופן דרמטי, אך ממצה, את

המפותחות בשני העשורים האחרונים והידוע בשם "היעלמות הילדות"². תהליך זה עצמו אינו אלא חלק מתהליך רחב היקף הרבה יותר של שינוי תפיסת העולם, המבנים החברתיים והתפקידים החברתיים בחברות המפותחות, הידוע בשם "פוסט־מודרניזם" (או בתר־מודרניות). במאמר זה אנסה להמחיש את השפעתה של המהפכה הפוסט־מודרנית על התפקידים ועל המבנים החברתיים הקיימים באמצעות דיון מפורט בהיבט ממשי אחד של המהפכה — היעלמות הילדות. כדי להמחיש את מקומו של תהליך היעלמות הילדות בשורת תהליכי השינוי הפוסט־מודרניים המקיפה הרבה יותר אתמקד בו בהדרגה ואקדים לדיון בו דיון כללי מאוד במשמעותה של הפוסט־מודרניות ולאחר מכן דיון, כללי למדי גם הוא, בשינוי טבעם של התפקידים החברתיים ושל התא החברתי הבסיסיים בחברה הפוסט־מודרנית.

ליתר פירוט, במאמר זה אטען שאנו נמצאים כבר מעבר לסיפה של החברה הפוסט־מודרנית, חברה שהיא שונה מבחינה מהותית במאפיינים מרכזיים של הקיום האנושי מן החברה המודרנית שקדמה לה (פרק ב'); ושכחברה זו משתנות במהירות (גם) התפיסות של הקטיגוריות הבסיסיות של החשיבה והפעולה החברתיות, ובעיקר תפיסות התפקידים הגיליים, המיניים ותפיסת היחידה החברתית הבסיסית (פרק ג'). אמשיך ואטען, שהיבט מרכזי של השינוי בתפקידים הגיליים הוא תהליך היעלמות הילדות, שבו אתמקד. אצביע על ההסבר הרווח לתהליך זה (סעיף ג') ואטען, שכדי להבין אותו כהלכה יש לחרוג מן ההסברים הספציפיים הניתנים לו היום ולהתייחס אליו כאל חלק מן המהפכה הטוטלית העוברת על העולם

2. את המושג טבע ניל פוסטמן בספרו הנושא שם זה (Postman, 1984).

לעולם עתידי הרמוני. הדוגמה המובהקת ביותר היא האוטופיה המרכסיסטית השואפת למציאות חברתית שבה "תיפתרנה כל הסתירות". החברה הפוסט־מודרנית מאופיינת, בין היתר, כחברה המשלימה עם (ולעתים שמחה על) אבדן של ההרמוניה והיציבות בעולם הזה ומוותרת על השאיפה להרמוניה בעולם עתידי, חילוני כדתי.

כאשר הרסה המודרניות את הסדר החברתי והאידיאלים הדתיים שאיפיינו את החברה המסורתית, היא מיהרה להציב תחתם, ברמה החברתית והפסיכולוגית, סדר חברתי (דמוקרטיה המבוססת על האמונה בזכויות האדם, במדע ובקבלת החלטות רציונלית) ואידיאלים אלטרנטיביים (אידיאל הקידמה), שנתפסו כבעלי חוקף אוניברסלי לא פחות מקודמיהם. התרבות הפוסט־מודרנית בת זמננו מאופיינת בניפוץ הקונסנזוס באשר לסדר והאידיאלים המודרניים — ללא מתן אלטרנטיבה אחת ברורה. המודרניות, כמו החברה המסורתית, היתה מבוססת על האמונה במציאות אובייקטיבית, הניתנת להכרה אנושית, ולפיכך גם בקואורדינטות חברתיות ופסיכולוגיות ובאידיאלים אנושיים ברורים הנובעים ממנה והמחייבים את כל בני האדם. ה"פוסט־מודרניזם", לעומת זאת, כופר ביכולת האנושית להתבסס על הכרה ברורה של המציאות האובייקטיבית ("רלטיביזם") ולפיכך הוא דוגל באי קיומם של קואורדינטות ואידיאלים משותפים ("פלורליזם"). מושג המפתח להבנתו הוא המושג "משחק", לעומת — "גאולה" בחברה המסורתית ו"קידמה" (פרוגרס) בחברה המודרנית. התפיסה הבסיסית שלו היא תפיסת החיים האנושיים כמבוססים על משחקים שאינם משקפים מציאות חיצונית ואינם מובילים למטרות חיצוניות כלשהן, משחקים שתכליתם בעצמם, והאמונה שאין עדיפות למשחק אחד על-פני משנהו (עידן, 1991;

החוויה ואת אופן הקיום הפוסט־מודרניים ברמות האידיאלית, הפסיכולוגית והחברתית — חוויה וקיום החסרים בסיס אידיאלי מוסכם ומוחלט, עוגן אישיותי יציב ומערכת קואורדינטות ערכיות או חברתיות הנתפסות כאוניברסליות וכמחייבות — לעומת החברות המסורתית והמודרנית שקדמו לה, שנשענו על בסיס אידיאלי, על תפיסת אדם ועל מערכות נורמטיביות שנתפסו כאוניברסליים, כמוחלטים וכמחייבים. ניטשה, שחי בעיצומה של המודרניות, חזה את מפלתה ואת האלטרנטיבה הפוסט־מודרנית, אם גם לא השתמש במונח זה (אבירם, 1993). בשני העשורים האחרונים בודריארד הוא אחד המבטאים הבוטים ביותר של החוויה והקיום הפוסט־מודרניים (Baudrillard, 1983; 1988). המושג "פוסט־מודרנית" החל להופיע בדיונים על אמנות, ארכיטקטורה וביקורת הספרות לפני עשרים שנה בערך. הוא נטבע כדי לשקף את המודעות לניגוד, שהחלה להתגבש באותה תקופה, בין המאפיינים הדומיננטיים של תחומים אלה בתקופה המודרנית, שתחילתה בהשכלה ובמאבקה בדת ובמבנים החברתיים המסורתיים, ובין מגמות חדשות וסותרות שהחלו להסתמן כבר בשנות החמישים והשישים ואשר התחזקו משנות השבעים ואילך. מהר למדי הוא חרג מן התחומים האלה והפך להיות מושג המציין את המהפך הטוטלי והמואץ המתחולל בשני העשורים האחרונים בכל תחומי החיים האנושיים.

ברמה של תפיסת העולם, החברה המסורתית נתפסה כחברה המבוססת על הרמוניה חברתית ויציבות בעולם הזה וכשואפת אל עולם רוחני הרמוני ויציב עוד יותר — העולם הבא. החברה המודרנית, שהיתה מבוססת על תהליכי תיעוש ותהליכים דמוקרטיים דינמיים, הרסה את היציבות בעולם הזה, אך עדיין שמרה על החתירה

החברתיים. המושג "הגל השלישי" רחב יותר בהיקפו ומתייחס מעבר להיבטים הכלכליים-תעסוקתיים הללו גם לשינויים בדפוסים הדומיננטיים של המבנים החברתיים, הנובעים ממהפכות המחשוב והתקשורת וממהפכות טכנולוגיות נוספות בזמנו. מושג זה מתמקד במיוחד במעבר מהישענות כמעט בלעדית על מבנים חברתיים הייררכיים, צנטרליסטיים, סינכרוניים וממורכזים (קרי, מבנים הדורשים נוכחות כל המעורבים בפעילותם באותו זמן ובאותו מקום), המבוססים על התמחות והיוצרים מוצרים או מעניקים שירותים סטנדרטיים להמוני צרכנים – לפלורליזם של מבנים חברתיים, רובם בעלי מבנה גמיש יותר, הפונים לפלחי שוק ספציפיים יותר, ובהשפעת מעבר זה על כל ההיבטים של הקיום האנושי. המושג "פוסט-מודרניות" הוא הרחב ביותר בהיקפו (משום כך בחרתי להתייחס דווקא אליו); הוא כולל התייחסות לכל ההיבטים הקודמים, אבל מתמקד בעיקר בדפוסי החשיבה, תפיסת העולם, היחסים החברתיים והיצירה התרבותית המאפיינים את תקופתנו. עיקרו בשימת הדגש במעבר מתפיסה אובייקטיביסטית-מונוליתית של המציאות לתפיסה רלטיביסטית-פלורליסטית שלה.

כמעט כל הדיונים העכשוויים על "פוסט-מודרניזם" נפתחים באמירה, שמדובר בתהליך טוטלי, רחב, דינמי וחדש מכדי שנוכל לאפיין אותו כהלכה. יחד עם זאת, בלי לנסות לקבוע מסמרות בדבר הקדימות של המישורים השונים שהוא בא לידי ביטוי בהם, והקשרים הסיבתיים ביניהם, ניתן לומר באופן סכמטי משהו, שנכון לעכשיו זהו תהליך הבא לידי ביטוי בכל המישורים של הקיום האנושי:

א. במישור הטכנולוגי הוא מתבטא קודם כל במהפכות המחשוב והתקשורת, על כל השלכותיהן (בהקשר זה אי אפשר שלא

Foster, 1983; Harvey, 1989; Wakefield, 1990).

בערך באותה תקופה שבה נעשה המושג "פוסט-מודרניות" נפוץ, נכנסו לשימוש שני מושגים נוספים, המשקפים גם הם את ההכרה בכך ששנות השבעים והשמונים היו תקופת מעבר לדפוסי קיום אנושיים שהם שונים במידה דבה מאלה שאפיינו את העשורים הקודמים. הכוונה ל"חברה הפוסט-תעשייתית" – מושג שנעשה נפוץ בעקבות ספרו של דניאל בל הנושא שם זה (Bell, 1973); ו"הגל השלישי", מושג שחדר לשימוש בעקבות ספרו של טופלר בשם זה (טופלר, 1984). שלושת המושגים האלה משקפים שתי הנחות יסוד:

א. אי-שם בסוף שנות החמישים החלו להופיע סימניו של שלב שלישי בקורותיה של התרבות המערבית, לאחר שני השלבים (או ה"גלים", בלשונו של טופלר) הקודמים: השלב החקלאי-מסורתי והשלב התעשייתי-מודרני. סימנים אלה הולכים ומתעצמים מאז שנות השבעים.

ב. השלב השלישי, כמו שני קודמיו, מתאפיין בדפוסים כלכליים, חברתיים, פסיכולוגיים, מחשבתיים ותרבותיים המייחדים אותו ושונים באופן רדיקלי מן הדפוסים המקבילים בשני השלבים הקודמים.

יחד עם זאת, שלושת המושגים שונים זה מזה בהיבטים של הקיום האנושי, שבהם הם מתמקדים ובהיקף תחום ההתייחסות שלהם. המושג "החברה הפוסט-תעשייתית" מתמקד בעיקר בהיבט הכלכלי, במיוחד בשינויים בדפוסי הייצור ובשוק העבודה בעולם המערבי החל מסוף שנות החמישים. הכוונה לשינויים הנובעים מתהליכי המיכון והאוטומציה ולהפיכת השירותים למעסיק הגדול ביותר – במקום התעשייה והחקלאות בשתי התרבות הקודמות – ולהשפעתם של תהליכים אלה על מערכת הכוחות

ובפלורליזציה של מבני הארגונים החברתיים (Lash, 1987; טופלר 1979; 1984; 1992) ובשינוי משמעותי ומתמיד בתפיסת שלוש הקטיגוריות הבסיסיות של החיים החברתיים: תפיסת התפקידים הגיליים והמיניים ותפיסת התא החברתי הבסיסי (נושא שאתמקד בו בפרק הבא).

לא קשה להצביע על קשרים סיבתיים אפשריים בין המישורים הללו. כך, למשל, ניתן לומר שהשינויים הטכנולוגיים הם העומדים בבסיס ההאצה ברמת התחרותיות הקפיטליסטית – דבר המביא לפרגמנטיזציה ולדינמיזציה של שוק העבודה. תהליך זה עצמו (ניתן להמשיך ולטעון) מביא לערעור היציבות של החיים האנושיים – דבר המתבטא ברלטיביזם ברמה האידיאית, ברמה הפסיכולוגית – באדם הסכיזופרני – באקלקטיות האמנותית ובהתערערות משמעותן המקובלת של הקטיגוריות החברתיות הבסיסיות.

יחד עם זאת אפשר להצביע על קשרים סיבתיים הפוכים ולומר, שהרלטיביזם והפלורליזם הביאו לשבירת מבנים חברתיים מובנים מאליהם (או, להיפך, שהשינויים החברתיים התבטאו ברלטיביזם ובפלורליזם), דבר שאיפשר את התפתחותו של גל פתיחות ויצירתיות מדעיות וטכנולוגיות אשר האיצו תחרותיות, וכך הלאה. כפי שכבר ציינתי, הוגי דעות שונים מציעים קווי הסבר שונים. לצורך מאמר זה אין כל צורך להכריע בין ההסברים השונים (הכרעה הנראית לי בלתי אפשרית באופן עקרוני). כל מה שחשוב לצרכינו הוא להדגיש את הטוטליות של התהליך הנדון ולהבהיר את ההקבלה בין המהפכים החלים בתחומים השונים, על מנת שבבואנו לדון בשינוי שחל בקטיגוריות החברתיות הבסיסיות, במיוחד בילדות, נזכור שמדובר רק בהיבט אחד של תהליך המקיף את כל הרמות של הקיום האנושי.

להזכיר את מרשל מקלוהאן, שחזה כבר בשנות השישים את ההשפעות הדרסטיות של המהפכות בתחום זה על אופי הקיום האנושי (McLuhan, 1965). ראה גם: Mayerowich, 1978; Martin, 1979; טופלר, 1984; 1992).

ב. במישור הכלכלי הוא מתבטא בהאצה עצומה ברמת התחרות הקפיטליסטית ובהפיכת השירותים לגורם המרכזי בשוק (Bell, 1973; Lash, 1987; Harvey, 1989). ג. במישור של שוק העבודה הוא מתבטא בדינמיזציה ובפרגמנטיזציה מתמדת, או במלים אחרות: בעלייה מתמדת של אחוז בני האדם העובדים במשרות חלקיות או זמניות, או העובדים כקבלני משנה, ובאחוז בני האדם המשנים קריירה, או המחליפים מקצוע פעם אחת או יותר במהלך חייהם הפעילים (Harvey, 1989; Lash, 1987).

ד. במישור האידיאי הוא מתבטא בתחושה המתגברת והולכת של אבדן האמונה בבסיס אידיאי או בסטנדרטים מחשבתיים וערכיים מוחלטים, בתחושת השרירותיות, הארעיות והחלקיות של כל מבנה מחשבתי-ערכי, ולכן בפלורליזם ורלטיביזם (Lyotard, 1984; Rorty, 1989; MacIntyre, 1981).

ה. ברמה האמנותית והארקטיטקטונית הוא בא לידי ביטוי בגישה אקלקטית משחקית לארכיטקטורה ולאמנות ולאבדן ההבחנה בין ביקורת לאמנות (Wakefield, 1990; Foster, 1983).

ו. במישור הפסיכולוגי הוא מתבטא בהתקפות גוברות על התפיסה האוטומיסטית של הפרט, או במלים אחרות על תפיסת הפרט כבעל ישות יציבה ורציפה (ברמה התיאורטית), ובהתפתחות מה שניתן לכנות בשם "האדם הסכיזופרני", קרי אדם ללא גרעין אישיות מוצק (ברמה העובדתית) (Heller, 1986).

ז. ברמה החברתית הוא מתבטא בהגמשה

ג. שינויים במבנים חברתיים בסיסיים

כאמור, במאמר זה אדגיש תחילה את השינויים החלים בדור הפוסט-מודרני האחרון בשלוש קטיגוריות מרכזיות של החשיבה והפעילות החברתיות (בפרק זה) ואחר כך (בפרקים הבאים) אתמקד באחד המרכיבים של אחת מהן – היעלמות הילדות. הכוונה לשינויים בתפיסתם של התפקידים החברתיים הגיליים, של התפקידים המיניים ושל תפיסת היחידה החברתית הבסיסית. מבחינת התפקידים הגיליים, המודרניות בשיאה התבססה על מודל התפתחות בעל יומרה לאוניברסליות, אשר לפיו יש שלבים מוחלטים בהתפתחותו של אדם: ינקות, ילדות, גיל-ההתבגרות, בגרות, זיקנה. המטפורה ביסוד התפיסה הזאת היא מטפורה של טיפוס על הר. שלושת השלבים הראשונים נתפסו כהליך הדרגתי של עלייה, שמטרתו להכשיר את האדם ל"חיים האמיתיים" – הבגרות. הבגרות נתפסה כהימצאות על שיא ההר, כשלב שבו הפרט פועל כחבר פרודוקטיבי בעל זכויות וחובות בחברה; ואילו הזיקנה – כירידה הדרגתית מן השיא ופרישה מן החיים הפעילים. תפיסה זו של החיים רחוקה מלהיות הכרחית. היא שונה, למשל, מן התפיסה שהיתה דומיננטית בחברות מסורתיות רבות, שבהן הוכרו מצד אחד, רק ינקות ללא ילדות וגיל התבגרות, ומצד שני, הזיקנה, ולא הבגרות, נתפסה כשיא החיים. ביומרה של התפיסה המודרנית לאוניברסליות יש לפחות ארבעה ממדים: עצם היתפסות המטפורה הזאת כהכרחית וכאוניברסלית, ולצדה: החלוקה לשלבים

השונים, האפיונים של כל אחד מהשלבים, וקביעת תחום הגילים המיוחד לכל שלב.³ כצד תפיסת התפקידים הגיליים היתה דומיננטית במודרניות גם תפיסת התפקידים המיניים המבוססת על דיכוטומיה ברורה בין תפקידי הגברים והנשים. הגברים נתפסו כבעלי יכולת שליטה עצמית ובעלי חשיבה רציונלית ויכולת לדחות סיפוקים, ולפיכך – כמסוגלים לשאת בעול הפעילות הכלכלית, הפוליטית והצבאית. הנשים, לעומת זאת, נתפסו כקרובות לילדים בחוסר הרציונליות ובאי יכולתן לדחות סיפוקים ותיפקדו בעיקר במסגרת התא המשפחתית. למרות הדומיננטיות שלה, ברור שגם חלוקה זו אינה הכרחית – היא לא התקיימה בעבר בחברות מטריארכליות והשפעתה פחתה גם בחברות המודרניות עצמן בתקופות של מצוקה ביטחונית או כלכלית (פרנץ, 1991).

אשר ליחידה החברתית הבסיסית, התא המשפחתי נתפס במודרניות באופן בלעדי כזה ליחידה זו. מדובר במשפחה גרעינית המבוססת על קשר זוגי בין בעל לאשה, שיש בה בנוסף, כדפוס השכיח – שניים שלווה ילדים וכאמור, הבעל, הוא הנושא בעול הכלכלי, ואילו האשה – בעול ניהול הבית וחינוך הילדים. למרות שנתפס כהכרחי, המבנה המשפחתי הזה שונה לחלוטין מן המשפחה המורחבת שהיתה התא החברתי הבסיסי עד למודרניות (טופלר, 1984, עמ' 39–40, 240–241; Zaretsky, 1976).

כל החשיבה החברתית המודרנית, ובעקבותיה החקיקה החברתית, היו מבוססות על התפיסה, שהמבנים הללו הם הכרחיים ואוניברסליים. כך, למשל, התבססה החקיקה בכל המדינות המערביות, בהתייחסה לתפקידים הגיליים ולכל הקשור להקצאת

3. ביטוי מובהק לתפיסה זו ניתן למצוא בגישתו של אריקסון, שהיא הרחבה של התפיסה ההתפתחותית הפרוידיאנית (אריקסון, 1960).

שונות של תפיסת החברה והאדם המודרניים. עקב הקשר ההדוק ביניהן ברור, שלא יכול לחול שינוי רק באחת התפיסות בלי שתתנינה גם האחרות. ואכן, כל שלוש התפיסות הללו מצויות בדור הפוסט-מודרני הנוכחי בתהליך של התערערות יומרתן לאוניברסליות ולאקסקלוסיביות. אשר לתפקידים הגיליים, אנו נמצאים, כאמור, בעיצומו של תהליך "היעלמות הילדות". לצדו חלים גם שינויים בהבנת טיבן של הבגרות, שההבחנה בינה ובין הילדות הולכת ומיטשטשת, ושל הזיקנה. בני גיל זה כבר אינם נתפסים בהכרח כפסיכיים וכמצויים מחוץ למעגל החיים. על שינוי זה מעידה, למשל, העלייה הרדיקלית במודעות ובלגיטימציה למיניותם של בני גיל זה בדור האחרון (רבינוביץ, 1986).

ברור, שהשינוי בתפקידים הגיליים אינו יכול שלא להשפיע באופן דרסטי על יחסי הורים-ילדים ולפיכך גם על תפיסת המשפחה והמבנה שלה (ולחיפך). אכן, יש עדויות ברורות על שינויים רדיקליים נוספים בתפיסת התא החברתי הבסיסי (שהמונח "משפחה" כבר אינו הולם אותו, אלא אם מפרידים מונח זה מן המשמעות שהיתה לו במודרניות ותופסים אותו כשקול ל"תא החברתי הבסיסי"). הכוונה לשינויים בארבעה מישורים שונים: הראשון — הגידול המשמעותי באחוז הפרטים בחברה החיים ללא כל מסגרת משפחתית (למשל, בעוד שבשנת 1970 16% מאזרחי ארצות הברית לא נישאו מעולם, כיום חלקם של הלא-נשואים באוכלוסייה הוא 23%. בישראל מספר האזרחים הנישאים ירד ב-15% השנים האחרונות ב-4%). השני — התופעה של משפחה חד-הורית הנעשית נפוצה ומקובלת יותר ויותר. השלישי — התגברות ההכרה בנישואים הומוסקסואליים (בדניה נערכים כבר למעלה משלוש שנים נישואים

זכויות ולהטלת חובות, באופן ברור על החלוקה המודרניסטית לילדות המוארכת (הכוללת את הינקות, את הילדות ואת גיל ההתבגרות), לבגרות ולזיקנה. תקופות אלה הוגדרו אך ורק לפי קריטריונים כרונולוגיים, שהיו זהים כמעט לחלוטין בעולם כולו. גם היחידה החברתית הבסיסית הוגדרה לצורך חוקי המס, חוקי הירושה והמשכנתאות לדיור או כל חקיקה אחרת, אך ורק על-פי הדפוס הזה של המשפחה הגרעינית. כך, לדוגמה, ההורים הם המקבלים באופן אוטומטי את קצבאות הביטוח הלאומי עבור ילדיהם; או בהקשר אחר, רק בן זוג מן המין השני של אזרח המדינה רשאי לקבל את אזרחות המדינה (אם אינו אזרח מלכתחילה) לאחר נישואים. הדבר חל גם על התפקידים המיניים: האשה (כמגדלת הילדים) נקבעה כזכאית היחידה לחופשת לידה, ואילו הגבר נתפס באופן אוטומטי כ"ראש המשפחה", קרי המפרנס הראשי (אלא אם נפטר או חלה) לצורך חוקי המס (רוב המאפיינים הללו עדיין תקפים, אף-על-פי שכרוב החברות המערביות החלו בשנים האחרונות לחול בהם שינויים המשקפים את התהליכים הנדונים).

שלוש התפיסות הללו כרוכות האחת ברעותה באופנים שונים. לדוגמה: תפיסת התפקידים הגיליים והתפקידים המיניים משפיעה באופן דרסטי על תפיסת המשפחה, ולחיפך. או — תפיסת הילדות, שהיא חלק מתפיסת התפקידים הגיליים המודרנית, דומה, כפי שכבר ציינתי, לתפיסת התפקיד הנשי, שהיא חלק מתפיסת התפקידים המיניים. נראה, שהן הילדים והן הנשים הוגדרו בדרך השלילה בהשוואה לתפיסת הגבר הבוגר. לפיכך חלוקת התפיסות הללו לשלוש היא מלאכותית במידה רבה והיא דרושה בעיקר לצרכים מתודיים. אמנם גם בהמשך אתייחס אליהן כאל שלוש תפיסות שונות, אך יש לזכור שלמעשה מדובר בשלוש השתקפויות

הגברית ולצבירת עמדות כוח חברתיות בידי הנשים (Gilligan, 1982; פרנץ, 1991). מובן שהצלחתו ההדרגתית של מאבק זה, על שני שלביו, משנה לחלוטין את מעמדן של הנשים בחברה ואת תפיסת הנשיות במסגרתה. כהשלמה למאבק הפמיניסטי אנו עדים בעשור האחרון להתפתחותה של התופעה הידועה כ"גבריות החדשה", המתמצה בהגדרה מחדש של דמותו של הגבר ושל תפקידו החברתי (Farrel, 1974; Lewis, 1986; נרדי, 1991).

התופעות שציינתי מוכרות, אבל בדרך כלל הן נדונות כל אחת בנפרד בעוד שלפי תפיסתי הן כולן היבטים שונים, עדיין ראשוניים למדי, של תהליך שינוי כללי בתפקידים ובמבנים החברתיים הבסיסיים של החברה המערבית. תהליך שהוא חלק של המהפכה הפוסט-מודרנית. מה שמשותף לכל התופעות אינו החלפת המבנים, שהיו דומיננטיים ואקסקלוסיביים במודרניות, במבנים דומיננטיים-אקסקלוסיביים אחרים, אלא ערעור האקסקלוסיביות של המבנים המודרניים והפיכתם לחלק משורה של מבנים לגיטימיים לצד מבנים אלטרנטיביים ההולכים ומתפתחים לעינינו.

מי שמקבל את הטענה בדבר הפלורליזציה של המבנים והתפקידים החברתיים, אינו יכול להימנע מלהתייבב מול שתי שאלות: תיאורטית ומעשית. השאלה התיאורטית משקפת את הרצון להבין את התהליך, את שורשיו ואת השלכותיו. השאלה המעשית משקפת את הרצון לחזות את השינויים

אזרחיים הומוסקסואליים והמדינה מכירה בהם כנישואים לכל דבר מבחינת הזכויות והחובות החוקיות. סביר להניח, שבעתיד הקרוב יילכו מדינות סקנדינביה האחרות (בעקבותיה). הרביעי – ביחס למשפחות "קונבנציונליות". אחוז הגירושין בקרבן עולה בהתמדה (למשל, בכריטניה אחוז הזוגות המתגרשים מצוי בעלייה מתמדת והגיע בשנה האחרונה ל-50%. נראה, שמגמת העלייה בגירושין תימשך ותתקרב לזו המקובלת במדינות הסקנדינביות – 60% בערך. בישראל מספר הזוגות המתגרשים עלה ב-15 השנים האחרונות ב-120% והוא עומד כרגע על 25% בערך מן הזוגות הנישואים⁴. במלים אחרות, מצד אחד, משקלה של המשפחה הגרעינית בחיים החברתיים יורד, ומצד שני המשפחה מאבדת את יציבותה ומשנה את אופיה ושני מאפיינים יסודיים של תפיסת המשפחה המודרנית – הזוגיות וההתבססות הבלעדית על קשר בין שני המינים – הולכים ומתערערים כקווים הכרחיים של דמותה (טופלר, 1979, עמ' 198–218; טופלר, 1984, עמ' 240–261; Jessie, 1973).

שינויים אלה מלווים בהכרח גם בשינויים במישור השלישי. כאן הדברים ברורים למדי. מאז שנות השישים אנו עדים למאבק פמיניסטי מתמיד ומצליח למדי, תחילה על השוואת הזכויות הפורמליות של הנשים לזכויותיהם של הגברים ובשני העשורים האחרונים גם על מתן לגיטימציה לתפיסת העולם הנשית לצד תפיסת העולם

4. הנתונים הסטטיסטיים בקטע זה הם אוסף מקרי של ידיעות שהתפרסמו במהלך שבוע אחד. הם לקוחים מן המקורות האלה: ארצות הברית: חדשות ה-C.N.N. מיום 26.9.92, שהתבססו על דיווח של לשכת הסטטיסטיקה הפדרלית. אנגליה: ידיעות אחרונות מיום 27.9.92. ישראל: מעריב מיום 2.10.92, עמ' 6.

5. למרות שקשה להתווכח על הדומיננטיות של תופעות אלה בחברתנו, התפתח בשנים האחרונות ויכוח ערכי סביבן. בעוד שההוגים המזכירים בגוף המאמר תופסים כולם את התהליך הנדון כחיובי, ביטוי מובהק לשלילה נחרצת שלו ניתן למצוא אצל Paglia, 1991.

הידמות ה"ילדים" ל"מבוגרים" מתמצה בעיקר בהיעלמותה של הנאיביות, שהיתה קו מאפיין מהותי של ה"ילדים" עד לפני דור ונבעה מבורות באשר ל"עובדות החיים": מין, מוות ואלימות. תהליך זה בא לידי ביטוי באופן קונקרטי יותר בשורה של תופעות כמו ירידת שכיחותם של בגדי הילדים וירידת חשיבותה של השפה המיוחדת, הממותקת וה"דידקטית" שבה היה נהוג לפנות ל"ילדים" וגם של השירים והמוסיקה המיוחדים ל"ילדים". ילדים מעבר לגיל הינקות חשופים היום למוסיקת הפופ. מצד שני היתה עלייה דרמטית בשימוש בדמויות "ילדים" כאובייקטים מיניים בפרסומת, בפשיעת "ילדים" וכיוצא באלה. הידמותם של ה"מבוגרים" ל"ילדים" באה לידי ביטוי בשחיקת המאפיין המרכזי של הבגרות (בעיקר של גברים בוגרים; נשים כאמור, נתפסו מבחינה זו כדומות יותר ל"ילדים"): שליטה עצמית רגשית ויכולת לדחות סיפוקים. ביטויים כמו "תתנהג כמו גבר", או "גברים לא בוכים", מבטאים את תפיסת הבגרות שרווחה בעבר. לעומת זאת היום הן גישות פסיכולוגיות והן דעת הקהל מעניקות לגיטימציה הולכת וגוברת להתנהגות ספונטנית של גברים מבוגרים ולביטוי רגשות מצדם.

נראה לי, שקשה להטיל ספק בטענה ששתי תופעות משלימות אלה אכן מתרחשות בעוצמה הולכת וגוברת בדור האחרון. תשובתו של פוסטמן (ושל תיאורטיקנים אחרים) על השאלה מה הן הסיבות להתרחשותן מבוססת בדרך כלל על התייחסות להשפעת הטלוויזיה. לפי תשובה זו הילדות המוארכת איננה תופעה אנושית אוניברסלית. כך, למשל, היא לא התקיימה בימי הביניים עד המצאת הדפוס. לטענת פוסטמן, בימי הביניים הינקות נמשכה עד טווח הגילים 5-6 ואחריה חל מעבר מהיר

בחקיקה ובקבלת ההחלטות החברתיות המתחייבים מן התהליכים הללו, אם אכן ימשכו ויתעצמו.

מדובר בכמה תהליכים דינמיים, רחבי היקף ובעלי השלכות מרחיקות לכת על תהליכי החקיקה וקבלת ההחלטות החברתיות, הנמצאים בראשיתם או בעצם התממשותם. לא אוכל לדון כאן בכולם ולפיכך בחרתי להתמקד בהיבט אחד של התהליך הראשון – היעלמות הילדות – ולדון בשתי השאלות הללו ביחס אליו. סביר להניח, שבהקשרים רבים ניתן יהיה להשליך מן הדיון הזה על היבטים נוספים של התהליך האמור או של תהליכים אחרים. יחד עם זאת ברור, שתהליכים אלה דורשים דיון רחב ומקיף הרבה יותר; המאמר הנוכחי יכול להיות לכל היותר צעד ראשוני בכיוון זה.

ד. היעלמות הילדות: ההסבר המקובל

כאמור, את המושג "היעלמות הילדות" טבע בזמנו ניל פוסטמן (Postman, 1984; ראה גם Mayerowich, 1985; איליץ, 1970, עמ' 40-44). פוסטמן מתאר את התופעה כמתמצה בשני תהליכים משלימים, ההולכים ומתחזקים בשני העשורים האחרונים: הידמותם של ה"ילדים" ל"מבוגרים" (אשתמש להלן במונחים המקובלים "ילדים" ו"מבוגרים" במרכאות, כדי להדגיש שזוג מונחים זה בשימוש המקובל עדיין מניח שהמציאות החברתית של ימינו הופכת להיות בהדרגה פחות מובנת מאליה); והידמותם של ה"מבוגרים" ל"ילדים", או בנוסח כולל: מיטשטשת ההבחנה בין "ילדים" ל"מבוגרים", שהיתה שלטת עד לפני דור.

בצורה שלא תובן ל"ילדים" גם אם כבר רכשו ידיעת קרוא וכתוב.

ולבסוף, הדפוס הקל על התפשטות הילדות משום שהפך את התפיסה הליניארית-סדרתית של המציאות ושל חיי האדם לתפיסה השלטת. האדם הקורא מצרף אות לאות, מלה למלה ומשפט למשפט באופן ליניארי-סדרתי. בעקבות תפוצתם של הדפוס ושל הקריאה נעשו הליניאריות והסדרתיות לאבני יסוד של תפיסת העולם המערבית והקלו על התפשטותה של התפיסה התפתחותית של חיי האדם. התפיסה ההתפתחותית היא וריאציה על התפיסה הליניארית-סדרתית, משום שכמוה גם היא גורסת התפתחות בשלבים, כך שכל שלב הכרחי לשלב הבא אחריו ורק מעבר שיטתי לאורך כל השלבים יכול להביא למוצר המוגמר (הבנת המשמעות של הטקסט – בתחום האוריינות, התפתחות האדם הבוגר – במסגרת התפיסה ההתפתחותית). תפיסת הילדות המוארכת עצמה נשענת על התפיסה ההתפתחותית ומתחייבת ממנה.

הטלוויזיה, לפי התפיסה הנדונה, מפחיתה במידה רבה את משקלם של שלושת ההיבטים הללו של השפעת הדפוס בתרבותנו ומביאה לפיכך לשחיקת ההבחנה החדה בין "ילדות" ל"בגרות" שנוצרה בעטים. קודם כל, היא חוזרת והופכת את החברה לחברה המבוססת במידה רבה על תקשורת בעל-פה ועל תקשורת חזותית (במקום תקשורת כתובה). בחברה כזאת חשיבותה של האוריינות פוחתת (תהליך שיתחזק מן הסתם במידה רבה בשנים הקרובות, עם התפשטותם של המחשבים המבינים והדוברים שפה טבעית). לפיכך פוחת בה הצורך להכשיר את האדם

לבגרות, כמוכן למרות שהצעירים נבדלו בממדי גופם מן המבוגרים. בתקופה זו היתה הילדות תופעה פיסיוולוגית, אבל לא היו לה מקבילות חברתיות או פסיכולוגיות.

לפי הסבר זה, הילדות המוארכת החלה להתפתח באיטיות בקרב השכבות הבורגניות מאז המאה השש-עשרה⁶, עם המצאת הדפוס ותחילת תפוצתם של ספרים בקרב שכבות אלה. הדפוס יצר את הילדות משלושה טעמים. קודם כל, בעטיו נעשתה הילדות פונקציונלית לחברה ולפרט, מפני שהדפוס הפך את התקשורת החברתית למבוססת על אוריינות (literacy), כישור שאינו נרכש באופן ספונטני, אלא דורש הכשרה פורמלית. יתר על כן, מכיוון שבניגוד למסר שנמסר בעל-פה, מסר כתוב מועבר באופן הדרגתי, לאדם הקורא נדרשת שליטה עצמית ויכולת לדחות סיפוקים שהאדם השומע אינו נזקק להן. הדפוס יצר את הצורך להוציא את ה"ילדים" אל מחוץ למעגל החיים הטבעי ולתת להם הכשרה קוגניטיבית ופסיכולוגית לחיים המבוססים על אוריינות. במלים אחרות, הצורך בתהליך חינוך פורמלי ארוך למדי הוא שיצר, בראש ובראשונה, את הילדות.

יתרה מזו, הדפוס איפשר את הילדות, שכן הוא איפשר את הבורות והנאיביות שאיפיינו אותה. קשה מאוד להסתיר אינפורמציה כל זמן שהיא מועברת בעל-פה, שכן השפה המדוברת מובנת לאנשים צעירים מגיל צעיר מאוד ללא כל תהליך הכשרה פורמלי. לעומת זאת, כאשר האינפורמציה מועברת בכתב ניתן להסתירה באמצעות הסתרת הספרים שבהם היא מצויה, או הטלת איסור השימוש בהם על "ילדים", או בדרך של ניסוח הכתוב

6. פוסטמן ממשיך בהקשר זה את עמדתו הידועה של אריה (Aries, 1962). עמדה זו נתונה היום במחלוקת (ראה: שחר, 1990); אלא שאין הכרח לקבל את הטענות של אריה בדבר אי קיומה של ילדות מוארכת בימי הביניים כדי לאמץ את הסברו של פוסטמן להיעלמותה של הילדות היום.

אותה ומספקת את ההצדקה התיאורטית לילדות (Mayerowich, 1985; Postman, 1984).

ה. היעלמות הילדות – הסברים נוספים

כאמור, ההסבר המובא לעיל הוא ההיפותזה הנפוצה להסברת תהליך היעלמות הילדות. התיאורטיקנים המפתחים אותו מתמקדים בדרך כלל בנושא ספציפי זה, או בהשפעת אמצעי התקשורת האלקטרוניים על תהליכים ועל מוסדות חברתיים. הסבר זה הוא, למעשה, יישום בתחום הילדות של התיאוריה של מרשל מקלוהאן, שצפה עוד בשנות השישים שינויים דרסטיים במבנים ובתהליכים חברתיים בעקבות הדומיננטיות של הטלוויזיה ושל אמצעי תקשורת אחרים כתינו. תיאוריה זו עצמה היא המשכו של קו המחשבה המטריאליסטי, שמצא ביטוי מובהק בתיאוריה המרכסיסטית, לפיה כל התהליכים החברתיים-תרבותיים-פוליטיים בחברה הם פועל יוצא של תהליכים תומריים.

למרות שהיפותזה זו היא סבירה, ברגע שתופסים את תהליך היעלמות הילדות כחלק מן המהפכה הפוסט-מודרנית מתבקשות גם היפותזות נוספות, מטריאליסטיות ושאינן מטריאליסטיות, להשלמת ההסבר הקודם. היפותזה נוספת ראשונה העולה על הדעת, אף היא מטריאליסטית (באופן מובהק, אך יותר מן ההסבר הקודם), מתייחסת גם היא לביטול הדומיננטיות של התפיסה הליניארית-סדרתית בתרבות המערבית. אולם, מבחינתה שינוי זה נתפס כנובע מן המהפך הדרסטי שחל בדור הפוסט-מודרני האחרון בכלכלת החברות הקפיטליסטיות, ולפיכך

הקורא – הן מבחינה קוגניטיבית והן מבחינת האישיות. הטלוויזיה פוגעת באופן דרסטי גם ביכולת להסתיר אינפורמציה מ"ילדים", משום שמדובר באמצעי חזותי-שמיעתי המעביר את תכניו באופן המוכן ל"ילדים" במידה רבה כבר בשנות חייהם הראשונות. יתר על כן, היא גם אינה מאפשרת (בניגוד לספר) להסתיר מ"ילדים" את העובדה שמנסים להסתיר מהם עובדות אחרות. כאשר אוסרים על "ילדים" לצפות בתוכניות או בסרטים כלשהם, הנתשבים "בלתי מתאימים", מגלים להם באופן זה שיש סוד שמנסים להסתיר מהם. במציאות שטופת האינפורמציה שלנו חזקה עליהם שלא יאחרו לגלות את הסוד.

הטלוויזיה מצמצמת, במקביל, את השפעתו של הגורם השלישי שעודד את התפתחותה של הילדות המוארכת. כאמור, היא חוזרת והופכת את החברה לחברה הנשענת על אינפורמציה חזותית-שמיעתית. העברת אינפורמציה כזו אינה נשענת על עיקרון ליניארי-סדרתי, בניגוד לאינפורמציה המועברת בכתב. כך פוחת משקלה של החשיבה הליניארית בחברה ועמה משקלה של התפיסה ההתפתחותית של חיי האדם, המצדיקה מבחינה תיאורטית את הילדות המוארכת.

לסיכום, לפי התפיסה השלטת של היעלמות הילדות, הטלוויזיה הביאה לפיחות גדול בשני המרכיבים, שהבחינו בעבר באופן חד בין "ילדים" ל"מבוגרים": הנאיביות והעדר משמעת עצמית. היא הביאה לפיחות דרסטי בנאיביות של "הילדים" והפחיתה מחשיבות המשמעת העצמית ודחיית הסיפוקים אצל ה"מבוגרים". מלבד זאת, היא מביאה לירידת הפונקציונליות החברתית של הילדות ולפיחות בהשפעת התפיסה הליניארית של המציאות ולפיכך גם בתפיסה ההתפתחותית של החיים המשקפת

בשוק העבודה, במבנה הקריירה של הפרט, באורח חייו ובתפיסת עולמו.

המבנה הקלאסי של הקריירה המקצועית של הפרט בשיא התקופה המודרנית (קרי סוף המאה התשע-עשרה והמחצית הראשונה של המאה העשרים) היה ליניארי ואחיד מאוד: בית-ספר (שמונה עד שתים-עשרה שנים), הכשרה מקצועית (מעשית או אקדמית) בתחום ספציפי, עבודה בתחום זה במקום עבודה עד ארבעים, ארבעים וחמש שנים. בדרך כלל ללא שינויים תוכניים גדולים, פרישה. מבנה זה של קריירה מקצועית שיקף את העובדה, שהרוב הגדול של המועסקים בתקופה המודרנית עבדו במשך רוב חייהם בתחום אחד והידע שרכשו בתחילת חייהם היה רלוונטי ומספיק לכל הקריירה המקצועית שלהם.

שוק העבודה הפוסט-מודרני הופך בהדרגה דפוס זה של קריירה מקצועית לבלתי שכית. את הכלכלה הפוסט-מודרנית מאפיינים:

א. הצורך להחליף בהתמדה דגמים ולהוציא לשוק מוצרים חדשים, עקב מתח עצום של תחרות;

ב. אפשרויות לגיוון רב ומתמיד במקומות הייצור עקב השכלול באמצעי התחבורה והתקשורת;

ג. הצורך בהתערכנות ובלמוד מתמידים עקב תהליך "התפוצצות המידע".

בשל הגורמים הללו וגורמים נוספים שוק העבודה הפוסט-מודרני הוא דינמי ובלתי יציב לאין שיעור משוק העבודה המודרני. לפיכך, אחוז המועסקים העובדים במשרות חלקיות, או זמניות, או המועסקים כקבלני משנה בכלל כוח העבודה גדול היום לאין ערוך יותר משהיה בעידן המודרני ואין ספק שימשיך לגדול בעתיד. במקביל גדל בהתמדה הצורך של העובדים לעדכן את הידע שלהם לעתים קרובות ובאופן יסודי מאוד, או אף

להחליף לחלוטין את מקום העבודה, תחום העיסוק וגוף הידע שעליו הם מסתמכים.

דינמיות זו (נוסף על השפעתה של הטלוויזיה שנדונה לעיל) מפחיתה במידה רבה מכוחה של התפיסה הסדרתית האחידה של החיים שהתאפשרה בשוק העבודה המודרני ושיקפה אותו בשלושה אופנים שונים. קודם כל, במציאות העכשווית חיהם המקצועיים של בני אדם רבים אינם ליניאריים-סדרתיים במובן שכל שלב בהם הכרחי ומוביל לשלב הבא אחריו. במידה גוברת והולכת הם הופכים להיות מעגליים או פרגמנטריים. במלים אחרות, חייהם נעשים לצירוף, לעתים קרובות שרירותי וכאוטי, של תקופות וכל תקופה היא "סגורה בתוך עצמה", אינה נובעת מן הקודמת לה ואינה מובילה לבאה אחריה. שנית, גם כמידה שעדיין נותרו קריירות לינאריות, בשוק הפתוח, הפלורליסטי והדינמי של דורנו הולכת ופוחתת האחידות ביניהן. בתחומים דינמיים כמו ניירות ערך, מחשבים ואלקטרוניקה ניתן למצוא היום אנשים צעירים בשנות העשרים לחייהם, המחזיקים בעמדות כוח שהן מקבילות לאלה שמחזיקים בני ארבעים ומעלה. שלישית, הדינמיות המאפיינת את הכלכלה הפוסט-מודרנית הופכת לעתים קרובות תהליך הכשרה ארוך לקראת קריירה ספציפית לבלתי אפקטיבי ומתגמל יצירתיות ויכולת הסתגלות מהירה, שבהם ניהנים דווקא אנשים צעירים (Harvey, 1989, p. 141-192; טופלר, 1979, עמ' 154-159; טופלר, 1992, עמ' 45-54; Lash, 1987).

שלושת האופנים הללו כשהם חוברים יחד מפחיתים באופן כללי, כמו הטלוויזיה, את השפעתה של התפיסה הליניארית-האחידה ולפיכך גם את השפעתן של התפיסה ההתפתחותית ותפיסת הילדות המוארכת המבוססת עליה. נוסף על כך, ברמה המעשית הם פוגעים בצידוק קיומה של תקופת ילדות ארוכה, המופרדת מן "החיים האמיתיים"

של "המיכל" המכיל בתוכו את המציאות הפיסיקלית כולה.

תפיסה אובייקטיביסטית זו של החלל והזמן איפשרה לקרד אותם באופן אובייקטיבי על סמך חלוקה לקואורדינטות מוחלטות (קווי הרוחב והאורך לגבי החלל, חלוקת הזמן האוניברסלית על סמך שעון גריניץ' – לגבי הזמן). קידוד אובייקטיביסטי זה איפשר להניח את קיומם של תהליכים זהים אוניברסליים וסימולטניים מבחינת הזמן בנקודות ציון שונות בתוך המערכת החללית. שוב – חוקי המכניקה של ניוטון משקפים תפיסה זו לגבי הפיסיקה. הם מבטאים באופן מובהק את טיבה של התפיסה האובייקטיביסטית של המדע המודרני, שהתאפשרה במסגרת התפיסה החלל-זמנית האובייקטיביסטית. לפי תפיסה זו, המדע מגלה את החוקים האוניברסליים, אשר לפיהם פועלים כל הישים בתחום הדיון שלו, הממוקמים בחלל-זמן נייטרליים (Harvey, 1989, pp. 202–283; Lyotard, 1984).

הסוציולוגיה, כפי שפיתחו אותה קומט, מארכס ודירקהיים, היתה מאז ראשית המאה התשע-עשרה ניסיון מודע ומכוון להחיל את התפיסה האובייקטיביסטית-אוניברסליסטית-מכניסטית של מדעי הטבע, עם הפיסיקה בראש, על התהליכים החברתיים ועל תהליכי קבלת ההחלטות החברתיות. הפסיכולוגיה, הן האקדמית והן הטיפולית, לא איחרה ללכת בעקבותיה. כך נוצרו (בין היתר) התפיסות ההתפתחותיות הגדולות מבית מדרשם של פרויד, פיאז'ה ותיאוריטיקנים רבים שהלכו בעקבותיהם. הפסיכולוגיה ההתפתחותית (שהדיון במסגרתה בדרך כלל דסקריפטיבי ונורמטיבי כאחד) ראתה את ייעודה בגילוי החוקים האוניברסליים המאפיינים, את תהליך הגידול האנושי והצריכים להנחות אותו.

ומוקדשת להכשרה לחיים, מפני שקשה מאוד להכשיר אנשים צעירים למציאות דינמית ופרגמנטרית, משום שניסיון העבר נעשה פחות ופחות רלוונטי להתמודדות עמה ומפני שקשה מאוד לחזות מראש את דרישותיה אפילו בעתיד הקרוב ומשום שדווקא היצירתיות של הצעירים חשובה בה. בעוד ששני ההסברים שהצעתי עד כה היו מטריאליסטיים באופיים, שני ההסברים שלהלן מתייחסים למישור האידיאי כבסיס להבנת תופעת היעלמות הילדות. שניהם נוגעים להיעלמות הילדות כחלק מן המהפכה הרלטיביסטית המרכזית למהפכה הפוסט-מודרנית. ההסבר השלישי מתבסס על תהליך הרלטיביזציה של תפיסות החלל, הזמן והמדע במסגרת הפוסט-מודרניות. גם הסבר זה מתייחס לתפיסה ההתפתחותית ונועד להראות כיצד משפיעה המהפכה הרלטיביסטית על פיתוח כוח משיכתה של התפיסה ההתפתחותית ולפיכך של תפיסת הילדות המוארכת המבוססת עליה.

האובייקטיביזציה של החלל והזמן, שהחלה עוד בימי הרנסנס, היתה אחד המאפיינים המובהקים של המודרניות. מבחינת תפיסת החלל הדבר בא לידי ביטוי באופן החדרת הפרספקטיבה לציור, בסילוק הממדים החווייתיים-אישיים שהיו שליטים בציורי מפות בימי הביניים ובגיאומטריזציה של המפות. תהליך דומה עבר גם על תפיסת הזמן, שנתפס מאז הרנסנס (ובניגוד לעבר) כזרם רציף, חד-כיווני, סימולטני וקבוע לכל היקום כולו וחסר כל מימד חווייתי ואישי. תפיסה זו באה לידי ביטוי בפיתוח מודרי הזמן והשעונים השונים החל מימי הרנסנס. הביטוי המובהק ביותר לתפיסה המודרניסטית של שני הממדים ניתן בתורת המכניקה של ניוטון, אשר במסגרתה נתפסים החלל התלת-ממדי והזמן כארבעת הממדים האובייקטיביים, הרציפים והבלתי משתנים

במסגרת התרבות הפוסט־מודרנית נפגעת הדומיננטיות של התפיסה האובייקטיביסטית של הזמן והחלל. במקביל, מתערערת בה במידה רבה תפיסת המדע כמסוגל לזהות ולתאר חוקיות אוניברסלית. ביטוי למהפך זה לגבי תפיסת החלל והזמן ניתן כבר כתחילת המאה בתיאוריה הפיסיקלית של אינשטיין ובאשר לתפיסת המדע – עוד בסוף המאה הקודמת בכתביו של ניטשה. אלא שעברו עוד כמה דורות עד שעמדות אלה חילחלו והגיעו לרבדים העמוקים של התודעה והתרבות המערביים.

כיום, בעקבות התערערותו של האובייקטיביזם, קשה לדבר על זמן אוניברסלי, השוטף באופן רציף וקבוע בווקטור המורה קדימה, ועל "טבע אנושי" אוניברסלי הניתן לגילוי בעזרת התבונה או המחקר המדעי (Harvey, 1989; Krausz, 1982; Rorty, 1989; Lyotard, 1984 pp. 285–323). לפיכך, פוחת כוח המשיכה של תיאוריה התפתחותית בעלת יומרה לאוניברסליות המחיימת לתאר שלבי תהליך גידול של טבע אנושי אוניברסלי המתקיים בעת ובעונה אחת בכל מקום בעולם במסגרת הזמן המוחלט. היום סביר יותר לדבר, באופן אנתרופולוגי, על ילדויות שונות המאופיינות בנסיבות חברתיות ותרבותיות שונות, ומערכות חלל-זמן שונות, או באופן נורמטיבי-ספציפי על ילדויות רצויות (לאור מערכות ערכיות נתונות); וקשה לדבר ברוח הפסיכולוגיה המסורתית, הממליצה המלצות נורמטיביות אוניברסליות מתוך תיאור בעל יומרה למוחלטות של דפוס אחד של התפתחות אנושית.⁷

בעוד שההסבר הקודם ניסה להראות כיצד משפיעה התחזקותו של הרלטיביזם על פיחות מעמדו של הצידוק התיאורטי של

לאמיתו של דבר, התפיסה ההתפתחותית הופיעה במודרניות כתפיסה בעלת השפעה רחבה עוד במאה השמונה־עשרה בכתביו של רוסו. כבר בספרו אמיל אנו מוצאים את תיאור ההתפתחות מילד למבוגר כתהליך בעל ארבעה שלבים, שכל אחד מהם מבוסס על השלב הקודם. כל שלב מוסיף לאדם ידע, יכולת וכישורים שלא ניחן בהם לפני כן ולכל שלב יש "לוח זמנים" המיועד לו כשהאדם השלם לא נוצר אלא בסופו של התהליך. והחשוב ביותר – רוסו תפס תהליך זה כתהליך אוניברסלי, המשקף את "טבע האדם" והמתנהל לפי חוקיות קבועה הניתנת להכרה ולמימוש אצל כל אדם רציונלי (Borrow, 1978, pp. 12–63).

המטפורה ההתפתחותית-אובייקטיביסטית של רוסו על מרכיביה (אם גם לא בהכרח כל הפרטים הספציפיים של התפיסה ההתפתחותית שלו) חדרה עמוק לתודעה המודרנית ובאה לידי ביטוי ביתר דומיננטיות בתיאוריות בעלות היומרה לאובייקטיביות מדעית של פרויד (ברמת האישיות), של פיאז'ה (ברמה הקוגניטיבית) ושל ממשיכיהם בני הדורות האחרונים (כמו אריקסון ברמת האישיות וקוהלברג ברמה הקוגניטיבית). מטפורה זו, אם בלבושה הפילוסופי הראשוני ואם בלבושה המדעי המאוחר יותר, היא שסיפקה את הבסיס להצדקה הרציונליסטית של תפיסת הילדות המוארכת, שכן היא חייבה והצדיקה את הוצאתם של "הילדים" אל מחוץ לתחום "החיים האמיתיים" (רוסו, אבי הגישה הזאת, הרחיק לכת עוד כדי המלצה להרחיקם לכפר, הרחק מכל השפעותיה המשחיתות של העיר), כדי לוודא, שאכן יממשו את כל שלבי ההתפתחות שלהם לפי המתכונת, הסדר ולוח הזמנים שנקבעו על-פי התפיסה ההתפתחותית.

7. לשם ביקורת משלימה על התפיסה ההתפתחותית ראה: Sampson, 1981.

רציונלית (בתחילת התקופה המודרנית), או על תיאוריות התפתחותיות ודידקטיות בעלות יומרה למדעיות (בהמשכה של המודרניות). אולם במסגרת תפיסת העולם הפוסט-מודרנית, שהיא רלטיביסטית במהותה, סוגי התימוכין הללו למושג "החינוך הנכון" אינם "עובדים" עוד. אין בה "כיסוי" או תימוכין לטענות בדבר ידיעה אובייקטיבית של דרך ההתפתחות או החינוך "הנכונה". מכיוון שכך, הבסיס האפיסטמי לסמכותם של ההורים, ושל "מבוגרים" אחרים, המתפקדים *in loco parentis*, נשמט הן בעיני "הילדים" והן בעיני "המבוגרים" עצמם. במציאות העכשווית קשה להורה (או למבוגר אחר) הרבה יותר לענות על שאלה של "ילד": "מי אתה שתגיד לי?", שאלה שהתשובה עליה היתה מובנת מאליה בחברות המסורתיות והמודרניות. לעתים קרובות חוסר היכולת לענות על שאלה זו ברור כל כך בעיני הורים רבים שהם אינם מנסים כלל להשליט את סמכותם על ילדיהם ובמקום זה הם משתדלים לפתח אתם יחסים חבריים-שוויוניים (Senett, 1980).

בהיות ההורים נטולים, בעיני עצמם ובעיני ילדיהם, סמכות על ילדיהם, המאפיין המרכזי של מערכת היחסים בין "מבוגרים" ל"ילדים" בחברה המודרנית (ובוודאי — בחברה המסורתית) מתערער, ועמו מתערערת עצם ההבחנה בין "ילדים" ל"מבוגרים".

ו. היעלמות הילדות — שינויים
נדרשים בחקיקה ובמדיניות
חברתית

כשני הסעיפים הקודמים הצגתי ארבעה הסברים שונים לתהליך היעלמותה של

הילדות, ההסבר הבא יצביע על ההשפעה של הרלטיביזם על הילדות בפועל. הוא מתייחס לתופעה שניתן לכנותה "משבר הסמכות". המאפיין הבסיסי של יחסי הורים — ילדים במודרניות היה הסמכותיות. במסגרת התפיסה ההומניסטית-ליברלית, שהיתה שלטת במודרניות, נתפסו הורים כאחראים לגידולם ולחינוכם של ילדיהם, ולפיכך כבעלי סמכות מוחלטת עליהם, לאור ההשקפה הפטרנליסטית הבאה לידי ביטוי בטיעון זה: א. קיימים דפוסי התפתחות אישיים טובים ורעים (או: תבוניים ומוטעים, או: בריאים ופתלוגיים); ב. אפשר להבחין ביניהם ולזהות את הדפוסים הטובים (או: התבוניים, או: הבריאים); ג. ילדים אינם בעלי אינטליגנציה מספקת לצורך זה; לעומת זאת ההורים כיצורים בוגרים ורציונליים ניחנים בדרך כלל בכושר הדרוש; ד. לפיכך ההורים יודעים מה טוב לילדים ויש להפקיד את האחרונים לחלוטין בסמכותם של הראשונים. טיעון זה היה בסיס למודרניות מאז המאה השבע-עשרה, כשביטא אותם ג'ון לוק במונחים פילוסופיים כלליים (Leites, 1979), ועד המאה העשרים, שבה קיבל ביטוי מדעי יותר (ראה, למשל, דבריה של אנה פרויד על האמונה שהיתה שלטת בתחילת המאה בדבר היכולת למנוע פתולוגיות בבגרות באמצעות חינוך נכון בילדות, פרויד, 1978). טיעון זה נשען על הנחות אפיסטמיות אובייקטיביסטיות, המתבטאות באמונה בקיומן של אמיתות אובייקטיביות בדבר החינוך הנכון ובאפשרות לדעת אותן. הנחות אלה זכו לתימוכין הן במסגרת תפיסת העולם המסורתית-דתית והן במסגרת תפיסת העולם המודרנית הרציונליסטית-מדעית. בעוד שבמסגרת הראשונה "הידע האמיתי" בדבר החינוך הנכון נתפס כנובע מכתבי הקודש והמסורת הדתית, במסגרת השנייה הוא נתפס כמתבסס על חשיבה

סעד (welfare rights) שאין למבוגרים, הם משוללים את זכות ההגדרה העצמית, שהיא זכות יסוד בתפיסה הליברלית ואת כל זכויות הבחירה (option rights) הנובעות ממנה, כמו הזכות לחתום על חוזים, לבחור מקום מגורים או מסלול לימודים. נוסף על כך הם משוללים גם זכויות השתתפות (participation rights), שיש לבני-אדם מבוגרים (בעיקר הזכות להשתתף בבחירות פוליטיות למיניהן (Wringe, 1981).

במצב החוקי הקיים היום, ההבחנה בין ילדות לבגרות מוגדרת באופן דיכוטומי רק על סמך קריטריונים כרונולוגיים. בנוגע לרוב הזכויות קו הגבול עובר באופן חד בגיל שמונה-עשרה (ובאשר לזכויות אחדות בגיל שש-עשרה). אבל הבחנה זו אינה ניתנת להצדקה רציונלית, בעיקר משום שלא ניתן למצוא אף מאפיין שהוא רלוונטי לזכויות הנדונות (ובוודאי לא המאפיין המוצע בדרך כלל – יכולת שיקול דעת), כך שניתן להניח לגביו: א. רוב האנשים מעבר לגיל שמונה-עשרה ניחנים בו; ב. רוב האנשים שמתחת לגיל שמונה-עשרה אינם ניחנים בו. במקומות אחרים סקרתי את הניסיונות שנעשו להצדיק הבחנה זו והראיתי, שהיא אינה עומדת במבחן ביקורת רציונלית (Aviram, 1990, 1991).

למרות שלא ניתן להצדיק הבחנה זו קל להסביר אותה – היא מבטאת באופן סמלי ובוטה את תפיסת הילדות המודרנית. לפיכך ברור, שכיום כאשר תפיסה זו נמצאת בעיצומו של תהליך שינוי, עתידה גם הבחנה זו להתערער – כפי שמלמדים (בין היתר) פסיקתו של השופט מפלורידה שפתחתי בה ובלבול משפטי בעל היסטוריה של שני עשורים לפחות באשר למעמד החוקי של "ילדים". בלבול זה בא לידי ביטוי (בין היתר) בפסקי דין של בית המשפט העליון בארצות הברית (Houlgate, 1980). ראה גם: (Mayerowich, 1985, pp. 228–231).

הילדות. הסברים אלה אינם סותרים, אלא משלימים איש את רעהו. ההסבר הראשון, המקובל, רואה במישור הטכנולוגי את הבסיס להסבר. ההסבר השני רואה אותו ברובד הכלכלי ובשוק העבודה. שני ההסברים האחרונים משייכים אותו למישור האידיאלי. מכיוון שהתופעה הפוסט-מודרנית היא תופעה טוטלית המקיפה את כל מישורי חיינו, קשה מאוד לדרון בשאלות איזה מן המישורים הללו הוא הסיבה לתהליכים הנדונים, או איזה הוא ההסבר המכריע. יחסי-הגומלין ביניהם רבים ומורכבים מכדי שאפשר יהיה לקיים כאן דיון סביר בשאלות אלה.

על כל פנים, אין צורך להכריע בשאלה התיאורטית של ההסברים לתופעת היעלמות הילדות כדי לדרון בשאלה המעשית של השינויים בחקיקה ובתהליכי קבלת ההחלטות החברתיות שהיא מחייבת. כל מה שנדרש הוא לקבל את ההנחה המשותפת לתיאורטיקנים המנתחים את התופעה הנדונה ולי (כמאמר זה), שמדובר בתופעה המשקפת תהליכים בסיסיים המתרחשים במציאות הפוסט-מודרנית ושלפיכך אין כל אפשרות לעצור בעדה או אפילו להאט אותה (זו, למשל, דעתו של פוסטמן, השולל מבחינה ערכית ובאופן נחרץ את התופעה, אך מודה בצער שאין כל דרך חברתית ממוסדת למנוע את התפתחותה. ראה: Postman, 1984, pp. 143–153). אני מקווה, שארבעת ההסברים דלעיל הופכים את הטענה בדבר הכרחיותה של היעלמות הילדות לסבירה וממחישים את הצורך להתמודד עם השאלה בדבר שינוי החקיקה וקבלת ההחלטות החברתית שהיא מחייבת.

אוכל לנגוע כאן רק במישור העקרוני של שאלה זו הכרוך בשינוי הנדרש בחקיקה הנוגעת לילדים, וגם זאת רק באופן ראשוני וטנטטיבי. מה שמבחין היום מבחינה חוקית בין "ילדים" ל"מבוגרים" היא העובדה, שבעוד שה"ילדים" נהנים מכמה זכויות

הדפוס השלישי דלעיל, או במלים אחרות, שמירה על סף הבגרות הכרונולוגי הרווח היום ונתינה אוטומטית של הזכויות הגדולות לכל מי שעובר אותו, וברזמנית מתן היתר לכל מי שמצוי מתחת לסף, והרוצה בכך לקבל את הזכויות הרלוונטיות בתנאי שיעמוד בבחינות. דפוס חמישי מתבסס על הדפוס הקודם, אך מוסיף לו מגבלת גיל, שמתחתיו גם הצלחה בבחינה הרלוונטית לא תביא להענקת זכות. דפוס שישי הוא צירופם של הדפוסים הראשון והשלישי, או במלים אחרות: הורדה דרסטית של הסף הכרונולוגי של הבגרות וברזמנית מתן היתר לקבלת זכויות גם למי שמצוי מתחת לסף זה, בתנאי שיצליח במבחן רלוונטי.

רשימה זו אינה ממצה את כל האפשרויות וייתכנו כמובן דפוסים נוספים של שינוי הסטטוס החוקי של "ילדים" בכל הנוגע לזכויות בחירה והשתתפות. יחד עם זאת, הרשימה מצביעה על האופציות המרכזיות המצויות בדינו ולצורך הדין הראשוני הנוכחי היא מספיקה. הגענו אפוא לשאלה: איזה דפוס הוא הרצוי ביותר? מובן שבהקשר זה איני יכול להרחיב את הדין בשאלה זו, אך רצוני להעלות שלוש הנחות יסוד, אשר לדעתי צריכות להנחות בעתיד את הדין ואת קבלת ההחלטות בשאלה הזאת:

א. אין כל סיבה להניח, ששינוי הסטטוס של ה"ילדים" חייב להתבסס על דפוס אחד ויחיד ביחס לכל הזכויות הנשללות מהם היום. ההיפך הוא הנכון. כך, למשל, יש סיבות לחשוב שבענין זכויות ההשתתפות, המעניקות השפעה על הכלל (באמצעות הצבעה), יש לנקוט אסטרטגיה זהירה יותר מאשר בענין זכויות בחירה הנוגעות בעיקר לפרט עצמו. ב. יש להבחין בין המטרה הסופית והרצויה

מתבקשת אפוא השאלה: מה הם תסריטי השינוי האפשריים והרצויים?

אתחיל בתסריטים האפשריים. יש שתי קבוצות של תסריטים כאלה, המתייחסות לשינוי שני צדדיה של משוואת הסטטוס המיוחד של "הילדים": בצד האחד – זכויות הבחירה וההשתתפות הנמנעות מהם. ובצד השני – זכויות הרווחה המיוחדות, שמהן הם נהנים. מבחינת הצד הראשון של המשוואה, באופן לוגי אפשר להצביע על שלושה דפוסים בסיסיים של שינוי הסטטוס החוקי של "ילדים". הדפוס הראשון מתבטא בשימור ההבחנה בין "קטינים" ל"בגירים" (המשקפת בחוק את ההבחנה בין "ילדים" ל"מבוגרים"), ככל שהדבר נוגע לזכויות בחירה והשתתפות, אך בהורדה כללית של הגיל הקובע את המעבר ממעמד חוקי של קטין למעמד של בגיר (נאמר, מטווח הגילים 16–18, שבו בדרך כלל הוא נמצא היום, לטווח הגילים 8–10). הדפוס השני קיצוני עוד יותר ומתבטא בביטול ההבחנה בין בגירים לקטינים ובהענקת אוטומטית של כל זכויות הבחירה וההשתתפות לכל אדם, ללא קשר לגילו (תוך יצירת רשות מיוחדת, שתפקידה לסייע לאנשים צעירים מאוד שאינם יכולים לממש את זכויותיהם בכוחות עצמם)⁸. הדפוס השלישי מתבטא גם הוא בביטול ההבחנה הכרונולוגית בין קטינים לבגירים, אבל מתנה קבלת זכות כלשהי בעמידה במבחן רלוונטי – ללא קשר לגיל. שלושת הדפוסים הללו הם "דפוסים טהורים" (במובן של "פשוטים", "בלתי מורכבים"), אולם הם אינם מוציאים זה את זה. כמו-כן ניתן לחשוב גם על דפוסים מורכבים, שהם תוצאה של צירופים שונים. כך, למשל, דפוס רביעי הוא צירופם של המצב הקיים ושל

8. למרות שדפוס זה נראה מבט ראשון כמעט בלתי ניתן למימוש, הציעו אותו באופן רציני, מפורט ומנומק כמה הוגים. ראה: Cohen, 1980; Farson, 1974.

רווחה מרכזיות: הזכות לקבלת תגמולים מן המדינה והזכות לחינוך חינם. האופן שבו מתקיימות היום שתי זכויות אלה משקף את מצבם המיוחד של "הילדים" ואת התפיסה הפטרנליסטית הגורפת ביחס אליהם: זכותם העקרונית לתגמולים מן המדינה מתורגמת בצורה אוטומטית לזכותם בפועל של ההורים (או אפטרופסים אחרים) לקבלת התגמולים עבורם. זכותם לחינוך מתורגמת באופן אוטומטי לחובת ההורים לשלוח אותם לבית-ספר ומשום כך לחובתם ללכת לשם.

הדיון בנושא זה מחייב קביעת עמדה על-פי שתי שאלות יסודיות: האם הענקת זכויות בחירה והשתתפות לילדים (לפי אחד מן הדפוסים דלעיל) מחייבת באופן אוטומטי ביטול מקביל של זכויות הרווחה שלהם? ובמידה שהתשובה לשאלה הקודמת שלילית, האם ניתן להמשיך ולקיים את הדפוס הפטרנליסטי הנוכחי של הענקת זכויות הרווחה?

לגבי השאלה הראשונה נראה לי, באופן ראשוני, שמשינוי מעמדם של "ילדים" בנוגע לזכויות הבחירה וההשתתפות שלהם אין להסיק באופן אוטומטי שיש צורך למנוע את זכויות הרווחה המיוחדות הניתנות להם. זכויות הרווחה הנדונות משקפות הכרה בצרכים מיוחדים של "ילדים". הכרה זו אינה חייבת להתבטל באופן אוטומטי כתוצאה מהכרה ביכולתם וכוחם לקבל זכויות בחירה והשתתפות. ייתכן שההיפך הוא הנכון: הרחבת תחום העצמאות של "הילדים" עשויה להגדיל את הצורך שלהם בתמיכה כספית או חינוכית. יחד עם זאת, לא ניתן לקבוע עמדה נחרצת בשאלה זו, אלא על סמך דיון קונקרטי שייגע בכל אחת מזכויות הרווחה הנפרד ואשר יתבסס על הדפוס שייבחר להרחבת זכויות הבחירה וההשתתפות של ה"ילדים". אשר לשאלה השנייה, במידה שזכויות הרווחה ממשיכות להתקיים, לא נראה לי

ביחס לזכות כלשהי ובין האסטרטגיה הנקטת לשם מימושה. גם אם המטרה מרחיקה לכת, תהליך המימוש חייב להיות הדרגתי וזהיר. כך, למשל, גם אם לגבי זכות כלשהי הדפוס הרביעי (קיום סף כרונולוגי, שמעבר לו הזכות מוענקת באופן אוטומטי ומתן היתר לכל מי שמתחתיו להוכיח את כשירותו לזכות בדרך של עמידה במבחן), נראה באופן עקרוני הרצוי ביותר, יש טעם להתחיל את תהליך השינוי באמצעות הדפוס החמישי, המוסיף על הקודם סף כרונולוגי תחתון, שמי שמצוי מתחתיו אינו יכול לגשת למבחן.

ג. בהעדר שיקולים סותרים, הדפוס הרביעי נראה אופטימלי מבחינת צירוף השיקולים של שמירת הצדק החברתי, הגנה על חופש הפרט ויעילות חברתית. שיקולים של צדק בלבד היו מחייבים לבחור בדפוס השלישי — קרי, להתנות קבלת זכויות בהוכחת קיומם של הכישורים הרלוונטיים באמצעות מבחן, בלי קשר לגיל. אלא שאילו ננקטה מדיניות זאת, היה נפתח פתח לשתי רעות חולות: 1. היה צורך במערכת ביורוקרטית מסועפת מאוד (ולכן, מן הסתם, גם מסורבלת, יקרה ולעתים מושחתת) כדי לקיים את מערכת המבחנים; 2. קבוצות אינטרסים דומיננטיות היו יכולות לנצל את מערכת המבחנים כדי להפלות קבוצות אחרות. הענקת הזכויות באופן אוטומטי מעבר לסף כרונולוגי שנקבע מצמצמת במידה רבה את שתי הסכנות הללו אך, כמובן, יש בה אי צדק כלפי מי שמצוי מתחת לסף והוא כשר לקבלת הזכות. מתן אפשרות למי שרוצה בכך לעמוד במבחן ולקבל זכות כלשהי גם לפני הגיעו לאותו סף מצמצמת את מידת אי הצדק במידה רבה (Aviram 1990, pp. 229–231).

אי אפשר לשנות צד אחד של משוואת הסטטוס המיוחד של "ילדים" בלי לשנות את הצד השני שלה: זכויות הרווחה המיוחדות, שהם נהנים מהן היום. אזכיר כאן בשתי זכויות

רק לפני עשרים שנה והוא עדיין בראשיתו. תחומים אחדים של חיינו כבר מושפעים ממנו במידה רבה, במודע או שלא במודע (למשל: האמנויות, מוסיקת הפופ, סגנון החיים של אנשים צעירים, הארכיטקטורה, דיסציפלינות אקדמיות כמו פילוסופיה, אנתרופולוגיה, היסטוריה ותורת הספרות, התעשייה עתירת הידע, העיתונאות ואמצעי התקשורת האלקטרוניים); אבל קיימים תחומים שעדיין פועלים בעיקרם לפי דפוסים מודרניים. תחומים כמו החינוך ומערכות הסיעוד, הטיפול והמשפט המטפלות ב"ילדים" עדיין מצויים במידה רבה בקטיגוריה השנייה. יחד עם זאת סביר להניח, שאם תימשך המגמה הפוסט-מודרניסטית בתאוצתה הנוכחית, היא תגיע די מהר גם לתחומים אלה. אין ספק, שהיא תביא לשינויים מרחיקי לכת בהם. רצוי ששינויים כאלה יונחו בעזרת פרספקטיבה רחבה ושיטתית ככל האפשר, הן ברמה התיאורטית — בכל הקשור להבנת התופעה, והן ברמה המעשית — בכל הקשור לדרכי ההתמודדות המעשיות אתה. לדעתי חשוב להדגיש, שהשינויים יחולו בכל מקרה, שכן הם נובעים מתהליכי יסוד של המציאות הפוסט-מודרנית (כך, למשל, סביר להניח, שאותו שופט בפלורידה לא הכיר את המושג "היעלמות הילדות" כשפסק של "ילד" בן שתים-עשרה יש מעמד חוקי). אך מאחר שמדובר בשינויים כה יסודיים, התבססות על הבנת התהליכים שהם משקפים ועל מערכת עקרונות מנחים יכולה להפחית מעוצמת הזעזוע ומן החיכוך החברתי הצפויים להיגרם בעטים.

שניתן להעניק אותן ל"ילדים" שזכו ליהנות מזכויות בחירה לפי הדפוס הפטרנליסטי, שהן מוענקות בו היום. דפוס זה אינו מתיישב עם הזכות להגדרה עצמית ולבחירה. אי אפשר לחייב "ילדים", ברגע שהם נתפסים כפרטים הזכאים לבחור, לקבל תכתיבים של הוריהם או של המדינה באשר לשימוש בכספי התגמולים המגיעים להם, או למימוש זכותם לחינוך.

כלומר, מרגע ש"ילד" מקבל את זכות ההגדרה העצמית ואת זכויות הבחירה הנובעות ממנה, יש לאפשר לו לבחור גם את אופן השימוש בכספי התגמולים המגיעים לו מן המדינה ואת אופן מימוש זכותו לחינוך. מבחינה מעשית פירוש הדבר העברת כספי התגמולים באופן ישיר ל"ילדים" והפיכת "חוק חינוך חובה" ל"חוק הזכות לחינוך", שכמו לגבי כל זכות אחרת המתחנך בוחר אם וכיצד לממשה. כל זאת, כמובן, רק בנוגע ל"ילדים" שנמצאו ראויים לזכות ההגדרה העצמית לפי אחד הדפוסים דלעיל, ורק בתנאי שנמצא שיש טעם לקיים את זכויות הרווחה הנדונות ביחס לילדים אלה.

הדיון בסעיף זה היה ראשוני ובלתי ממצה. יחד עם זאת אני מקווה, שיש בו כדי להצביע בקווים כלליים על דפוס החשיבה-מחדש הנדרשת היום על מעמד החוקי של ה"ילדים" בחברה וזו היתה כל מטרתי בפרק זה.

ז. סיכום

הפוסט-מודרניות היא גל, שהחל להתנשא

ביבליוגרפיה

- אבירם, ר', "ביקורת המודרניות של ניטשה", בתוך: א' שגיא וד' סטטמן (עורכים) דה ומוסר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 1993.
- אריקסון, א', ילדות וחברה, פסיכולוגיה של האדם בתמורות הזמן, ספריית פועלים, תל-אביב, 1960.
- אילין, א', בטול בית הספר, מסדה, רמת-גן, 1970.
- טופלר, א', הלם העתיד, עם עובד, תל-אביב, 1979.
- טופלר, א', הגל השלישי, עם עובד, תל-אביב, 1984.
- צידן, א', "פוסט מודרניות: חליפין בין שונים", דבר מיום 8.9.91.
- ניטשה, פ', המדע העליון (תרגום: ישראל אלדד), שוקן, ירושלים, 1976.
- נרדי, ח', נרדי, ר', גברים בשינוי, מודן, תל-אביב, 1992.
- פרויד, א', תקינות ופתולוגיה בילדות, דביר, תל-אביב, 1978.
- פרנץ, מ', מעבר לעוצמת, זמורה-ביתן, תל-אביב, 1991.
- קץ, ת"ס, המבנה של מהפכות מדעיות, מפעלים אוניברסיטאיים, תל-אביב, 1977.
- Aries, P., *Centuries of Childhood*, Knopf, New York, 1962.
- Aviram, A., "The Subjection of Children", *Journal of Philosophy of Education*, 24, 2 (1990), pp. 213-234.
- Aviram, A., "The Paternalistic Attitude Toward Children", *Educational Theory*, 41, 2 (1991), pp. 199-211.
- Barrow, R., *Radical Education*, Martin Robertson, London, 1978.
- Bell, D., *The Coming of Post-Industrial Society*, Penguin, Harmondsworth, 1973.
- Baudriallard, J., *Simulations*, Semiotext(e), New York, 1983.
- Baudriallard, J., *Selected Writings* (M. Poster, ed.), Polity Press, 1988.
- Cohen, H., *Equal Rights for Children*, Littlefield, Adams & Co., Totowa, New York, 1981.
- Farson, R., *Birthrights*, Macmillan, New York, 1974.
- Farrell, W., *The Liberated Man — Beyond Masculinity: Freeing Men in their Relationships with Women*, Admond House, New York, 1974.
- Foster, H., *Postmodern Culture*, Pluto, London, 1983.
- Gilligan, C., *In a Different Voice*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982.
- Harvey, D., *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, London, 1989.
- Heller, T.C., Morton, S., & Wellbery, D.E., *Reconstructing Individualism*, Stanford University Press, Stanford, 1986.
- Jessie, B., *The Future of Marriage*, Bantam Books, New York, 1973.
- Krausz, M. & Meiland, J.W., *Relativism*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1982.
- Lash, S., & Urry, J., *The End of Organised Capitalism*, Oxford University Press, Oxford, 1987.
- Leites, "Locke's Liberal Theory of Parenthood", in: O. Oniel & W. Ruddick (eds.), *Having Children*, Oxford University Press, New York, 1979.
- Lewis, R.A. & Sussman, M.B. (eds.), *Men's Changing Roles in the Family*, Howorth, 1986.
- Liotard, J.F., *The Postmodern Condition*, Manchester University Press, Manchester, 1986.
- MacIntyre, A., *After Virtue*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1981.
- MacIntyre, A., "The Idea of an Educated Public", in: G. Haydon (ed.), *Education and Values*, Institute of Education, University of London, London, 1987.
- Martin, J., *The Wired Society*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1978.
- McLuhan, M., *Understanding Media: The Extensions of Man*, McGraw-Hill, New York, 1965.

- Mayerowich, J., *No Sense of Place*, Oxford University Press, New York, 1985.
- Owens, C., "The Discourse of Others: Feminists and Postmodernism", in: H. Foster (ed.), *Postmodern Culture*, Pluto, London, 1983.
- Postman, N., *The Disappearance of Childhood*, Laurel, New York, 1982.
- Rorty, R., *Consequences of Pragmatism*, University of Minnesota, Minneapolis, 1982.
- Sampson, E.E., "Cognitive Psychology as Ideology", *American Psychologist*, 36, 7 (1981), pp. 730-743.
- Senett, R., *Authority*, 1980.
- Wakefield, N., *Postmodernism, the Twilight of the Real*, Pluto, London, 1990.
- Wringe, C.A., *Children's Rights*, Routledge & Kegan Paul, London, 1981.
- Zaretsky, E., *Capitalism, the Family and Personal Life*, Pluto, London, 1976.

"סיכוני הדרך" כמבחן לקיומה של "תאונת עבודה" – האומנם סוף הדרך?

(בעקבות דב"ע נא/146-0 המוסד לביטוח לאומי נ' סגמן)

מאת יצחק לובוצקי*

"את הדיבור 'תאונה עקב ותוך העבודה' הגדירו כתאונה הקשורה קשר סיבתי עם סיכוני העבודה וקשר זמן עם העבודה. משנחליף את המלה 'עבודה' במלים 'נסיעה או הליכה', היינו דרכו של המבוטח ממעונו לעבודה וחזרה, נקבל את ההגדרה של 'תאונה תוך כדי ועקב הנסיעה או ההליכה', והיא – תאונה הקשורה קשר סיבתי עם סיכון הדרך ועם זמן הדרך. לשון אחר – תאונה שאירעה בזמן היותו של המבוטח בדרך, והתאונה היא מאלה שרגילים לראות כ'תאונת דרכים', בין שהקורבן הוא הולך רגל ובין שהקורבן הוא נוסע בכלי רכב או כאחד מאמצעי התעבורה הרגילים. לאותה מסקנה מגיעים גם לאור תולדות החוק, מהותו ומטרתו"².

אף בספרי מלומדים קנה לו "מבחן סיכוני הדרך" מקום מרכזי, בהבחנה אימתי תאונה בדרך תיחשב "תאונת עבודה". ד"ר שאול קובוכי, במאמרו "תאונה בדרך לעבודה ומן העבודה", גרס:

א. "מבחן סיכוני הדרך" – פירושו

עשרות שנים שימש "מבחן סיכוני הדרך" אמת-מידה דומיננטית לצורך קביעה מתי פגיעה שנגרמה לעובד בדרכו לעבודה או ממנה תיחשב "תאונת עבודה" על כל המשתמע מכך לעניין זכויות הנפגע על-פי חוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב), תשכ"ח-1968 (להלן: "החוק")¹. סעיף 36(1) לחוק, הדין ב"תאונת עבודה" שאירעה בדרך מן המעון לעבודה או בדרך ממנה, קובע בזו הלשון: "רואים תאונה כתאונת עבודה אף אם אירעה תוך כדי נסיעתו או הליכתו של המבוטח לעבודה ממעונו או ממקום בו הוא לן אף אם אינו מעונו או מן העבודה למעונו, או ממקום עבודה אחד למשנהו, ועקב נסיעתו או הליכתו זו".

נשיאו הראשון של בית הדין הארצי לעבודה, הנשיא צבי בר ניב, גיבש וסיכם את "מבחן סיכוני הדרך", כהאי לישנא:

* מוסמך למשפטים, שופט בית הדין האזורי לעבודה בתל-אביב.

1 ס"ח 530 תשכ"ח 108.

2 דב"ע ל/10-0 דוידיאן נ' המוסד לביטוח לאומי, פד"ע ב' 3, 10; וראה גם: דב"ע לט/107-0 המוסד לביטוח לאומי נ' סמסון, פד"ע י"א, 141, 142; דב"ע מא/63-0 המוסד לביטוח לאומי נ' בניטה, פד"ע י"ב, 281, 285.

ב. שינוי ערכים בפירוש מהות "מבחן סיכוני הדרך"

בשנתיים שקדמו למועד כתיבת רשימה זו יצאו מלפני בית הדין הארצי לעבודה שלושה פסקי דין שמהם ניתן אולי ללמוד שמסתמנת מגמה חדשה שעיקרה הרחבת מהות המושג "סיכוני הדרך" לעניין הכרה כתאונת עבודה בתאונה שבה נפגע עובד בהיותו בדרך לעבודה, או בדרך ממנה למעונו. כמו־כן ניכרים סממנים של הדחקת המבחן הזה ממקומו הדומיננטי והתלייתו בהצטברות גורמים נוספים.

1. פרשת סגמן³

אהרון סגמן נהג בדרכו לעבודה במשאית. בדרך אירעה תאונת דרכים ובה נפגע ונחבל קשות וגם איבד את הכרתו. לא התברר באופן חד־משמעי אם איבוד ההכרה גרם את התאונה, או להיפך. — התאונה והתכלה הם שגרמו את איבוד ההכרה.

לפי ה"מבחן הטהור" של "סיכוני הדרך", כפי שיושם במשך שנים רבות, על התובע היה להוכיח שהתאונה היא שגרמה את איבוד ההכרה ולא להיפך, שאם לא כן אין התאונה נכנסת לד' אמות של "תאונת עבודה"; ואכן, כך גם קבע בית הדין הארצי לעבודה בפסק דינו:

"... אף לגבי נסיעה כאמור בדרך אל העבודה וממנה ניתן להבחין בסיבה הטמונה במבוטח עצמו, אשר בעקבותיה נגרמה

"בתאונת עבודה קיימת חזקת סיבתיות לפיה תאונה שאירעה תוך כדי עבודה, רואים שאירעה גם עקב העבודה (ס' 39 לחוק). חזקה זו אינה חלה לגבי תאונה 'בדרך' כי אז על המבוטח להוכיח, שהתאונה שאירעה לו בדרך אל העבודה או ממנה, נגרמה על־ידי 'סיכוני הדרך' והדבר כרוך לפעמים בקשיים. יש שאדם נכשל ומועד, תוך כדי הליכה, בשל מכשול שלא הבחין בו ואין הוא יכול להצביע עליו..."³.

נשיא בית הדין הארצי לעבודה, כבוד השופט מנחם גולדברג, בספרו דיני הביטוח הלאומי, סיכם את ההלכה הפסוקה בזו הלשון:

"לתאונה בדרך לעבודה וממנה, תיחשב זו הקשורה בקשר סיבתי עם סיכון הדרך ועם זמן הדרך, כלומר תאונה שאירעה בזמן היותו של המבוטח בדרך ועקב סיכוני הדרך... המבוטח אינו פטור מן החובה להוכיח שהתאונה תוך כדי הליכה (או נסיעה) אל העבודה ומן העבודה היתה קשורה קשר סיבתי עם 'סיכוני הדרך' מאחר והוראת הרישא של סעיף 39 לחוק אינה חלה על תאונה מכוח סעיף קטן זה... כך לא הוכר כתאונה 'בדרך לעבודה' אירוע בו הותקף אדם שחזר מעבודתו ונפגע מאלמוני... או רצח של עובד שהיה בדרכו לביתו... או שהותקף על־ידי שודדים בשוכו מהעבודה... לאתר שהוכח שכל אותן תקיפות היו מכוונות לאדם שנפגע, ולא היו כלל מ'סיכוני הדרך'; מאידך הוכר כתאונה מקרה מוות עקב הריגה מסכסוך שבו לא היה הנפגע מעורב כלל..."⁴.

3. ש' קובובי, "תאונה בדרך לעבודה ומן העבודה", ספר בר־ניב, לקט מאמרים בדיני עבודה, תשמ"ז-1987, עמ' 273, 277.

4. מ' גולדברג, דיני הביטוח הלאומי (מהדורה 12), תשנ"ב, עמ' 84.

5. דב"ע נא/146-0 המוסר לביטוח לאומי נ' סגמן (לא פורסם. ניתן כיום 30.1.92).

בסופו של דבר התקבלה דעת הרוב ובנסיבות המקרה של סגמן לא הוכרה התאונה כ"תאונת עבודה". יחד עם זאת, קשה להשתחרר מן הרושם שבפרשת סגמן הוריד בית הדין הארצי במידת מה מגדולתו את ה"מבחן הטהור" של סיכוני הדרך, תוך הכרה והתחשבות בדוקטרינה של "תאונת החמרה". לאמור, איבוד ההכרה כשלעצמו לא היה הגורם של התוצאה החמורה שנגרמה.

2. פרשת עודה⁶

עבדאללה עודה עבד במקצועו כעורך-דין. במרס 1985 עשה את דרכו ממשרדו שבמזרח ירושלים לביתו. לפתע הגיח לעומתו אלמוני ששפך חומצה על פניו ונעלם. תביעתו של עודה להכיר באירוע כ"תאונת עבודה" נדחתה בבית הדין האזורי לעבודה בנימוק שלא מדובר בפגיעה כתוצאה מ"סיכוני הדרך" וגם לא הוכח שהתקיפה קשורה למשלח ידו של הנפגע.

בקבלו את הערעור על פסק דינו של בית הדין האזורי לא מצא בית הדין הארצי לעבודה לנכון להכריע את הדין לפי ה"מבחן הטהור" של סיכוני הדרך (שאז חייב היה לדחות את הערעור ולקיים את פסק הדין של בית הדין האזורי), אלא העדיף להכיר בתביעה תוך יצירת זיקה (מסופקת) בין עבודת המערער כפרקליט לבין עילת הפגיעה בר⁹,¹⁰.

תאונת דרכים, בלא שה'דרך' גרמה לתאונה. משמתברר כי גורם פנימי (איבוד הכרה במקרה שלפנינו) של הנוהג בכלי רכבו גרם לארוע תאונת הדרכים ולא שתאונת הדרכים ארעה עקב 'סיכוני הדרך', כי אז אין התאונה בגדר תאונת עבודה לעניין סעיף (1)36 לחוק הביטוח הלאומי⁶.

נמצא, שבמקרה הנדון (לאחר שלא התברר סופית מה קדם למה: איבוד ההכרה לתאונה או התאונה לאיבוד ההכרה) התובע לא הוכיח את תביעתו, כפי שהיה צריך לעשות לפי ה"מבחן הטהור" של סיכוני הדרך.

יחד עם זאת, נמצאה בפסק הדין גם דעה אחרת ולפיה הגורם שהיה טמון אצל הנפגע עצמו (שהוא נפרד מסיכוני הדרך) התווסף לסיכונים שבדרך ויש לשקול את הנסיבות בהצטברותן.

לדעתי, דעה זו, שהיתה מקובלת על חלק מן השופטים בפרשת סגמן, היא סטייה של ממש מן הפרשנות המסורתית של "מבחן סיכוני הדרך", תוך שהיא זונחת באופן חלקי את "המבחן הטהור" של "סיכוני הדרך". אותה דעה, שהיא, יש להדגיש, דעתם של השופטים שנותרו במיעוט, נומקה בזו הלשון: "...כלום יעלה על הדעת שלא להכיר... ב'תאונת עבודה', רק כיוון שאל גורם 'סיכון הדרך' חברו גורמים הטמונים בנפגע ורק בהצטברם יחדיו ארעה התאונה? ! אילו היתה מוכרת כתאונת עבודה 'בדרך' רק תאונה שנגרמה כתוצאה מסיכון דרכים טהור, כי אז היה סעיף (1)36 לחוק, מתרוקן כמעט מתוכנו"⁷.

6. שם, בעמ' 6.

7. שם, בעמ' 7.

8. דב"ע נא/108-0 עודה נ' המוסד לביטוח לאומי, פד"ע כ"ג 479.

9. ראה: הכלל של "עוול מול עוול" כפי שגובש בדב"ע ל/10-0 דוידאן נ' המוסד לביטוח לאומי, פד"ע ב' 3 10-9 ; דב"ע מד/46-0 אבנשפגר נ' המוסד לביטוח לאומי (לא פורסם).

10. דב"ע נא/108-0 הנ"ל, בעמ' 487.

חוסר הוודאות האמור מביא את המשפטן לתהות, האם אין מקום לחשיבה ולבחינה מחדש באשר להצדקתו החוקית והמוסרית של יישום מבחן "סיכוני הדרך" במסגרת הלכות הביטחון הסוציאלי בארץ.

ד. הצעה ל"המשך הדרך"

במציאות ימינו, שבו העובד הנע ברשות הרבים ממעונו לעבודתו ובחזרה חשוף למגוון רחב של סכנות – החל מנגע תאונות הדרכים, דרך תקיפות תכופות על רקע לאומני וכלה בעבירות פליליות המבוצעות כלפי עובדי אורח – כלום לא היה זה מן הראוי לזנות במוצהר את מבחן "סיכוני הדרך"? האם לא ראוי להעניק לעובד הנע במישרין ממקום עבודתו או בדרכו אליו, כיסוי ביטוחי רחב כמשהו מזה הקיים, מפני פגיעות שונות הנכנסות בגדר "אירוע תאונתי"; ותוך מתן משקל יתר למבחן שבבסיסו מונחת ההנחה שאילמלא היה מצוי בדרך קיימת סבירות (אשר דרגתה תיקבע לפי הנסיבות), שפגיעתו כלל לא היתה מתרחשת או שתוצאתה היתה קלה יותר. מעניין לציין, שבפסקי דין של בתי הדין האזוריים לעבודה, שפורסמו לפני פסיקת בית הדין הארצי שנסקרה לעיל, מצויה נטייה גלויה להרחבת מסגרת המקרים שיוכרו כ"תאונת עבודה" בדרך.

בפרשת שולמן, קבע בית הדין האזורי מפי כבוד השופט ירושלמי:

"... 'סיכוני הדרך' אינם בבחינת רשימה סגורה, ומה שבעבר לא נכלל בסיכונים אלה יכול אף יכול שייכלל בהם כיום, הכל לפי

3. פרשת שריקי¹¹

יעקב שריקי היה בעל עסק לממכר גרעינים בערד. בנובמבר 1987 הוא חזר לביתו כשהוא נושא משאות. מעט לפני שדרכה רגלו על מפתן ביתו התפרץ לעומתו כלבו. זה האחרון מן הסתם התכוון להסביר את פניו לבעליו, אך גרם תוצאה הפוכה. המערער איבד את שיווי משקלו, נפל ונחבל.

רוב שופטי בית הדין הארצי לעבודה שישבו בדין בפרשה זו (וליהבדיל מדעת המיעוט)¹² העדיפו למקד את הדיון בשאלה אם הנפגע היה כבר בתוך חצרו הפרטית כעת הפגיעה (שאו כבר לא היה "בדרך"), או שהפגיעה נגרמה בהיות המערער עדיין ברשות הרבים. משהגיע המותב למסקנה, שהעובד נחבל ברשות הרבים, הוכרה התביעה כ"תאונת עבודה" תוך הדחקת העובדה שהכלב היה רכושו של העובד ופגיעתו אינה יכולה להימנות עם סיכוני הדרך.

ג. המבחן של "סיכוני הדרך" – האומנם סוף הדרך?

בחינת שלושת פסקי הדין שנסקרו לעיל עשויה להביא למסקנה שקיימת החלשה רבה במעמדו של "מבחן סיכוני הדרך" על חשבון חיזוקם של מבחנים אחרים, שהם רלוונטיים להכרעה האם יש לראות באירוע שאירע בדרך "תאונת עבודה".

בהכרח מתעוררת השאלה, האם מדובר בהחלשה מכוונת של אותו מבחן, או שמא מדובר בפסיקה מקרית, ששקלה כל מקרה לנסיבותיו בלי שמצאה לנכון להתוות הלכה מנחה.

11. רב"ע שנ/106-0 שריקי נ' המוסד לביטוח לאומי (לא פורסם). פסק הדין ניתן ביום 24.12.90.

12. שם, בעמ' 5.

במפורש ולא במשתמע על בטלותו, הרחבתו, שינויו, כולו או מקצתו, והכל עד כמה שלשון החוק והמדיניות השיפוטית יתירו.

'שינוי הזמנים והנסיבות', כאשר לנגד עיני השופט היושב בדין – ואשר אף בקרב עמו הוא יושב – ההנחה, כי עליו ליתן להוראות סעיף 36(1) לחוק פירוש תכליתי ודינמי¹³.

בפרשת רותם קבע בית הדין האזורי, והפעם מפי כבוד השופט רבינוביץ:

"...בגדר סיכוני דרך יש למנות את כל אותם סיכונים האורכים לאדם בדרך, ולא ניתן לומר לגביהם, כי הסיכוי שאדם יתקל בסיכונים אלה הוא מרוחק ביותר... אין לי ספק שבתקופה זו, בה אנו חיים, תקיפת עוברי אורח, אינה מקרה מרוחק..."¹⁴.

ראוי להדגיש, ש"מבחן סיכוני הדרך" אינו מוזכר בסעיף 36(1) לחוק. מבחן "סיכוני הדרך" הוא פרי הפסיקה, הרשאית להצהיר

ד. סיכום

המבחן הטהור של סיכוני הדרך הוא פרי חקיקה שיפוטית, המיישמת גישת פרשנות מקובלת לסעיף 36(1) לחוק. אולם נראה, שהגיע הזמן לבחינה מחדש של מבחן זה בהתחשב עם תנאי החיים והזמן המשתנים ולדאוג לשילוב יתר עם מבחנים אחרים, שיביאו בימינו גם לתוצאות צודקות יותר¹⁵.

13. תב"ע (ת"א) מב/1085-0 שולמן נ' המוסד לביטוח לאומי, פד"ע ט"ז בעמ' לט, מג.

14. תב"ע (ת"א) מו/517-0 רותם נ' המוסד לביטוח לאומי, סד"ע י"ט, בעמ' לא, לג.

15. לאחרונה בלטו המקרים שבהם מצא בית הדין הארצי לעבודה לנכון לעיין מחדש בגישות מסורתיות קודמות שלו מתחום הביטחון הסוציאלי. כך, למשל, נבדקה נכונות ותקפות מבחן ה"מאמץ החריג" בקשר לאירוע של אוטם שריר הלב; דב"ע נב/148-0 מוגרבי נ' המוסד לביטוח לאומי (טרם פורסם); ונבחנה טבירות התקנות שלפיהן פועלות הוועדות הרפואיות; דב"ע נב/22-01 חבשה נ' המוסד לביטוח לאומי (טרם פורסם).

סקירת ספרים חדשים

אברהם דורון, רלף מ' קרמר, מדינת הרווחה בישראל, עם עובד, "מכון אשכול", האוניברסיטה העברית בירושלים, 1992.

ספרם החדש של דורון וקרמר הוא תרומה בעתה. לספר יש משמעות כפולה. ראשית, הוא משקף תמורות שחלו במערכת הרווחה בישראל על רצף זמן הנמשך מלפני קום המדינה ועד עתה. שנית, הספר מדגים תמורות אלה אצל קבוצות נבחרות באוכלוסייה ויש בו כדי להעריך את מדינת הרווחה בישראל.

מחברי הספר הם מומחים בתחומם. פרופסור אברהם דורון מכיתת הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית, חוקר את התפתחות מדינת הרווחה בישראל ולומד תחום זה שנים רבות. הוא נחשב מומחה בינלאומי בתחום מדיניות הרווחה (Social Policy) וחוקר גם מגמות ותופעות בתחום זה בארצות אחרות. להבדיל מספרו הקודם של דורון¹, שבו הוא דן במדינת הרווחה ומתמקד באיפיון מערכותיה, ספרו הנוכחי מציג פרספקטיבה היסטורית, דינמית והשוואתית חשובה ביותר.

פרופ' רלף מ' קרמר מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה, ארצות הברית, הוא בעל מוניטין בינלאומיים בחקר שירותי רווחה בפרספקטיבה בינלאומית משווה. בשנים האחרונות מתמקדים מחקריו בארגוני מתנדבים ומלכ"רים.

כתוצאה משיתוף פעולה של שני חוקרים מומחים אלה נולד מסמך עשיר המציע התייחסות מקיפה וממוקדת, המתבססת על מערכת מושגית מגוונת ומבחינה.

בבסיס הספר עומד איסוף נתונים מקיף שערכו המחברים, תיעוד מהימן של אירועים ותהליכים שאפיינו את התפתחות מערכת הביטחון הסוציאלי הישראלית. ספר זה הוא מקור מידע עשיר לכל המבקש להכיר את מערכת הביטחון הסוציאלי הזאת, את מקורותיה, התפתחותה והרקע למגמות המאפיינות אותה כיום.

המחברים מכחינים בחמש תקופות המבטאות חמישה שלבים בהתפתחות זו. שלבים אלה אינם מנותקים מן הסביבה החברתית-פוליטית, אלא משקפים את מערכת השיקולים והלחצים שאיפיינו כל תקופה. התמונה נפרסת משנת 1920, בתקופת היישוב שבדרך, עוברת דרך שלבי "בניית אומה", דנה בתהליכי מיסוד ופורמאליזציה ומציגה התרחבות וחלוקה מחודשת של מוקדי כוח המובילה, לדעת המחברים, לתקופה של אי-ודאות המאפיינת את מדינת הרווחה בישראל בחמש-עשרה השנים האחרונות.

החלק הראשון של הספר סוקר אפוא בצורה כרונולוגית אירועים ותהליכים עיקריים בהתפתחות הסעד בישראל. הוא מתמקד בהתפתחויות עיקריות שעברה המערכת בעשורים

1. אברהם דורון, מדינת הרווחה בעידן של תמורות, מאגנס, ירושלים 1985.

הראשון, השני והשלישי לקיום המדינה, מנתת אותם ומצביע על ציוני דרך בהתפתחות זו, ביניהם דו"ח קליין, הצטמצמות הסעד, ה"הפרדה" שחלה בין מתן תמיכות לטיפול סוציאלי אישי, האיחוד בין משרד הסעד למשרד העבודה ועוד.

הספר מבקר תהליכים שעברו לשכות הסעד בתהליך ה"הפרדה", לפני עשר שנים בערך, שבעטיה נלקחה מהם פונקציית הבטחת ההכנסה והועברה למוסד לביטוח לאומי. הוא בוחן את התפקידים האלטרנטיביים שקיבלו על עצמן לשכות אלה, בעיקר בתחום הספקת מענה ל"צרכים מיוחדים" שנותרו בלשכות ואשר הפכו להיות חלק מיוחד בתפקודם כשירותי רווחה במישור המקומי.

ספר זה אמור להיות "חקר מקרה" (Case Study) של התפתחות מערכת הביטחון הסוציאלי הישראלית. המחברים מבחינים בשלושה קריטריונים להערכה זו. הראשון עניינו פונקציית הביטחון הסוציאלי של תוכניות סיוע נבחרות; הקריטריון השני הוא המידה שבה תוכנית מסייעת להקטנת אי-השוויון בהכנסות; הקריטריון השלישי שואל באיזו מידה תוכנית מכוונת להשגת אינטגרציה, דהיינו שילוב חברתי ופוליטי, של בני קבוצות חברתיות ומעמדות חברתיים שונים. המחברים גורסים, שמערכת הביטחון הסוציאלי בישראל תורמת לשני יעדי חלוקה: חלוקה מחדש של הכנסות בין קבוצות הכנסה שהכנסותיהן גבוהות לאלה שהכנסותיהן נמוכות, ובין מי שפעילים במשק למי שאינם שותפים בפעילות הכלכלית. מאידך גיסא, בישראל עדיין מצוי עוני לא מועט בקרב משפחות כולל משפחות עובדים שכירים. נוסף על כך, יעילותה של מערכת החלוקה מחדש אינה משוכללת במיוחד. הראיה, העשירון העליון בישראל קיבל הכנסה גדולה פי שישה מהכנסת העשירון התחתון (עמ' 157). מסקנות אחרונות אלה מציבות בפני מעצבי המשק בישראל אתגר: לתקן את מערכת הביטחון הסוציאלי בארץ ולשפרה.

להערכת המחברים, אכן עוצבה בישראל מערכת ביטחון סוציאלי הדואגת לאדם "מן העריסה עד הקבר" להספקת הכנסת מינימום וזאת בזכות ולא בחסד. בכך לטענתם מערכת זו ממלאת "תפקיד אינטגרטיבי ראשון במעלה בחברה הישראלית השסועה". מערכת זו גם סייעה לחלקים גדולים של הציבור "להשתתף באופן מלא יותר בחיים החברתיים והפוליטיים של המדינה" (עמ' 156).

התרומה השנייה של הספר מתמקדת בדרך שבה דורון וקרמר מציגים התפתחויות נבחרות בתחום מדינת הרווחה בישראל ומעריכים אותם. התיאור והניתוח מתייחסים לאוכלוסייה הענייה בכלל ולהתפתחות תוכניות רווחה מיוחדות לשלוש אוכלוסיות נבחרות: קשישים, משפחות עם ילדים ומובטלים. התיאור והדיון מתמקדים לא רק בהשוואת הטיפול באוכלוסיות אלה במדינות אחרות, אלא גם, ובעיקר, במונחים של האפקטיביות של כל תוכנית התערבות והתרומה שלה להקטנת העוני ואי השוויון בישראל.

תשומת לב מיוחדת מקדישים המחברים למרכיבים החברתי והכלכלי של מערכת הביטחון הסוציאלי בישראל וההשפעותיהם על המבנה החברתי. תרומה מיוחדת של הספר יש בהתייחסות המפורשת למיעוט הערבי באוכלוסייה ולמעמדו של מיעוט זה במערכת הביטחון הסוציאלי בישראל.

המחברים גורסים, ש"רק בשנות השמונים נשא המאבק על הבטחון הסוציאלי אופי של סכסוך בין מעמדי ברור וגלוי יותר בשעה שתנועת הפועלים נמצאה בתהליך של התרופפות אידאולוגית ובעמדת כוח נחותה". המחברים גם מראים "כיצד בטחון סוציאלי וצמיחה כלכלית קשורים זה בזה קשר הדוק ועשויים לתמוך אחד באחר" (עמ' 152-153).

אף-על-פי שאין בדיון זה כדי לחזות את העתיד, יש בו מרכיבים חשובים המאפשרים, על-פי הגדרת המחברים, לכל קורא לראות בתמורות קו מנחה, מאפיין המאפשר יצירת "חירוף" (אקסטרפולציה) לתוך העתיד, כשמגמה מתבססת על ראייה שיטתית של תהליכים מן העבר, ומסקנות מלימוד הניסיון הישראלי.

בהתבססם על אשפורד² מגיעים המחברים למסקנה, שמערכת הביטחון הסוציאלי בישראל נגזרה מ"חיפוש ממוסד, נסוי וצבירה של נסיון במסגרת הדמוקראטיה הולמת את תהליך התפתחות מדינת הרווחה בארץ". המחברים מדגימים זאת, בין השאר, בכך שמערכת הביטחון הסוציאלי בישראל עוצבה לאור למידה חברתית בין-ארצית, מהשפעתה של רשת של יוזמי מדיניות חברתית ("טכניפולים"), מן הצורך לווסת סכסוכים פנימיים שונים בין קבוצות אינטרסים בשלבים השונים של התפתחות המערכת, המתחים בעקבות עמדתה המאביוולנטית של ההסתדרות, ומן ההשפעה התקופתית של הבחירות על עיתוי השינויים במדיניות החברתית. אלא שמדינת הרווחה אינה מוגבלת לתחום הביטחון הסוציאלי בלבד. ובכך עשוי שמו של הספר להטעות. מקובל לראות את מדינת הרווחה כמתערבת בחמישה תחומים עיקריים: בריאות, חינוך, דיור, תעסוקה והבטחת הכנסה. נוסף על כך, יש הרואים כיום גם את חלקן של המדינה והרשות המקומית בהספקת תשתית פיסיית ורשת שירותים קהילתיים חלק מתפיסת מדינת הרווחה. ומכאן שהספר מצטמצם רק לתחום אחד, ספציפי, במסגרת ההתייחסות למדינת הרווחה.

התפתחותן של מערכות רווחה, מאז "חוקי העוני" של המאה ה-17, מאופיינת במגמות ובמשברים. ג'ונסון³ מצא במגמות אלה הקבלה בין המדינות המתועשות שבדק. ההקבלה אינה רק במגמות ההיסטוריות, אלא גם, ובעיקר, בהתפתחות הכלכלית ובזו הארגונית, שאיפיינה את התהליך ובאידיאולוגיות שבבסיסו. למרות שדורון וקרמר לא נעזרו בהכללות מסוג זה, החומר התיעודי מאפשר לקורא לזהות את מקומה של מדינת הרווחה בישראל במהלך ההיסטורי וההתפתחותי האמור.

עריכת הספר והדרך שבה הדברים מוצגים לפני הקורא הם מאירי עינים, תוך הבלטת מושגים עיקריים, ראשי פרקים והדגשת עניינים בעלי חשיבות יתרה. משום כך הספר מתאים לכל קורא שנושא הרווחה קרוב ללבו, הוא פוקח עיניים ומציג תמונה בהירה ומאוזנת של התחום שנחקר. טוב עשו המחברים שלא שיקעו עצמם בנוסחאות סטטיסטיות ובחישובים כלכליים. הקורא המבקש גישה זו יוכל למוצאה במובאות ובמראי המקום העדכניים שספר חשוב זה משופע בהם.

סקר: ד"ר אורי ינאי

2. D.E. Ashford, *The Emergence of the Welfare State*, Basil Blackwell, London, 1987.
 3. P. Johnson, "Some Historical Dimensions of the Welfare State Crisis," *Journal of Social Policy*, 15 (1986), pp. 443-465.

J.T. Shuval, *Social Dimension of Health: The Israeli Experience*, Westport, Connecticut, Praeger, 1993. 207 pp.

יהודית שובל, שהיא פרופ' אמריטוס לסוציולוגיה של הבריאות באוניברסיטה העברית, מסכמת בספר זה עשרות מחקרים, רוב-רובם מחקרים שערכה היא עצמה, על מערכת הבריאות בישראל במהלך עשרות שנות פעילות מדעית. התעניינותה של המחברת הקיפה מגוון של נושאים, כולל עולים חדשים כצרכנים וכמגישי שירות, אי-שוויון בשירותי בריאות, חינוך רפואי ומאפייניו, דפוסי מגעים בין נותני שירות וספקי שירות, רפואה חליפית בישראל.

מטרת הספר, לפי הפרק הפותח, היא להציג יכול מבורך זה של פעילות מדעית בהקשר הרחב יותר של תהליכים חברתיים המאפיינים את ישראל ושיש להם השפעה רבה מאוד על בריאותה של האוכלוסייה. עיקרו של הספר הוא הצגת "העצים המחקריים" השונים שהצמיחה המחברת בשנות פעילותה כחוקרת, ולא דווקא "היער" שמסביב להם. יחד עם זאת, צריך לומר שכל אחד מעצי המחקר הללו נטוע בערוגה התיאורטית והאמפירית של התהליך החברתי והמוסדות החברתיים הרלוונטיים. כך, למשל, הנושא של קליטת רופאים מוצג בהקשר של מקומה וערכיותה של העלייה ארצה באתוס הישראלי; דפוסי הכשרת רופאים מוצגים בהקשר של שחבור של פרופסיונלים ועוד. מכיוון שכמעט לכל אחד מפרקי הספר יש קיום אוטונומי, והקישור ביניהם איננו הדוק, אדון בספר בעיקר דרך פרקיו הנפרדים. כך יקבל הקורא רושם כללי על הכלול בו. הערכתו תובא בסוף הדברים.

לשבחו של הספר ייאמר, שכולט מאוד יחסה הרציני של המחברת לקוראיה. היא מביאה, בראש מרבית הפרקים, מעין הצהרת כוונות על תכולתו של הפרק; בסופו של כל פרק מובא סיכום של מה שנאמר בו. מכיוון שלא מדובר בספר המכוון להיות ספר לימוד, לא ציפיתי למבנה זה של פרק. היתה זו אפוא הפתעה נעימה שהקלה על הקריאה. נוסף על כך ימצא הקורא בסוף הספר רשימה ביבליוגרפית ומפתח. דומני, שפרטים אלה מוטב שיובאו מיד בתחילת הסקירה, שכן יש בהם כדי לעודד קוראים בכוח.

שני הפרקים הראשונים של הספר הם כלליים. הפרק הראשון מביא, בקיצור נמרץ, את התייחסותה התיאורטית של המחברת. האוריינטציה התיאורטית הזאת נסמכת בעיקר על הסוציולוגים טלקוט פרסונס ופוקו, אך גם על הברמאס ומישלר. בפרק המסכם של הספר, שהוא הפרק האחרון, המחברת מנסה לשוב לאוריינטציה תיאורטית זו בטענה שגישת הקונפליקט בין קבוצות כוח או אינטרס בחברה אמנם סייעה לה להסביר את התהליכים והמבנים שנוצרו במערכת הבריאות. מסופקני אם אמנם כך הוא, אך אחזור להצגה העובדתית של הספר. לאחר הקידה המסורתית לעברם של הוגים ותיאורטיקנים אלה המחברת ממשיכה, בפרק השני, לתאר בצורה תמציתית את המערכת החברתית בישראל. לקורא הלא-ישראלי מוצגים מושגי יסוד על אידיאולוגיה וערכים בישראל, על נשים, המשפחה, גלי העלייה ומקומם של הדת והמיעוט הערבי בישראל. גם הפרק הבא, העוסק במאפיינים בסיסיים של מערכת הבריאות הישראלית, כולל דפוסי תחלואה ותמותה, נועד כנראה בעיקרו לקורא שאינו מצוי בשבילי מערכת הבריאות

הישראלית. קורא ישראלי יכול לפנות במישרין לפרק הרביעי, העוסק בסקירה של תהליכים פוליטיים בבריאות, סקירה שהיא עובדתית ותיאורית במהותה.

הפרק החמישי עניינו השפעתן של המפלגות הדתיות על החקיקה והתקינה בתחומים של תכנון המשפחה (קרי, הפלות), ניתוחים לאחר המוות, המתות חסד והשתלות. הפרק מתעד תופעה ישראלית זו של יכולתה של קבוצת מפלגות דתיות, מכוח היותן לשון מאזניים של קואליציות ממשלתיות, לכפות על 85% מן הציבור את עמדותיה והליכותיה בשורת הנושאים דלעיל.

להערכתו, שני הפרקים הבאים הם היותר חשובים בספר, שכן הם עוסקים, בהקבלה, בהתנהגותה בכל הנוגע לבריאות של האוכלוסייה, קרי שימוש בסמים, עישון, דפוסי תזונה, תאונות בית ודרכים, ובדפוסי ההתנהגות של מגישי שירותי הבריאות, בראש ובראשונה רופאים אך גם אחיות. למיטב ידיעתי, אין בנמצא פרקים מסכמים כה מאלפים בספרות המדעית על מערכת הבריאות הישראלית. מטבע הדברים נחשפים כאן היבטים פחות אפקטיביים, כלשון המעטה, של מערכת הבריאות הישראלית. חשיפה זו של היבטים פחות בהירים ומצודדים של מערכת הבריאות נמשכת בפרקי הספר הבאים, העוסקים בשירותי הבריאות של קשישים ובאי-שוויון בשימוש ובזמינות של משאבי מערכת הבריאות. הפרק האחרון הוא מעין סיכום, מתוך ראייה מערכתית כוללת, של דפוסי החברתיים של מערכת הבריאות הישראלית. זהו פרק מעניין, המכיל מספר רב של השערות למחקרים עתידיים.

בצד הערכתי הרבה את פועלה ותרומתה של יהודית שובל לקידום ההבנה של היבטים חשובים מאוד ומרכזיים של מערכת הבריאות הישראלית, יש לי כמה הערות ביקורת על ספרה. איני סבור שהספר נותן ביטוי במידה ראויה לתרומות של אחרים. עבודות שהתפרסמו בכתב העת בטחון סוציאלי, למשל, כמעט שאינן מוזכרות. תרומתו של אברהם דורון לניתוח מדיניות בריאות אינה מוזכרת, וכך הדבר גם ביחס לספריהם של ברוך מודן, בנימין מוזס, רם ישי, יולי נודלמן ואחרים על מערכת הבריאות. עבודות מחקר חשובות שפרסמו קבוצות חוקרים לא-ירושלמיות, כגון הקבוצה של מדלי וזו של ברונר, אינן נזכרות כלל. להערכתו, לא עשתה החוקרת שימוש של ממש ב-700 העמודים של שני הכרכים של דוח ועדת החקירה הממלכתית על מערכת הבריאות, שפעלה בין השנים 1988-1990, וגם לא בעשרות הדוחות שהוגשו לוועדה ובעשרות אלפי עמודי הפרטיכל שלה. אין לי הסבר ברור להחמצה כה משוועת, שהובילה למספר לא קטן של אי-דיוקים. למשל, בעמ' 112 של הספר מובאים נתונים לא בדוקים, שמקורם באיגוד המקצועי של הרופאים, על רמת ההשתכרות היחסית של רופאים בכמה מדינות באירופה. ועדת החקירה דלעיל עסקה בנושא וכדקה סוגיה זו בצורה שיטתית ונתונה מפריכים את ההגזמה הפיוטית משהו שיש בנתונים שמביאה שובל. דוגמה נוספת: התייחסותה הקצרה להמלצות הוועדה לוקה בכמה אי-דיוקים.

יש בספר מספר טעויות, בחלקן מהותיות, שמן הראוי לתקן במהדורות הבאות. לא ברור לקורא שאת ההסתדרות הכללית הקימו מפלגות והן השולטות בה. הרקע ההיסטורי להקמת קופות החולים, ובמיוחד זו של ההסתדרות הכללית, אינו מובא בצורה מדויקת. יש בספר, ככלל, הצגה מאוד לא מאוזנת של עמדות ההסתדרות. ידוע לי, שהאופנה הרווחת כיום בחוגים אקדמיים היא שלא לרחוש חיבה יתרה להסתדרות ולמפעלה. אמנם אינני סניגור מטעם ההסתדרות אבל לדעתי חייבים להציג את טיעוני ההסתדרות בצורה נאותה ולשקול אותם בצורה עניינית כאשר דנים במדיניות הבריאות הרצויה. בספר זה הדבר אינו נעשה

ומורגש מאוד חוסר האהדה של הכותבת כלפי גוף זה. למשל, בעמ' 57 מתוארת הימנעות ההסתדרות מלהטיל אגרת ביקור אצל רופא כנובעת מטעמים פוליטיים של רצון לשמור על אהדת המבוטחים בקופת חולים. אולי יש אמת בכך, אבל להסתדרות יש והיו כמה נימוקים נוספים למדיניות זו, כולל ראיית הרופא הראשוני כמי שאמור לעסוק ברפואה מונעת. אי לכך, כל מחסום נגישות, הבא להקטין את הזדקקותם של חברים מעוטי הכנסה בקופה לרופאם הראשוני נוגד תפיסה זו של תפקיד הרופא הראשוני בקהילה בצורה קטיגורית. דוגמה נוספת, בכמה מקומות המחברת רואה במס המקביל סובסידיה של הממשלה לקופות החולים. ואכן זוהי עמדת משרד האוצר, אך לא עמדתה של ההסתדרות, ואי אפשר להתעלם מן העובדה שהמס המקביל הוא המס המיועד היחיד במדינה (וכך יישאר גם לפי הצעות החוק לביטוח בריאות ממלכתי).

הערות ביקורת אלה אינן צריכות להעיב על הדעה החיובית מאוד שיצר אצלי הספר, שהוא הספר הראשון שבו ניתן למצוא תיאור שיטתי של דפוסי הפעולה של מערכת הבריאות בישראל. בתור תיאור מסכם של מפעל חיים בחקר היבטים חברתיים של מערכת הבריאות בישראל הספר מצביע על הישגים אישיים בלתי־רגילים של המחברת, שבוודאי תעמוד לה זכות ראשונים בייזום ובביצוע מחקרים על שורה של סוגיות יסוד בחיינו, שרובן הזכרו לעיל. בשל הישגים אלה זכתה בשעתו המחברת לפרס ישראל ואין ספק שהיתה ראויה לו. כבר במבוא המחברת מדגישה שלא היתה לה כוונה לתת כיסוי שיטתי לכל תחומי מערכת הבריאות בהקשרם החברתי. נושאים רבים לא כוסו כלל, גם בשל העדר חומר אמפירי. כגולת הכותרת של שנות דור של מחקר על מערכת הבריאות הישראלית הספר מומלץ למדענים בתחום, לעוסקים במקצועות הבריאות למיניהם, ולכל מי שמתעניין בסוגיות הסוציולוגיה של בריאות וחולי בישראל.

סקר: פרופ' אריה שירום

חקיקה ופסיקה סוציאלית

הסקירות במדור זה נכתבו בידי אריה וולף, עו"ד

חוק חנייה לנכים, התשנ"ד – 1993

חוק זה, שהציע במקורו ח"כ דדי צוקר (מרצ), התקבל בכנסת, בקריאה סופית, ב־23 בנובמבר 1993.

לפי המצב החוקי הקיים, אין לתג נכה המוענק לנכים מטעם רשות הרישוי, מעמד כלשהו. החוק החדש בא לקבוע אפוא במפורש את התנאים אשר לפיהם הנכה רשאי להחנות את רכבו, בתנאי שהרכב נושא תג נכה, גם במקום שאינו מותר לחנייה, כשאינו בסביבה מקום חנייה מוסדר לנכים ובתנאי שהחנייה נעשית באופן שאין בה סיכון לעוברי־דרך והיא אינה מונעת מעבר חופשי מהולכי רגל, מעגלות ילדים או מעגלות נכים. תנאי נוסף הוא, שהחנייה אינה גורמת הפרעה ממשית לתנועה.

נכה, לצורך החוק, הוא מי שדרגת נכותו מגיעה לשישים אחוז לפחות ותנועתו בדרכים, בלי רכב, עלולה לערער את מצב בריאותו, או אדם המוגבל בהליכה וזקוק לכיסא גלגלים לצורך ניידותו. אגב, אין חובה שהנכה עצמו ינהג ברכב. החוק חל גם על אדם המתלווה לנכה ונהג עבורו ברכב.

החוק מציין שורת מקומות שבהם גם לנכה אסור להחנות את רכבו: צומת, מעבר חצייה, תחנת אוטובוסים, תחנת מוניות, בנתיב המיועד לתחבורה ציבורית, ליד ברו כיבו וכו'.

למרות האמור בפקודת התעבורה, לא ינעלו שוטר או גורר מורשה גלגלי רכב הנושא תג נכה גם אם הרכב חונה בניגוד להוראות חוק זה, אולם הם רשאים להזיז את הרכב ובמידת הצורך גם לגרור אותו, אם אופן חנייתו מסכנת עוברי־אורח או גורמת הפרעה ממשית לתנועה.

הצעת חוק הביטוח הלאומי (תיקון מס' 85) (ביטוח אמהות – בדיקת מי שפיר), התשנ"ד–1993

הצעת החוק נועדה להקנות זכות לבדיקת מי שפיר, במימון הביטוח הלאומי, לנשים הרות בגילים 35–36, שאינן זכאיות לבדיקה במימון משרד הבריאות.

הצעת חוק שירות המדינה (גימלאות) (הגדלת קיצבה לגימלאי משרד התקשורת), התשנ"ד–1993

זוהי הצעת חוק של חברי הכנסת בני טמקין (מרצ) ומאיר שיטרית (הליכוד). חברת בוזק הוקמה ביום 1 בפברואר 1984 ורשות הדואר החלה לפעול ביום 1 באפריל 1987. עובדי

משרד התקשורת שעברו לחברת בזק או לרשות הדואר קיבלו תוספת מפעלית בגובה של עשרים אחוזים בממוצע על שכרם ותוספת של שתי דרגות לכל העובדים מכל המקצועות, למרות שאופי העבודה לא השתנה. העובדים שפרשו לגימלאות לפני כן לא קיבלו כל תוספת.

הצעת החוק באה לתקן את העיוות בגימלאות של עובדי משרד התקשורת שפרשו לפני שהחלו לפעול רשות הדואר וחברת בזק. לפי הערכת המציעים יעלה ביצועו של החוק 15 מיליון שקל לשנה. לפי הערכת האוצר תהיה עלותו 25 מיליון שקל לשנה. שני חברי הכנסת מציעים, שההוצאה התקציבית הכרוכה בביצוע החוק תמומן מן הרזרבה הכללית שבתקציב המדינה.

הצעת חוק קליטת חיילים משוחררים, התשנ"ג-1993

הצעת החוק של ח"כ רענן כהן (עבודה), שזכתה לפרסום ועוררה הד רב, כוללת מסגרת לזכאויות הניתנות לחייל משוחרר ולמי ששירת שירות אחר בעל חשיבות לביטחון המדינה או לצרכיה החברתיים והקהילתיים. המסגרת מיועדת לסייע להם ולהקל על השתלבותם וקליטתם בחיי חברה תקינים מיד לאחר תוך שירותם.

הצעת החוק שונה בצורה מהותית מן החוק הקיים בנדון – חוק חיילים משוחררים, התשמ"ד-1984, וכוללת הוראה לביטולו.

לעומת החוק הקיים, ההצעה מרחיבה את מעגל הזכאים ומעניקה הכרה סטטוטורית בעמדתן של בנות ששירתו בשירות לאומי במשך תקופה רצופה של שנה אחת לפחות. ההצעה מרחיבה גם את מעגל הזכאויות. האתגרים הניצבים בפני החייל המשוחרר ורצון המדינה לעודד קליטה חברתית מהירה של החיילים המשוחררים מחייבים היענות לצורכי החייל המשוחרר והקלה בעומס ההתחייבויות המוטלות עליו. עיקר הזכאויות המוצעות בתחום הדיור והשיכון, התעסוקה וההשכלה הגבוהה והן מיועדות לסייע לחייל המשוחרר בקניית דירת מגורים משלו, במציאת מקום עבודה וברכישת השכלה גבוהה. שילוב הזכויות המוצע מיועד להגביר את ביטחונו הכלכלי של החייל המשוחרר, לחזק את מעמדו החברתי ולהעמיק את שורשיו בחברה הישראלית.

לצורך ביצוע החוק תוקם קרן לקליטת החייל המשוחרר שהמדינה תזרים אליה כספים. ביום גיוסו ייפתח לכל חייל חשבון על שמו בקרן ובכל חודש במהלך שירות החובה שלו יופקד בחשבון סכום השווה לשכר המינימום במשק באותה עת, בניכוי המשכורת החודשית של החייל שתועבר אליו ישירות, כמקובל היום. הסכום יישא ריבית והצמדה ובתום תקופת השירות ישמש מקור כספי למימוש ההטבות שבהצעת החוק. אמנם החשבון הוא אישי, אך רק הנהלת הקרן רשאית לבצע בו פעולות. את הזכויות בקרן ניתן יהיה לממש תוך חמש השנים הראשונות מיום השחרור. בתום תקופה זו יפקעו הזכויות מאליהן. הכספים לא יגיעו בשום מקרה לידי החייל המשוחרר, אלא ישירות אל נותן השירות. מימוש הזכאויות הסופי מותנה במגורים בישראל בארבע מתוך חמש שנות הזכאות לפחות (כדי לעצור בעד גל הירידה).

ח"כ רענן כהן מציע כמקורות למימון צמצום דמי האבטלה לחיילים משוחררים קיצוץ של ארבעים אחוזים בקצבת יוצאי צבא, ביטול ההטבות הקיימות כיום בחוק החיילים המשוחררים (פרט להטבות משרד השיכון) והגדלת מס ערך מוסף בחצי אחוז.

הצעת חוק מס מקביל (תיקון מס' 11) (שינוי מפתח החלוקה), התשנ"ג-1993

כספי המס המקביל מחולקים כיום בין הקופות לפי מפתח חלוקה המביא בחשבון את מספר המבוטחים המשוקלל בכל קופה ואת הכנסת המבוטחים. למרכיב ההכנסה ניתן משקל של עשרים וחמישה אחוזים מן הסכום לחלוקה. בנוסף לאמור, יש לקופות החולים הכנסות מדמי חבר המבוססות במלואן על מרכיב ההכנסה של המבוטחים. מוצע לבטל את ההתחשבות בגורם ההכנסה של המבוטחים במסגרת המפתח לחלוקה. השיטה המוצעת מבטאת בצורה נכונה יותר את ההוצאה הממשית הדרושה לטיפול רפואי בחברי קופת-חולים.

חוק מס מקביל, התשל"ג-1973 תוקן בשנת 1992 ונקבע בו שההוצאה לביטוח רפואי לעולים שבתקציב משרד הבריאות תמומן באמצעות העברות מכספי המס המקביל. עתה מוצע, שמשרד הבריאות יישא בהוצאה זו במישרין מתקציבו. כתוצאה מכך יוזרמו מאה ושבעים מיליון שקלים מתקציב המדינה לחלוקה בין כל הקופות.

מכיוון שחלוקת המס המקביל מתבצעת על בסיס שנתי, וכל התשלומים השוטפים במשך השנה הם בבחינת מקדמות, מוצע להחיל את התיקון (ביטול ההתחשבות בגורם ההכנסה של המבוטח), רטרואקטיבית, מתחילת שנת הכספים 1993. מבחינה כספית יגרום התיקון המוצע לכך שקופת חולים הכללית וקופת חולים לאומית ייהנו מגידול בהכנסות, ואילו לגבי קופת-חולים מכבי וקופת חולים מאוחדת יקטנו ההכנסות. אולם, מכיוון שכאמור יוזרמו לקופות מאה ושבעים מיליון שקלים נוספים, הפגיעה בקופות האמורות תהיה מוערית בלבד, יחסית לתקציבן הכולל.

חוק דמי מחלה (היעדרות בשל מחלת ילד), התשנ"ג-1993

החוק, שהתקבל בכנסת ביום 13 ביולי 1993, קובע, שעובד שיש לו ילד עד גיל שש-עשרה, זכאי להעדר עד שישה ימים לשנה בשל מחלת ילדו. ששת הימים יהיו על חשבון תקופת המחלה הצבורה של העובד ובלבד שבן-זוגו עובד ולא נעדר אף הוא מכוח זכאותו זו, או שהילד נמצא בהחזקתו הבלעדית של העובד. החוק בא להוסיף על זכותו של עובד מכוח דין או הסכם, ולא לגרוע ממנה.

חוק דמי מחלה (היעדרות בשל מחלת הורה), התשנ"ד-1993

חוק זה בא בעקבות החוק דלעיל והתקבל בכנסת ביום 30 בנובמבר 1993. לפי החוק, עובד שיש לו הורה שגילו שישים וחמש שנה ומעלה זכאי לזקוף עד שישה ימים בשנה של היעדרות, בשל מחלת ההורה, על חשבון תקופת המחלה הצבורה שלו. חולה-הורה לצורך החוק הוא מי שחלה והפך להיות תלוי לחלוטין בעזרת הזולת לביצוע פעולות היומיום. גם חוק זה בא להוסיף על זכותו של העובד מכוח דין או הסכם, ולא לגרוע ממנה.

הצעת חוק משפחות חד-הוריות (תיקון), התשנ"ד-1993

זוהי הצעת חוק של "לובי הנשים". התומות עליו שבע חברות כנסת ממרצ, העבודה, ליכוד, צומת ורק"ח.

התיקון בא להרחיב את מסגרת הזכאים על-פי החוק ולהוסיף שתי קבוצות נוספות המתפקדות, באופן מעשי, כמשפחות חד-הוריות: (1) מעוכבות גט; (2) עגונות (עגונה, לפי חוק הביטוח הלאומי, היא אשה שזה שנתיים נעלמו עקבות בן-זוגה, לרבות אשה שבן-זוגה נמצא, שלא בהסכמתה, תקופה של שנתיים בחוץ-לארץ ולא נשא באותו זמן במזונותיה).

הצעת חוק לפיצוי נפגעי עירוי דם (נגיף האיידס) (תיקון) (תשלומים לזכאים), התשנ"ד-1993

החוק לפיצוי נפגעי עירוי דם שהתקבל השנה, כבר זוכה לשורה של הצעות-תיקון מטעם הממשלה.

לזכאים מצטרפים ילד חורג וילד מאומץ. בן-זוג שנשש את החולה בעיתות מצוקתו לא יהיה זכאי לקיצבה לפי החוק.

היו מקרים שחולים, ובהם תיירים, הגיעו לבית-החולים עם מוצר הדם עצמו, שרכשו ממקורות בלתי ידועים, ושם רק הזריקו להם את החומר. לפי הנוסח הקיים של החוק היו, גם במקרה זה, זכאים לפיצויים. כאן מוצע, שרק אם סופק החומר מטעם בית-החולים וניתן ברשותו יהיו החולים זכאים לפיצוי.

מוצע לקבוע, שזכאי לפיצוי רק בן-זוג של החולה שגר עמו שנה אחת לפחות בתכוף לפני הפטירה.

כמורכן מוצע, שהזכאות, על-פי החוק, תוקנה לתושבי ישראל בלבד. בין התביעות שהתקבלו עד כה היו תביעות של תיירים ששהו בארץ וקיבלו עירוי דם, לעתים של מוצר שהביאו עמם ולעתים של מוצר שלא ניתן לאתר היום את תורמיו. לפיכך מוצע לקבוע במפורש שהזכאות לפי החוק היא לתושבי ישראל בלבד, במוצר שסופק וניתן מטעם שירות רפואי ציבורי בארץ.

מוצע לקבוע הגנה לתשלומים המשולמים לפי חוק זה מפני מיסוי, ערבות ועיקולים, אך עם שני חריגים – לשם תשלום מזונות לפי פסק-דין של בית-משפט מוסמך ולשם תשלום פיצויים לפי פסק-דין שקבע, שהתובע נדבק בנגיף בשל רשלנותו של החולה. נגיף האיידס לא היה ידוע בתחילת שנות השמונים והוא הוכנס לרשימת המחלות המידבקות בפקודת בריאות העם רק בשנת 1983. עד כה הוגשו מספר תביעות על עירוי דם שניתנו בסוף שנות השבעים כאשר הנגיף לא היה מוכר ואין אפשרות לאתר את מגות הדם, אך לא קיימת בחוק הגבלת זמן. לפיכך מוצע לקבוע את סוף שנת 1981 כסף התחתון לתקופת הזכאות (על-פי הצעת מנהל המרכז הארצי להמופיליה).

אלה המאמרים הכלולים בחוברת האחרונה של
חברה ורווחה, רבעון לעבודה סוציאלית
כרך י"ד, מס' 2, טבת תשנ"ד, ינואר 1994

יואל אליצור אורי ינאי	בריאות נפש קהילתית בישראל – אנטומיה של כשלון סיוע לקרבנות פשע אלים – סוגיות של מדיניות רווחה ביטוח אמהות: יחסי הגומלין בין חקיקה ומדיניות היישום והשפעתם על הפעלת התכנית האוניברסיטאות ושוק העבודה: מגמות בביקוש והיצע של כוח אדם בעבודה סוציאלית
אברהם דורון	
שמעון שפירו, עירית וייס ומשה שרר	כשגבר ואשה נפגשים ביחידות נוכח גם השטן סימפטומטולוגיה פסכיאטרית בקרב נשות חיילים נפגעי תגובות קרב: תפקיד הרשת החברתית ויחסי הנישואין
מלי מאסס ועליאן אלקרינאוי זהבה סלומון, מרק וייסמן, אהוד אביצור ודן אנוך	

סקירות ספרות

כתובת המערכת: האגף למחקר ולתכנון, משרד העבודה והרווחה
רחוב יד חרוצים 10, תלפיות, ירושלים

אלה המאמרים הכלולים בחוברת האחרונה של
גרונטולוגיה, כתבי-עת לנושאי זקנה,
חוברת מס' 62, סתיו 1993

ניצה אייל

מרכיבים של מטה-זיכרון בקבוצות גיל שונות
מפקד ארצי של דיירי המוסדות לטיפול ממושך ותכניות הדיור

המוגן – 1990

תפקידה ומקומה של התנועה כטיפול בחולים דמנטיים
קשישים עצמאיים המתגוררים בבית-אבות –

השוואה בין-עדתית

שמואל באר, חיים פקטור

שושנה הירש

ד"ר אסתר-לי מרקוס, ד"ר

יעקב גינדין, דוד בכור, אמין

קנני, ד"ר מונה באומגרטן,

ד"ר שמואל לוי, ד"ר הוואוד

ברגמן, פרופ' ארנולד רוזין

ד"ר ליאורה בדי-טור

הסתגלות לבית-אבות במשבר התפתחותי בזקנה

חקצירים באנגלית

כתובת המערכת: ת.ד. 1105, רמת גן 52111